STUDII ŞI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE

1

TOMUL 20

1969

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

COMITETUL DE REDACȚIE

Prețul unui abonament anual este de 100 de lei. În țară, abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții. Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la CARTIMEX, București, Căsuța poștală 134—135 sau la reprezentanții săi din străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Comitetului de redacție, pe adresa : Str. I. C. Frimu, nr. 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

TOMUL 20 Nr. 1 1969

SUMAR

Pag.

STUDII

EUGEN COMŞA şi OCTAVIAN RĂUŢ (Reşiţa), Figurine antropomorfe aparţinînd culturii Vinča descoperite la Zorlenţu Mare 3
VALERIU LEAHU, Cu privire la sfîrşitul epocii bronzului în Muntenia 17
SILVIA TEODOR, Unele date cu privire la cultura geto-dacică din nordul Moldovei în lumina săpăturilor de la Botoşana 33
RADU POPA, O casă domnească din secolul al XV-lea lîngă cetatea Sucevei 43
ELENA BUSUIOC şi GH. I. CANTACUZINO, Date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului 67
N. CONSTANTINESCU, Note arheologice şi istorice asupra Curţii feudale de la Tîrgşor (secolele XV—XVII) 83

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN

GH. POENARU BORDEA şi CRISTIAN M. VLĂDESCU, Date noi în legătură cu castrul Arutela 101
A. ATANASIU (Călăraşi), Grupul de morminte sarmatice de la Dorobanţu (jud. Ialomiţa) 113
SUZANA DOLINESCU-FERCHE, Cuptor de ars oale din secolul al VI-lea e.n. la Dulceanca (jud. Teleorman) 117

DISCUŢII ŞI NOTE

VLADIMIR DUMITRESCU, Cu privire la o recentă încercare de sinteză asupra cronologiei preistorice a Orientului Apropiat, a Mediteranei şi a Europei 125
N. VLASSA, Noi documente privind descoperirea primului tezaur de la Şimleul Silvaniei 151

CRONICĂ

BUCUR MITREA, Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România. 161

RECENZII 173

LISTA PRESCURTĂRILOR 177

S C I V, tomul 20, nr. 1, p. 1 — 178, Bucureşti, 1969

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

TOME 20 | N° 1 | 1969

SOMMAIRE

Page

ÉTUDES

EUGEN COMŞA et OCTAVIAN RĂUŢ, Figurines anthropomorphes appartenant à la civilisation de Vinča, découvertes à Zorlenţu Mare 3
VALERIU LEAHU, A propos de la fin de l'âge du bronze en Munténie 17
SILVIA TEODOR, Quelques données concernant la civilisation géto-dacique au nord de la Moldavie, à la lumière des fouilles de Botoşana 33
RADU POPA, Une demeure princière du XVe siècle, près de la forteresse de Suceava 43
ELENA BUSUIOC et GH. I. CANTACUZINO, Données archéologiques concernant l'ancien monastère de Humor 67
N. CONSTANTINESCU, Notes archéologiques et historiques concernant la Cour féodale de Tîrgşor (XVe—XVIIe siècles) 83

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES SUR TERRAIN

GH. POENARU BORDEA et CRISTIAN M. VLĂDESCU, Nouvelles données concernant le camp Arutela 101
A. ATANASIU, Le groupe de tombes sarmatiques de Dorobanţu (dép. de Ialomiţa) 113
SUZANA DOLINESCU-FERCHE, Four de potier du VIe siècle de n.è. à Dulceanca (dép. de Teleorman) 117

DISCUSSIONS ET NOTES

VLADIMIR DUMITRESCU, À propos d'une récente tentative de synthèse sur la chronologie préhistorique du Proche Orient, de la Méditerranée et de l'Europe . . . 125
N. VLASSA, Nouveaux documents concernant la découverte du premier trésor de Şimleul Silvaniei 151

CHRONIQUE

BUCUR MITREA, Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie 161

COMPTES RENDUS 173

LISTE DES ABRÉVIATIONS 177

FIGURINE ANTROPOMORFE APARȚINÎND CULTURII VINČA DESCOPERITE LA ZORLENȚU MARE

DE

EUGEN COMȘA și OCTAVIAN RĂUȚ (REȘIȚA)

Figurinele antropomorfe din așezările culturii Vinča au atras de mult atenția specialiștilor care se ocupă cu problemele neoliticului din sud-estul Europei [1]. Cercetătorii noștri și-au adus contribuția la studierea problemei plasticii vinčiene [2], dar participarea lor a fost mai redusă datorită faptului că pînă de curînd s-au făcut puține săpături în așezările purtătorilor culturii Vinča de pe teritoriul Banatului și Olteniei. De-abia în ultimii ani s-au obținut unele rezultate remarcabile în studierea acestei culturi prin săpăturile de la Parța [3], Zorlențu Mare și Liubcova [4]. Din cuprinsul așezărilor amintite (locuite în decursul diferitelor faze ale culturii) s-au scos la iveală numeroase figurine antropomorfe a căror studiere aduce date noi cu privire la caracteristicile și evoluția plasticii neolitice din această parte a Europei.

În cele ce urmează ne vom referi la figurinele antropomorfe descoperite — împreună cu celelalte categorii de materiale — în cuprinsul stratului de cultură Vinča din așezarea de la Zorlențu Mare, jud. Caraș-Severin. Așezarea se află la circa 4 km nord de comună, pe locul

---

[1] Lucrările principale privind clasificarea figurinelor antropomorfe din cultura Vinča sînt: M. Vasić, *Preistoriska Vinča*, vol. III, Beograd, 1936; Milutin V. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana, 1951, p. 15—17, 37—44, 61—65; Josip Korošec, *Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji*, I, în *Arheološki radove i rasprave*, vol. I, Zagreb, 1959, p. 61—117, XXVI pl.; Josip Korošec, *Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji*, II, în *Arheološki radove i rasprave*, vol. II, Zagreb, 1962, p. 103—174; Dragoslav Srejović, *Neolithic anthropomorphic figurines from Jugoslavia*, în *JPEK*, 21, 1964/1965, Berlin, p. 28—41 și pl. 17—22.

[2] D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 28—30; Vladimir Dumitrescu, *Semnificația și originea unui tip de figurine feminine descoperite la Rast*, în *SCIV*, VII, 1956, 1—2, p. 95—115; idem, *Din nou despre figurinele bicefale*, în *SCIV*, VIII, 1957, 1—4, p. 307—308.

[3] Săpături efectuate de Marius Moga. Materialele sînt inedite și se păstrează la Muzeul Banatului din Timișoara.

[4] Eugen Comșa, *Date despre cultura Vinča în zona Porților de Fier*, publicat de Academia Republicii Socialiste România, Grupul de cercetări complexe Porțile de Fier, Comunicări, Seria arheologică, III, Craiova, 1967, p. 3—23.

numit „Codru". Complexul este cunoscut prin cercetări de suprafață încă din secolul trecut, dar săpături arheologice s-au efectuat între anii 1962—1964 [5], într-un punct situat la circa 600 m vest de Dealul Giurii lîngă o încrucişare de drumuri. Stratul cuprinzînd materiale arheologice are în medie 1,40 m grosime. La baza depunerilor se găseşte un strat subțire cu urme de locuire şi piese specifice culturii Starčevo-Criş. Stratul de cultură reprezentativ s-a format în cursul locuirii purtătorilor culturii Vinča. Acesta a fost subîmpărțit în cîteva niveluri cu materiale caracteristice din două faze din evoluția culturii.

În aşezarea de la Zorlențu Mare, la diferite adîncimi, au fost descoperite aproape 100 de figurine antropomorfe întregi sau fragmentare, pe care le prezentăm pe grupe cronologice:

I. Majoritatea pieselor s-au scos la iveală din nivelurile conținînd materiale din faza mai veche, reprezentativă pentru aşezare. Figurinele înfățişează numai un personaj feminin *în picioare* [6]. În funcție de forma corpului, grupăm figurinele studiate în cîteva categorii principale:

A. Figurinele cu corpul cilindric [7]:

1. Unele sînt svelte, înalte, cu mîinile indicate lateral (fig. 1/1—8), avînd forma spatelui specifică [8].

2. Cîteva piese au redate numai brațele lateral. La marginea superioară a măştii au două prelungiri, ca nişte coarne (fig. 1/15,16), scurte şi late la bază [9].

3. Una dintre ele este foarte stilizată (fig. 1/17) şi are redată numai masca. Mîinile nu sînt indicate [10].

B. Figurinele cu corpul avînd în secțiune forma ovală [11]:

1. Majoritatea sînt scunde, masive (fig. 2/1, 5—14). Mîinile sînt indicate lateral. Şoldurile sînt înfățişate prin lărgiri în părți şi în spate [12].

2. Altele sînt svelte, cu brațele mai lungi, întinse lateral (fig. 3/5—9,11). Şoldurile au linia de margine arcuită [13].

---

[5] Săpăturile au fost efectuate de Octavian Răuţ, cu fondurile Muzeului de istorie din Reşiţa.

[6] În funcţie de clasificarea lui M. Vasić, figurinele de la Zorlenţu Mare se încadrează în categoria I, după clasificarea lui M. Garašanin (*op. cit.*, p. 16) în categoria A, iar după aceea a lui J. Korošec (*op. cit.*, I, p. 88) în categoria I.

[7] Corespund categoriei A 1 (M. Garašanin, *op. cit.*, p. 16), respectiv categoriei I a (J. Korošec, *op. cit.*, I, p. 90).

[8] Corespund categoriilor A 1 a (M. Garašanin, *op. cit.*, p. 16) sau celor din grupul 2 (J. Korošec, *op. cit.*, I, p. 98).

[9] Figurine cu „coarne" sînt documentate şi la Vinča între 8 şi 4 m adîncime (de exemplu: M. Vasić, *op. cit.*, III, pl. CXXVIII, fig. 593 şi la J. Korošec, *op. cit.*, pl. XXXVII/4 şi p. 162—163).

[10] O piesă asemănătoare, mai scundă, cu masca mai mare, s-a găsit la Vinča (M. Vasić, *op. cit.*, pl. VIII, fig. 30).

[11] Corespund categoriilor A 2 a şi A 3 (M. Garašanin, *op. cit.*, p. 16) şi grupului 9 (J. Korošec, *op. cit.*, I, p. 94).

[12] Piese asemănătoare s-au găsit la Vinča (M. Vasić, *op. cit.*, pl. XVI, fig. 78 şi pl. XXVII, fig. 83).

[13] Figurine asemănătoare găsite la Vinča mai jos de 8 m sînt atribuite fazei Vinča A (de exemplu: M. Vasić, *op. cit.*, pl. V, fig. 15). Ele sînt încadrate în grupul 6 de către J. Korošec, *op. cit.*, p. 93.

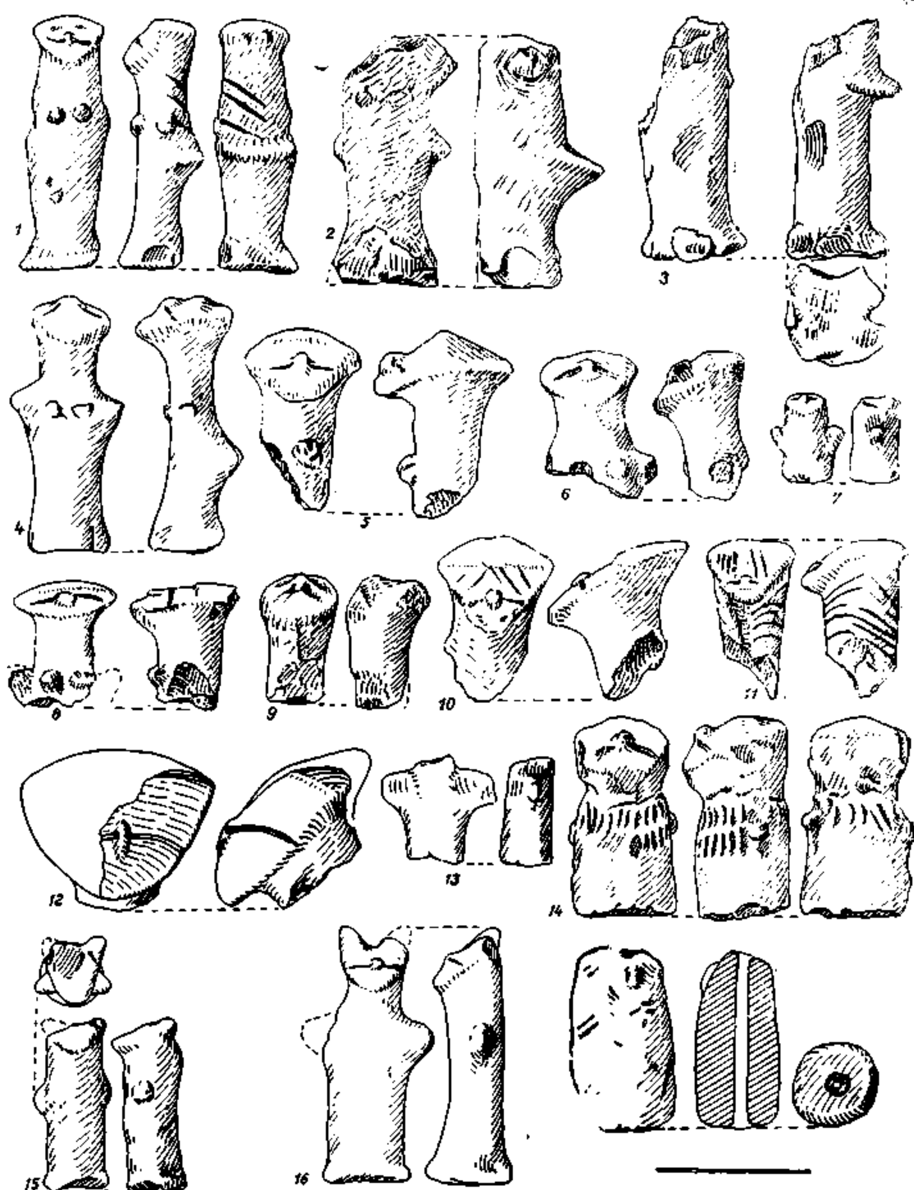

Fig. 1. — Figurine feminine descoperite la Zorlenţu Mare (cultura Vinča, faza Zorlenţu Mare).

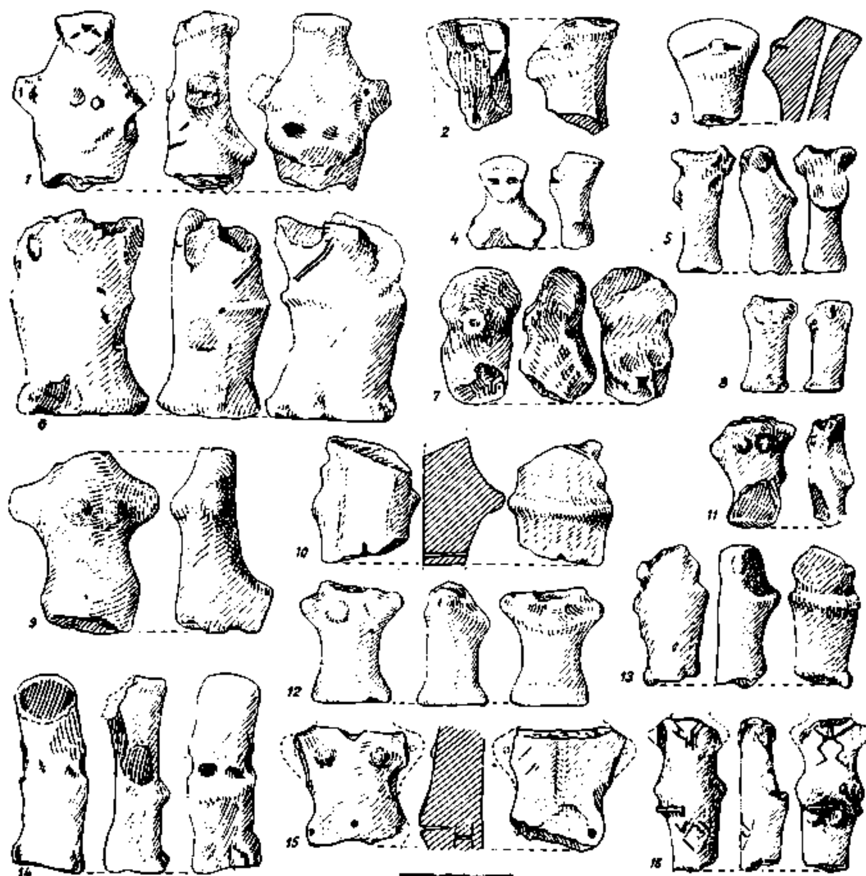

Fig. 2. — Figurine feminine descoperite la Zorlenţu Mare (cultura Vinča, faza Zorlenţu Mare).

3. O figurină are corpul şi partea inferioară cu secţiune ovală. De la brîu în jos este ornamentată cu caneluri [14] (fig. 3/10).

În unele cazuri, deosebirea tipologică între cele două categorii principale este greu de făcut.

La toate variantele descrise (cu excepţia ultimei) partea inferioară este cilindrică, lăţită la bază, ca un soclu mic, rotund (unul singur este cruciform neregulat), pe care pot fi aşeza tevertical. Linia despărţitoare a picioarelor nu este indicată.

Ţinem să remarcăm că la figurinele antropomorfe din cultura Vinča forma cilindrică a corpului s-a menţinut vreme îndelungată în cursul primelor faze de evoluţie şi de aceea — în stadiul actual al cercetărilor — considerăm că numai forma corpului nu poate servi drept criteriu

[14] În funcţie de materialele de la Vinča publicate de M. Vasić rezultă că figurinele cu decor canelat sînt cunoscute din nivelul corespunzător fazei B 1 (M. Vasić, *op. cit.*, pl. XXV, fig. 130, în privinţa formei figurina este deosebită de a noastră). Decorul canelat pe figurine se menţine şi pe cele din faza Orniţa.

cronologic pentru perioada de început a culturii. Un element mai important pentru clasificarea figurinelor şi mai ales în vederea datării lor îl constituie forma capului şi caracteristicile sale [15]. Figurinele feminine de la Zorlenţu Mare, deşi se deosebesc adesea în ceea ce priveşte modelarea corpului, au capetele cu forme asemănătoare, specifice. Din totalul de 50 de figurine întregi sau fragmentare din perioada veche, numai la 18 piese s-a păstrat capul, avînd pe faţă o mască. Multe au pe creştet o faţetă, puţin bombată, orizontală sau oblică (de exemplu : fig. 1/1,5). Se cuvine subliniată observaţia că totdeauna în dreptul creştetului există cîte o prelungire mică spre ceafă [16]. Oricum ar fi fost modelat corpul figurinelor, masca de pe faţa lor este, în perioada dată, de formă triunghiulară cu laturile arcuite [17]. În raport cu faţa ea are o poziţie variabilă. Planul ei are de regulă o înclinare mare, ajungînd într-un caz cu suprafaţa orizontală (fig. 1/8), cîteodată înclinarea este mică. Marginea de sus a măştii este arcuită moderat şi de cele mai multe ori corespunde cu linia creştetului. Numai la cîteva piese creştetul este cu puţin mai înalt decît marginea măştii. Totdeauna aceasta are fruntea lată (fig. 1/5) sau foarte lată [18] (fig. 1/11). La toate măştile la care ne referim, nasul este ca o *proeminenţă mică, rotundă* (de exemplu : fig. 1/1,4—6 şi altele), rar ovală pe verticală (fig. 3/8), plasată pe mijlocul sau pe partea inferioară a măştii [19]. Ochii sînt redaţi numai ca nişte linii incizate, subţiri de obicei (fig. 1/4,6,8 şi altele), oblice (cu extremităţile dinspre marginile măştii înclinate în jos) [20], rar orizontale, (fig. 1/5) făcute în dreptul mijlocului nasului [21]. La nici o figurină nu este indicată gura. Totdeauna marginea dinspre bărbie a măştii este arcuită. Fără nici o excepţie linia cefei este arcuită.

Ca raritate menţionăm un grup de figurine cu capul stilizat, avînd masca cu înclinare accentuată şi cu gît subţire. Capul împreună cu gîtul au fost modelate în aşa fel încît se aseamănă ca formă cu o ciupercă [22] (fig. 1/4—6).

Gîtul figurinelor obişnuite este masiv, mai lat la partea inferioară (de exemplu : fig. 2/1). La o singură piesă capul este redat în continuarea corpului (fig. 1/17). De regulă braţele sînt stilizate şi înfăţişate prin două prelungiri scurte, laterale, cu linia de margine arcuită (de exemplu : fig. 1/4,6, 7 şi altele). Adesea mîinile sînt perforate (fig. 2/1,15; fig. 3/4,7) orizontal (au cîte un orificiu) [23]. În trei cazuri prelungi-

---

[15] Caracteristicile formei capului figurinelor Vinča au fost studiate amănunţit de către M. Garašanin şi mai ales de J. Korošec.

[16] Ca analogii pentru forma capului menţionăm piesele de la Vinča reproduse de M. Vasić, *op. cit.*, pl. XI, fig. 50 şi pl. XXI, fig. 105.

[17] Ca formă, măştile figurinelor de la Zorlenţu Mare se aseamănă cu cele de pe căpşoarele de figurine grupate în categoriile 1—3 din faza Vinča A, după clasificarea lui J. Korošec, *op. cit.*, p. 95.

[18] Analogii la Vinča (de exemplu : M. Vasić, *op. cit.*, pl. XVII, fig. 82 ; pl. XX, fig. 103).

[19] În cuprinsul complexului de la Vinča, figurinele avînd nasul redat astfel sînt documentate în nivelurile corespunzătoare fazelor Vinča A şi B 1 (de exemplu : M. Vasić, *op. cit.*, pl. XIII, fig. 62, pl. XX, fig. 103 piese atribuite fazei Vinča A şi pe figurina din pl. XXIX, fig. 142, atribuită fazei Vinča B 1).

[20] Analogii la Vinča (de exemplu : M. Vasić, *op. cit.*, pl. III, fig. 9, pl. VI, fig. 22).

[21] Analogii la Vinča (de exemplu : M. Vasić, *op. cit.*, pl. XXI, fig. 105).

[22] Forme similare la Vinča (*ibidem*, pl. X, fig. 38).

[23] Analogie la Vinča (*ibidem*, pl. VII, fig. 27).

rile mîinilor au cîte un vîrf îndreptat în sus (fig. 3/1,3). Două figurine au mîinile modelate în chip deosebit, ca două prelungiri regulate, de formă patrulateră : la una mîinile sînt întinse lateral [24] (fig. 3/11), la a doua

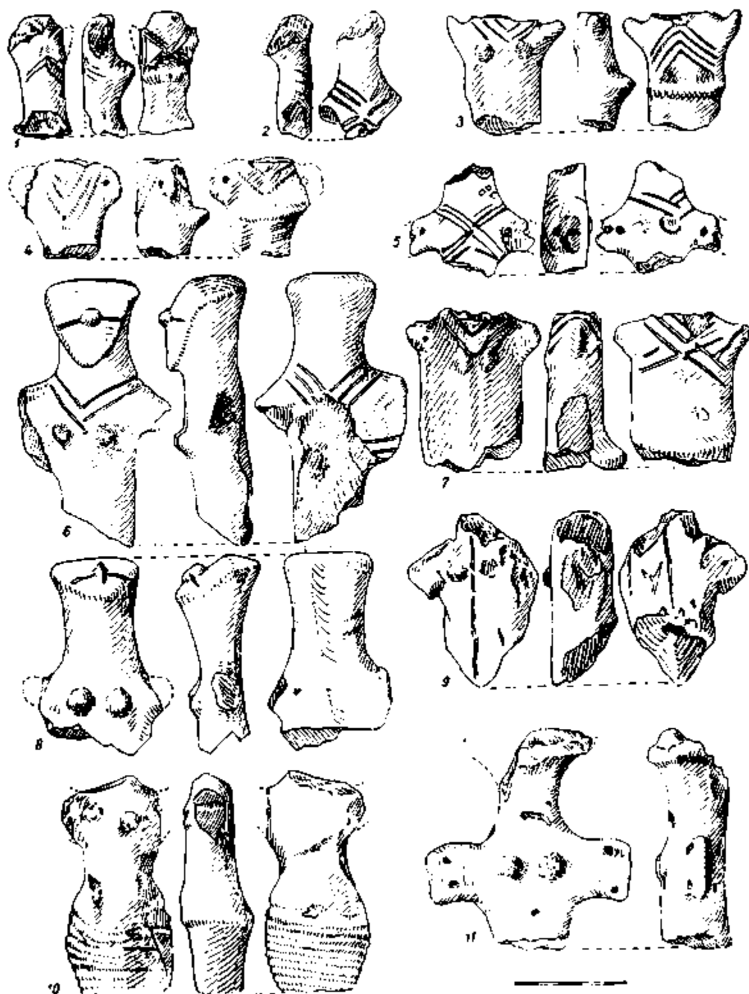

Fig. 3. — Figurine feminine descoperite la Zorlenţu Mare (cultura Vinča, faza Zorlenţu Mare).

sînt lăsate în jos [25] (fig. 3/5). La ambele piese, în fiecare mînă s-au făcut cîte două orificii : într-un caz grupate pe verticală (fig. 3/11), iar în al doilea pe orizontală (fig. 3/5). O figurină a avut mîinile modelate în relief, s-a păstrat însă numai o parte a uneia dintre ele (fig. 3/9).

[24] Analogii la Vinča, în faza Vinča A, dar cu braţele neperforate (*ibidem*, pl. XII, fig. 54 şi pl. XV, fig. 69, pl. XIX, fig. 95).

[25] Analogii la Vinča, în faza Vinča A, piesele au însă cîte un orificiu în fiecare mînă (*ibidem*, pl. XXI, fig. 105).

Sexul figurinelor este indicat numai prin sîni, slab reliefați. Majoritatea pieselor au spatele ca un plan neted, care se arcuiește înspre zona feselor [26] (de exemplu : fig. 1/2,3). Marginea inferioară a planului este rotunjită. Uneori pe porțiunea de jos a planului amintit s-au făcut cîte două adîncituri rotunde, superficiale, cu vîrful degetului (fig. 2/1,5,14). O astfel de modelare a spatelui este caracteristică numai pentru figurinele din cursul primelor faze ale culturii Vînča. Două dintre figurinele descrise au pe spate cîte o șănțuire îngustă, longitudinală, coborînd de la creștet pînă la brîu (fig. 2/15 ; fig. 3/8).

Majoritatea figurinelor prezentate sînt neornamentate, unele au un decor alcătuit din linii incizate sau mai rar din benzi în relief. Din comparația pieselor ornamentate rezultă uniformitatea, canonizarea decorului din linii incizate, ceea ce ne permite considerarea lui ca cel de-al doilea element cronologic al seriei analizate. Ne referim în principal la decorul de pe spatele figurinelor, compus de obicei din cîte patru grupuri de 3 linii paralele, incizate (fig. 3/1, 2, 5, 7), dispuse în X [27]. Uneori cîte un astfel de grup de linii a fost trasat continuu de la umeri pînă la șold (fig. 3/5), iar celelalte două grupuri de linii se sprijină pe prima grupă oblică. Pe spatele unei figurine din dreptul umerilor în jos sînt trasate patru linii paralele în unghi cu vîrful în sus (fig. 3/3). La partea superioară se văd două grupe de cîte două linii oblice spre umeri. În față, pe pieptul acestor figurine sînt trasate cîte două grupuri de linii oblice ca un fel de șiraguri (fig. 3/3—7). Figurinele cu capul modelat ca o ciupercă prezintă următoarea caracteristică : pe fruntea măștilor s-a trasat cîteodată, în dreapta și în stînga nasului, cîte un grup de cîteva linii oblice (fig. 1/10,11). Pe gîtul unei figurine de același tip sînt incizate mai multe linii orizontale și oblice, paralele (fig. 1/11). Atrage atenția o figurină care are decor incizat și în relief (fig. 2/16). În jurul gîtului ei este reprezentat un șirag, la aceeași piesă păstrîndu-se parțial un fel de brîu redat în relief. În față, mai jos de el se observă un grup de linii incizate, care ar putea reprezenta foarte stilizat un chip de om. Pe spatele altor cîteva figurine sînt trasate cîte două sau trei linii oblice, paralele, izolate (de exemplu : fig. 2/6). Menționăm și o piesă stilizată care are în jurul gîtului un șir de adîncituri verticale, făcute cu unghia (fig. 1/4). Alături, mai jos, se vede o parte dintr-un al doilea șir de adîncituri similare. Cîte o linie verticală care coboară de la gît s-a făcut pe partea din față și pe cea din spate a figurinei cu mîinile redate în relief (fig. 3/9).

Ce anume reprezintă ornamentele de pe figurinele descrise? Un slab indiciu privind îmbrăcămintea sau parte din ea ni-l oferă figurina pe care s-a păstrat o parte dintr-un brîu în relief (fig. 2/16). Un rost utilitar trebuie să-l fi avut și benzile de linii incizate în formă de X de pe spatele unor figurine. Nu este exclus ca ele să reprezinte benzi de țesătură folosite la susținerea copiilor mici sau a poverilor purtate în spate de către femei. Podoabelor utilizate de ele li s-a acordat o atenție apreciabilă. Pe o serie de figurine sînt reprezentate șiraguri multiple prevă-

[26] Analogii la Vinča (*ibidem*, pl. X, fig. 43 și pl. XI, fig. 45).

[27] O piesă cu decor apropiat găsită la Vinča și datată în faza Vinča A (*ibidem*, pl. V, fig. 15). La Turdaș s-a descoperit o figurină cu decor identic, alcătuit tot din grupuri de cîte trei linii paralele incizate (Marton Roska, *Die Sammlung Zsófia von Torma...*, Cluj, 1941, pl. CXL/9).

zute într-un caz cu două pandantive, purtate pe verticală (fig. 2/16). Cel din faţă este perforat la extremitatea de sus şi la mijloc, iar cel din spate a fost găurit la extremităţi. De la acesta din urmă coboară pe spate două linii incizate în zigzag. După toate probabilităţile, decoraţia cu linii oblice, aflată pe fruntea măştilor figurinelor avînd capul modelat ca o ciupercă (fig. 1/10,11), oglindeşte obiceiul oamenilor din perioada respectivă de a se tatua pe frunte. Pe nici o figurină nu sînt indicii cu privire la modul de a purta părul.

Figurinele descrise au fost modelate din pastă amestecată cu puţin nisip cu bobul mărişor. Culoarea lor este de obicei roşcată sau roşie, rar cenuşie.

II. Figurinele antropomorfe din nivelul superior sînt mai puţine. Tipul principal este cel caracterizat prin modelarea mai complicată a capului. Pe creştet parcă ar avea redată o căciuliţă prelungă. Masca avea o formă specifică, pentagonală [28] (fig. 4/1), cu marginea de sus puţin arcuită, aflată mai jos de înălţimea maximă a creştetului. Masca are fruntea îngustă; nasul este proeminent, prelung, modelat pe mijlocul măştii şi cu profil arcuit. Ochii sînt indicaţi prin linii incizate, arcuite puţin şi prelungite prin cîte o linie coborînd de o parte şi de alta a nasului; bărbia este arcuită. Gîtul unor astfel de figurine se lărgeşte la partea inferioară.

Un alt tip este reprezentat printr-o figurină sveltă (fig. 4/2), cilindrică. Masca de pe faţă este de formă triunghiulară cu laturile arcuite. Pe creştet are o faţetă oblică. Braţele ei sînt redate prin două proeminenţe mici, ţuguiate, iar sînii sînt slab reliefaţi. Partea din spate este modelată ca un plan arcuit. Porţiunea de jos a figurinei este spartă încă din vechime.

Din acelaşi nivel provine un fragment din capul unei figurine cu ochii ca două adîncituri ovale. Deasupra ochilor este indicată fruntea îngustă, mărginită sus şi lateral de o porţiune reliefată înfăţişînd, probabil, părul (fig. 4/3). Spatele figurinei, începînd de la creştet, este neted.

Probabil în acelaşi nivel au fost descoperite două figurine fragmentare, deosebite ca formă de celelalte piese. Prima dintre ele are în secţiune forma ovală. Privită din faţă, figurina este dreptunghiulară, puţin lăţită la bază [29]. Capul piesei lipseşte; sînii sînt slab reliefaţi, iar mîinile sînt redate în relief ca fiind întinse oblic în faţă, una spre cealaltă. Pe fiecare mînă este indicată în relief cîte o brăţară (fig. 5/2). Ţinînd seama de poziţia ei, rezultă că femeile de atunci purtau brăţările deasupra cotului. Cea de-a doua piesă s-a păstrat de la piept în jos. Corpul se lărgeşte în regiunea şoldurilor. Figurina prezintă o steatopigie accentuată (fig. 4/5). Picioarele sînt lipite, dar delimitate prin cîte o şănţuire, în faţă şi în spate. La partea inferioară figurina are un soclu lăţit în părţi.

Din perioada mai nouă datează şi un grup de obiecte considerate de către unii specialişti ca fiind amulete [30], iar de alţii că ar fi servit în

---

[28] O mască asemănătoare ca formă este reprodusă la M. Vasić, *op. cit.*, pl. XXXVII, fig. 183.

[29] Ţinînd seama de forma corpului şi a umerilor, această figurină se datoreşte influenţei culturii Tisa evoluate. Fragmentul nostru a făcut probabil parte dintr-o figurină aşezată pe un „tron".

[30] Ne referim la piesele de tipul celor din categoria D, după clasificarea lui M. Garašanin, *op. cit.*, p. 61, p. 180 şi p. 170, fig. 97.

Fig. 4. — Figurine feminine şi „amulete" descoperite la Zorlenţu Mare (cultura Vinča, faza Orniţa-vest).

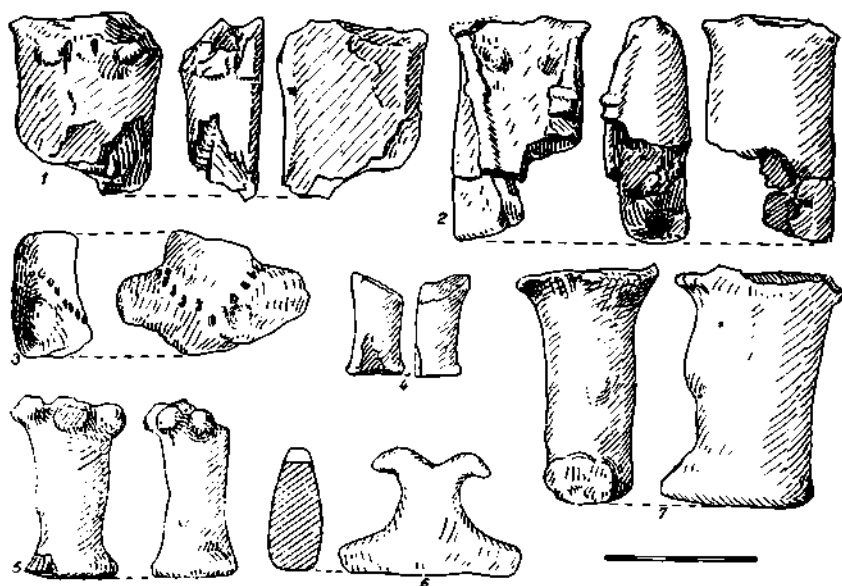

Fig. 5. — Figurine feminine descoperite la Zorlenţu Mare (cultura Vinča).

vechime pentru efectuarea unor observaţii meteorologice [31], în directă legătură cu activitatea de cultivatori a membrilor comunităţilor. Este vorba în principal de obiecte piriforme, perforate pe verticală, prevăzute la partea inferioară cu cîte patru prelungiri laterale scurte, în cruc (fig. 4/8,9). O altă piesă mai complicată are corpul fusiform, cu extr mităţile boante şi cu patru prelungiri laterale (fig. 4/10) în cruce, făcut pe mijlocul corpului. Obiectul este perforat pe verticală, de-a lungu corpului, şi pe orizontală, prin două braţe opuse. O piesă asemănătoar are corpul cilindric, cu extremităţile puţin îngroşate (fig. 4/11), perfora pe verticală [32]. Pe mijlocul corpului există trei proeminenţe radiare, cu capătul îngroşat, neperforate.

Amintim şi alte două obiecte de lut ars. Primul provine probabi de la o figurină cilindrică. Fragmentul are la partea superioară, păstrată, tre proeminenţe cu suprafaţa neregulată [33] (fig. 5/5), în timp ce partea infe rioară este lăţită pentru a servi ca soclu. Cea de a doua piesă are o formă cu totul deosebită (fig. 5/6). La capătul de sus sînt înfăţişate două prelungiri ca nişte coarne, opuse, arcuite. Corpul piesei este îngust sus şi se lărgeşte mult la partea inferioară ; baza este netedă.

Tot din stratul de cultură Vinča, din nivelul superior, s-a scos la iveală un lot de circa 25 de figurine foarte stilizate, cu corpul cilindric şi cu două braţe laterale, oblice în sus [34]. Corpul lor este perforat pe verticală. Ele aveau cap mobil.

Mai sînt de menţionat cîteva piese cu datare neclară : un picior masiv (fig. 5/7) cu genunchiul proeminent [35], un alt piciorus de figurină (fig. 5/4), laba unui picior de figurină avînd degetele despărţite prin crestături (fig. 4/7), ca şi un fragment, provenind poate din capul unei figurine (fig. 4/4). Amintim şi o mică piesă cruciformă (fig. 4/6).

Figurinele descrise au fost modelate din pastă fină sau amestecată cu nisip mărunt. Ele au culoarea roşcată sau cenuşie.

Compararea datelor obţinute prin studierea figurinelor antropomorfe de la Zorlenţu Mare în raport cu cele descoperite la Liubcova [36] duce la unele concluzii remarcabile privind atît clasificarea plasticii din fazele documentate în cele două aşezări, cît şi pentru periodizarea culturii Vinča în general. Cele două loturi de figurine scoase la iveală din straturile reprezentative de la Zorlenţu Mare şi de la Liubcova se deosebesc între ele, ceea ce constituie o dovadă că staţiunile amintite datează din două faze diferite ale culturii Vinča. Figurinele de la Zorlenţu Mare au unele analogii în aşezarea de la Vinča, printre figurinele descoperite în principal între 9,40 m şi 8 m adîncime în stratul atribuit fazei Vinča A. Alte figurine (mai puţine la număr) de la Zorlenţu Mare îşi găsesc

---

[31] După părerea lui J. Csalog de la Szentes.

[32] Analogii la Vinča (M. Vasić, *op. cit.*, pl. CXXXIII, fig. 624).

[33] Probabil sînt părţi dintr-un brîu similar celui de pe figurina reprodusă de M. Vasić, *op. cit.*, pl. XXXII, fig. 158.

[34] De tipul celei reproduse de M. Vasić, *op. cit.*, pl. CXXXVI, fig. 640. Acest lot de figurine va fi publicat de Octavian Răuţ.

[35] Eugen Comşa, *Unele date cu privire la cultura Vinča în sud-vestul României*, în *Dacia*, N.S., XII.

[36] *Ibidem.*

analogii printre piesele descoperite la Vinča la 7,60 m adîncime, care pot fi atribuite începutului fazei Vinča B 1. În schimb, figurinele din lotul reprezentativ de la Liubcova sînt asemănătoare cu unele dintre acelea atribuite fazei Vinča B 2 [37]. Ținînd seama de cele relatate, rezultă că studierea figurinelor ca și a celorlalte categorii de materiale de la Zorlențu Mare permite completarea periodizării culturii Vinča de pe teritoriul Banatului cu încă o fază, pentru care propunem denumirea de *faza Zorlențu Mare*. Astfel, din îndelungata evoluție a comunităților culturii Vinča, avem documente pînă în prezent în Banat :

— *faza Zorlențu Mare*, reprezentată în nivelurile inferioare ale stratului de cultură Vinča din așezarea amintită ;

— *faza Ornița* documentată în nivelurile inferioare ale stratului de cultură Vinča din așezarea de la Liubcova [38] ;

— *faza Ornița-Vest* (denumire provizorie) cunoscută pe baza materialelor din ultimul nivel din partea de vest a așezării de la Liubcova[39].

În stadiul actual al cercetărilor, din documentarea noastră privitoare la evoluția comunităților culturii Vinča de pe teritoriul Banatului lipsește perioada de început și perioada de sfîrșit a culturii.

Revenind la plastica antropomorfă a fazei Zorlențu Mare, din datele prezentate rezultă că ea este caracterizată pînă acum numai prin figurine feminine, stînd în picioare. De obicei, corpul lor este în secțiune cilindric sau oval, cu soclu cilindric, lățit la bază. Specifică pentru fiecare fază este modelarea capului prevăzut cu o mască pe față. Figurinele din faza Zorlențu Mare au masca de formă triunghiulară, cu laturile arcuite. Măștile figurinelor din faza Ornița sînt tot triunghiulare, dar cu laturile mai drepte și cu colțurile ascuțite. Pe măștile figurinelor fazei Zorlențu Mare, ochii sînt redați mai ales prin linii incizate oblice. Nasul lor este reprezentat printr-o proeminență mică, rotundă (rar ovală), scundă. În schimb, pe măștile fazei Ornița nasul este prelung, înalt, cu profil arcuit. Astfel, forma nasului constituie, în cazul dat, un element important de datare. Figurinele din faza Zorlențu Mare au încă o caracteristică interesantă, în ceea ce privește decorul. Într-un procent ridicat, figurinele sînt ornamentate pe spate cu grupuri de linii incizate în formă de X. Un astfel de ornament nu este reprezentat pe figurinele fazei Ornița, caracterizate prin alte motive decorative, alcătuite tot din linii incizate, dar mai mult de caracter meandric, oglindind, probabil, ornamentele de pe îmbrăcămintea femeilor.

Menționăm și unele date despre datarea celui de al doilea grup de figurine de la Zorlențu Mare, descoperite în nivelul superior. În prezent, elementul principal îl constituie figurina cu mască de formă pentagonală. Prof. J. Korošec [40], referindu-se la piesele descoperite între 8 și 6 m adîncime în cuprinsul așezării de la Vinča, era de părere că astfel de figurine au fost paralele în timp cu cele avînd masca de formă triunghiulară, încă din cursul fazei Vinča B. În schimb, prof. M. Garašanin [41] consideră că figurinele cu masca pentagonală au fost folosite în peri-

---

[37] *Ibidem.*
[38] *Ibidem.*
[39] *Ibidem.*
[40] J. Korošec, *op. cit.*, I, p. 103—104.
[41] M. Garašanin, *op. cit.*, p. 177.

oada de la sfîrşitul fazei Vinča-Turdaş (figurine descoperite între 7 şi 6 m adîncime la Vinča). În stadiul actual al cercetărilor de la noi, încă nu putem da un răspuns categoric cu privire la datarea acestei categorii de figurine. Menţionăm numai că în stratul reprezentativ, din faza Orniţa, aparţinînd culturii Vinča cercetat la Liubcova [42], încă nu s-a găsit nici o figurină cu mască similară. În schimb, le avem documentate în nivelul superior, din faza Orniţa-Vest. Ţinînd seama de observaţiile menţionate atribuim fazei Orniţa-Vest lotul de figurine descoperit în nivelul superior de la Zorlenţu Mare. În sprijinul acestei datări menţionăm şi existenţa în aşezarea amintită a obiectelor considerate ca amulete. Mai multe piese de acelaşi tip s-au descoperit numai în nivelul superior al aşezării de la Liubcova, datat în faza Orniţa-Vest [43].

În partea de nord-vest a Banatului pînă în prezent sînt cunoscute mai multe aşezări Vinča aparţinînd toate numai fazei Zorlenţu Mare. În acea zonă se întîlnesc şi aşezările purtătorilor culturii Tisa dintr-o fază evoluată [44]. Rezultă că locuirea comunităţilor Vinča din faza Zorlenţu Mare a fost întreruptă în acea parte a Banatului datorită pătrunderii comunităţilor Tisa. Descoperirea în aşezarea de la Zorlenţu Mare a unui strat cu materiale din faza Orniţa-Vest indică faptul că în zona respectivă locuirea comunităţilor Vinča a durat vreme mai îndelungată decît în nord-vest, cel puţin pînă în cursul fazei amintite.

Prin poziţia sa geografică, aşezarea de la Zorlenţu Mare are o importanţă deosebită, căci, prin studierea şi a celorlalte categorii de materiale scoase la iveală, se vor cunoaşte şi raporturile dintre membrii comunităţii de acolo şi cei din regiunile apropiate dinspre nord-vest şi dinspre nord-est.

FIGURINES ANTHROPOMORPHES APPARTENANT À LA CIVILISATION DE VINČA, DÉCOUVERTES À ZORLENŢU MARE

RÉSUMÉ

Durant les années 1962—1964, des fouilles ont été pratiquées dans l'établissement de Zorlenţu Mare (dép. de Caraş-Severin). A la base, il y a une mince couche contenant des vestiges de la civilisation Starčevo-Criş, alors que la couche supérieure, épaisse d'environ 1,40 m, appartient à la civilisation de Vinča. Celle-ci comporte plusieurs niveaux caractérisant deux phases différentes du développement de cette civilisation. Les niveaux inférieurs attestent une étape du début de son développement, que nous nous proposons de l'appeler «phase Zorlenţu Mare» (ayant des analogies parmi le matériel attribué à la fin de la phase Vinča A et à la phase Vinča B 1). Le niveau supérieur comporte des vestiges spécifiques à la phase Orniţa-Ouest.

---

[42] Eugen Comşa, *Unele date cu privire la cultura Vinča ...*
[43] *Ibidem.*
[44] Milutin Garašanin, *Die Theiss-Kultur im jugoslawischen Banat*, în *33.BerRGK*, 1943—1950, Berlin, 1951, p. 125—132.

Les fouilles de Zorlenţu Mare ont livré environ 100 figurines féminines. Celles appartenant à la phase Zorlenţu Mare ont le corps cylindrique ou à section ovale, se caractérisant par la forme de leur tête et de leur masque surtout. Celui-ci est triangulaire, avec les côtés incurvés. Leurs yeux sont représentés seulement par des traits obliques incisés. Une petite proéminence ronde (parfois ovale) peu accusée représente le nez. Des groupes de traits en X, incisés, ornent le dos de la plupart de ces figurines.

A l'heure actuelle, trois phases du développement de la civilisation de Vinča sont attestées au Banat, à savoir Zorlenţu Mare, Orniţa et Orniţa-Ouest. Ce qui manque encore ce sont les données concernant le commencement et la fin de cette civilisation.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Figurines féminines découvertes à Zorlenţu Mare (civilisation de Vinča, phase Zorlenţu Mare).

Fig. 2. — Figurines féminines découvertes à Zorlenţu Mare (civilisation de Vinča, phase Zorlenţu Mare).

Fig. 3. — Figurines féminines découvertes à Zorlenţu Mare (civilisation de Vinča, phase Zorlenţu Mare).

Fig. 4. — Figurines féminines et « amulettes » découvertes à Zorlenţu Mare (civilisation de Vinča, phase Orniţa-Ouest).

Fig. 5. — Figurines féminines découvertes à Zorlenţu Mare (civilisation de Vinča).

CU PRIVIRE LA SFÎRŞITUL EPOCII BRONZULUI ÎN MUNTENIA

DE

VALERIU LEAHU

Cercetarea arheologică românească a înregistrat în ultima vreme — între altele — preocupări mai statornice, mai accentuate şi în studiul cronologiei epocii bronzului. Dar aşa cum — îndreptăţit — remarca D. Berciu, spre deosebire de cercetătorii din alte ţări, care şi-au concentrat eforturile spre clarificarea unor probleme de cronologie absolută, cei din România „au preferat... să ajungă în primul rînd la o cunoaştere cît mai temeinică a fiecărei culturi separat, a cronologiei, periodizării interne şi a sincronismelor culturilor locale"[1]. Consecinţa firească a orientării acesteia, proprie arheologiei româneşti, nu s-a lăsat aşteptată mult timp. Îndreptînd chiar o privire sumară asupra stadiului în care se află cercetarea epocii bronzului carpato-dunărean, reiese cu limpezime că — doar cu puţine excepţii — culturile materiale îşi au fiecare din ele bine cunoscute originea, evoluţia internă (clasificată pe faze şi etape), dezvoltarea lor sincronă, fenomenele sau procesele istorice care le-au cauzat dispariţia.

Promovînd o asemenea direcţie de investigaţie arheologică, paralel cu eforturile îndreptate spre aprofundarea problemelor de cronologie relativă (aşa cum recent a procedat Dorin Popescu [2]), la fel de utilă apare însă şi o altă posibilitate de studiu: aceea de a supune atenţiei şi analizei evenimente, fenomene ori anume relaţii înregistrate pe plan istoric şi cultural-arheologic, pe teritoriul Republicii Socialiste România în *unele* din etapele sau perioadele de evoluţie ale epocii bronzului şi pe *spaţii mai reduse*, mai restrîns delimitate. Sugerarea unei atare metode porneşte de la premisa că în epoca bronzului — ca de altfel şi în alte epoci — întregul teritoriu carpato-danubian, păstrîndu-şi şi manifestîndu-şi pe deplin individualitatea, specificul său în imensul context

[1] D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, 1966, p. 146.

[2] Cf. seria articolelor *Asupra începuturilor epocii bronzului în România* şi *Consideraţii asupra perioadei a II-a a epocii bronzului în România*, în *SCIV*, 16, 1965, 1, 2, 4; 17, 1966, 1,3; 18, 1967, 1, 2.

SCIV, tomul 20, nr. 1, Bucureşti, 1969, p. 17–32

al „preistoriei" europene, a rămas totuşi încă divizat în anume unităţi, constituite ca atare nu numai prin concursul unor factori fizico-geografici, dar şi printr-o îndelungă evoluţie istorică, cu forme şi ritmuri proprii, care, adesea, au diferit de la o zonă la alta.

Un astfel de spaţiu, constituit ca o unitate istorică şi cultural-arheologică cu fizionomie şi pulsaţii aparte, a fost, şi în epoca bronzului, teritoriul cuprins între lanţul meridional al Carpaţilor, cursul mijlociu şi inferior al Oltului şi Dunăre — Muntenia.

Factorii care au condiţionat — şi pentru vremea ce urmează să fie scrutată — individualizarea zonei acesteia sînt îndeobşte ştiuţi. Absenţa zăcămintelor metalifere a împiedicat aici nu numai o desfăşurare amplă a metalurgiei bronzului ca atare, dar şi o folosire mai masivă, larg răspîndită a uneltelor şi armelor de bronz. În schimb, situîndu-se nemijlocit într-o margine a acelui mare şi bătătorit drum de circulaţie şi de contact între populaţii şi triburi, care a fost Dunărea ; şi aflîndu-se, deci, şi hotar în hotar cu lumea egeeo-balcano-macedoneană a fost firesc ca iradierile, influenţele lumii sudice să se manifeste între Carpaţi, Olt şi Dunăre mai direct şi mai intens decît oriunde în spaţiul carpato-dunărean. Substratul neo-eneolitic fiind de asemeni diferit în Muntenia, s-a întîmplat ca şi prin aportul tradiţiei regiunea adusă în discuţie să dobîndească o configurare deosebită. Iar cînd, în perioada finală a epocii bronzului, triburile *srubno-Hvalinsk* din nord-vestul Mării Negre au început, şi ele, să iradieze către vest puternice elemente de populaţie şi cultură, curentul s-a topit atunci în masa comunităţilor aflate în Moldova şi Transilvania, în Muntenia fenomenul abia resimţindu-se. În schimb, prin poziţia sa geografică, zona din urmă avea să fie larg deschisă curentului de penetraţie etnică şi culturală pornit, tot în perioada de sfîrşit a epocii bronzului, dinspre vest, tot aşa cum avea să cunoască cu prisosinţă şi intrusiunea unor elemente de populaţie şi cultură venite din sud, din Republica Populară Bulgaria de azi.

Iată dar că anume factori, evenimente, împrejurări au făcut ca viaţa, cultura şi destinul istoric al comunităţilor omeneşti de pe teritoriul Munteniei să capete nuanţe şi sensuri aparte şi în epoca bronzului. Mai pregnant, mai complex în înfăţişările sale apare faptul acesta în perioada finală a epocii amintite, de îndată ce se iau în considerare descoperiri şi interpretări noi.

Prima problemă ce se cere a fi discutată în contextul de faţă este desigur aceea de-a şti cum trebuie înţeles în cazul evoluţiei populaţiilor omeneşti dintre Carpaţi, Olt şi Dunăre — şi precizăm că avem în vedere triburile de cultură Tei, întrucît populaţiile Monteoru se situează, în fapt, geografic şi istoric-cultural, într-altă zonă a spaţiului carpato-danubian — cum trebuie înţeles, deci, urmărind evoluţia triburilor purtătoare ale culturii Tei, conceptul *perioadă de sfîrşit a epocii bronzului*? Abordarea unui atare aspect de investigaţie arheologică şi istorică se impune neapărat, de o parte dacă se are în vedere împrejurarea că cele două sisteme cronologice ale epocii bronzului, elaborate mai recent de Ion Nestor şi D. Berciu, nu concordă pe deplin în problema care interesează aici ; de altă parte, fie şi datorită premisei de la care pornim, că dez-

voltarea istorică în Muntenia va fi cunoscut unele trăsături deosebitoare prin raport cu cea din alte regiuni ale lumii carpato-danubiene.

Procesele şi fenomenele istorice care cauzează şi reflectă totodată treptata dispariţie a formelor de viaţă şi cultură specifice epocii bronzului alcătuiesc, în cadrul ei, după Ion Nestor, conţinutul *unei singure perioade*, *a treia*, ultima. Definind ceea ce îndeosebi caracterizează vremea aceasta, Nestor a menţionat transformările ce se ivesc în ceramică (unde elementele tradiţionale de formă şi decor dispar, fiind înlocuite prin tipuri noi, prin ornamentarea cu caneluri şi prin răspîndirea torţilor cu creste ori cu butoni); de asemenea difuziunea unor noi tipuri de bronzuri; şi, în fine, modificarea echilibrului existent pînă atunci între agricultură şi creşterea animalelor, în favoarea acesteia din urmă (cu consecinţe şi în privinţa aşezărilor şi locuinţelor) [3].

Aceleaşi realităţi istorice şi cultural-arheologice au fost clasificate de D. Berciu *în două mari etape de timp* : *subperioada c* din cadrul a ceea ce autorul din urmă numeşte *perioada a III-a* sau *epoca mijlocie şi tîrzie a bronzului*, pentru teritoriul Munteniei aceasta însemnînd vremea de existenţă a fazei Tei IV; iar apoi *perioada a IV-a* (*a*—*b*) sau *perioada finală şi de tranziţie*, pentru cultura Tei aceasta coincizînd cu faza ei ultimă, a V-a [4].

Există, desigur, suficiente şi temeinice argumente care să susţină şi o atare din urmă clasificare cronologică a epocii bronzului, în momentele ei de dezagregare şi de sfîrşit. Urmărind însă strict realităţile spaţiului cuprins între Carpaţii meridionali, Olt, şi Dunăre, vom utiliza sistemul cronologic elaborat de Ion Nestor — pentru aria şi timpul care interesează acum, acesta oferind după părerea noastră, o încadrare mai lejeră şi mai logică a descoperirilor arheologice.

Într-adevăr, socotind satisfăcător stadiul actual al cunoştinţelor referitoare la cultura Tei, apare neîndoielnic faptul că ultimele ei două faze (a IV-a şi a V-a) reflectă *ambele*, *împreună şi neîntrerupt* procesul treptatei dezagregări a formelor de viaţă şi cultură specifice epocii bronzului în teritoriul de la răsărit de Olt şi sud de Carpaţi, fiind evident că alterarea elementelor caracteristice culturii Tei se produce atît în faza a IV-a, cît şi în faza a V-a — *în amîndouă* — *pe aceleaşi direcţii*, *cu aceeaşi intensitate şi în acelaşi ritm.* Într-atît de distinctă, de individualizată şi de frapant deosebită de evoluţia anterioară a culturii Tei se situează perioada aceasta, alcătuită din ultimele două faze ale culturii; şi într-atît de unitară apare, în acelaşi timp, această perioadă, încît, din atare motive şi în privinţa cronologiei epocii bronzului, nouă ni se pare că nu-i cu putinţă să se procedeze decît într-un singur sens : urmărind obţinerea unui sistem cronologic care să reflecte într-adevăr realităţile istorice, şi care să nu se situeze nicicum în contradicţie cu ele, să se includă fazele Tei IV şi V *împreună* în acea etapă de timp considerată *a treia* şi *ultima a epocii bronzului*, şi numită *perioada ei de sfîrşit.*

Adoptînd o asemenea soluţie, şi întemeiaţi pe stadiul prezent al documentaţiei arheologice, se poate considera că a treia perioadă — de

[3] Cf. *Istoria Romîniei*, I, 1960, p. 96 (capitol redactat de Ion Nestor).
[4] D. Berciu, *op. cit.*, p. 148—150.

sfîrşit — a epocii bronzului a avut pe teritoriul Munteniei următoarele simptome principale:

1. Menţinerea triburilor locale, şi în această vreme, într-un anume grad de stabilitate economică şi teritorială, ca urmare a practicării în continuare concomitent şi echilibrat atît a agriculturii cît şi a creşterii vitelor, spre deosebire de alte zone ale spaţiului carpato-danubian (Moldova şi Transilvania îndeosebi) în Muntenia neconstatîndu-se, în perioada de sfîrşit a epocii bronzului, tendinţe de intensificare excesivă şi chiar de generalizare a modului păstoresc de economie şi viaţă [5].

2. Dăinuirea drept rezultat al împrejurării semnalate a tipurilor tradiţionale de aşezări şi locuinţe (aşezări neîntărite, instalate pe terase joase şi înalte ori pe boturi de dealuri, cu locuinţe de tipul bordeielor şi colibelor ori chiar caselor) pe teritoriul dintre Carpaţi, Olt şi Dunăre, *populat de triburile Tei*, neavînd loc, în perioada finală a epocii bronzului, o răspîndire a adăposturilor omeneşti de tipul „cenuşarelor" [6].

3. Intensificarea metalurgiei bronzului, concomitent cu care se produce şi difuziunea unor noi tipuri de unelte şi arme din metal, nu constituie în ultima perioadă a epocii bronzului, în Muntenia, *un fenomen* istoric (cultural-arheologic) aşa cum s-a întîmplat în alte părţi ale lumii carpato-danubiene, depozitele de bronzuri nici măcar ajungînd aici să alcătuiască „un număr". Sub raportul dezvoltării forţelor productive, triburile dintre Carpaţii sudici, Olt şi Dunăre par să fi rămas aşadar cam tot la posibilităţile de pînă atunci, oarecum tot la uneltele tradiţionale, sporite — după cum o arată descoperirile arheologice — doar cu unele unelte de os şi de corn, de loc prea multe însă şi nici prea diferenţiate.

4. Degradarea puternică, accentuată a culturii materiale, reflectată arheologic cu deosebire în producţia ceramicii, pare să fi constituit manifestarea cea mai caracteristică sfîrşitului epocii bronzului, în fazele a IV-a şi a V-a ale culturii Tei constatîndu-se: prepararea tot mai negli-

---

[5] Credem că s-a afirmat prea des şi prea hotărît, dar în schimb prea puţin verificat — controlat cu realităţile din teren — că populaţiile epocii bronzului de la sud de Carpaţi se orientează, în perioada finală a epocii, către economia păstorească. E locul să spunem că cercetarea aşezărilor Tei nu demonstrează convingător aceasta. Este, desigur, cu totul posibil ca indiciile creşterii animalelor domestice şi intensificării acestei forme de economie — datorită acţiunii mai multor factori — să dispară din foarte multe aşezări. Dar ca să dispară din *toate* aşezările cercetate, e puţin probabil. În plus, trebuie avute în vedere următoarele fapte: 1) cel puţin în aşezările Tei, o parte din uneltele pe care le socotim înmulţite şi dovedind intensificarea economiei păstoreşti sînt nu din oase de animale domestice, ci din coarne de animale vînate; 2) la Novaci, în singura aşezare Tei de tip „sălaş păstoresc" cercetată pînă acum, oasele animalelor domestice reprezintă (în faza Tei IV, cea mai bogată în resturi osteologice) doar 25—30% din inventar, pe cînd în „cenuşarele" Noua proporţia aceasta ajunge pînă la 65%; 3) în aşezările Tei din fazele IV şi V sînt prezente dovezi ale practicării agriculturii, cele mai recente, de la Otopeni, fiind fragmentele de rîşniţe de piatră şi „săpăligile" despre care va fi vorba în text, mai departe; 4) triburile culturii Gîrla Mare, despre care unanim se socoteşte că au pătruns spre răsărit în ariile Verbicioara şi Tei, influenţînd cultura şi dezvoltarea istorică a acestora, erau — cum tot în genere se admite — populaţii cu o economie îndeosebi agricolă.

[6] Despre aşezarea de la Novaci am arătat într-altă parte (*Cultura Tei*. 1966, p. 51—52) că ea nu constituie un „cenuşar" de tip „clasic", fiind (după cum Alexandru Vulpe însuşi o crede) un loc sezonier de amplasare a vitelor, deci un fel de „dependinţă" pe lîngă o aşezare de tip tradiţional, încă neidentificată. De altă parte, subliniem că un cunoscător atît de autorizat al culturii Noua, cum este Adrian Florescu, a remarcat deosebirile nete între „cenuşarele" din Moldova şi aşezarea cu locuinţe de tipul caselor de suprafaţă (construite cu schelet masiv de lemn şi cu mult chirpic) datînd din faza Tei V şi cercetată la Fundenii Doamnei.

jentă a pastei diferitelor categorii ceramice; rărirea extremă a ceramicii negre, fine; dispariţia, în faza ultimă a culturii, a vaselor lucrate din pastă cu mult nisip şi pietriş (încetîndu-şi astfel existenţa forme tipice ale ceramicii epocii bronzului din Muntenia); treptata asimetrizare a unor forme de vase; dispariţia unor procedee tehnice de ornamentare (decorul cu măturica, reliefurile organic obţinute) şi degradarea altor procedee, mai ales a tehnicii împunsăturilor succesive; pierderea treptată dar accentuată a caracterului de regularitate şi simetrie ale ornamentării; abandonarea preferinţei pentru compoziţii bogate şi complexe; dispariţia treptată a unor ornamente, mai ales a unora dintre motivele spiralice.

5. Introducerea în repertoriul uneltelor a unor obiecte noi, cum sînt omoplaţii de vită cu capetele crestate; iar în repertoriul ceramic al culturii Tei, a unor forme sau elemente de arhitectonică a recipientelor, în genere străine de această cultură: vasele cu corp globular şi cu două torţi supraînălţate, străchinile cu picior şi capacele rombice; vasele cenuşii-negre ori castanii cu corpul puternic arcuit, cu gît plecat spre interior şi cu torţi verticale pe umeri ori pe diametrul maxim; torţile lunate sau cele prevăzute cu butoni, proeminenţe ori creste; motive decorative cum sînt meandri şi spiralele concentrice etc.

6. Afirmarea puternică, aproape cu ostentaţie, a unor preferinţe şi gusturi mai noi în realizarea repertoriului ceramic şi în decorarea acestuia, exprimată cu deosebire de creşterea frapantă a numărului şi variantelor formelor tronconice şi bitronconice, şi în utilizarea repetată a decorului canelat şi mai ales a aceluia întemeiat pe brîurile alveolate.

Este o altă problemă în studiul epocii bronzului în Muntenia, aceea de a şti ce evenimente şi împrejurări de ordin istoric au determinat producerea simptomelor amintite, de a cunoaşte adică, în ultimă analiză, care au fost cauzele sfîrşitului epocii bronzului în teritoriul de care ne ocupăm.

A încerca, în această privinţă, obţinerea unor răspunsuri, orientînd investigaţiile numai, ori chiar „în primul rînd" către realităţile strict, exclusiv interne ale culturii Tei, aceasta ar constitui o eroare metodologică, adoptarea unor viziuni şi procedee pretins dialectice şi, de fapt, dogmatice, cîtă vreme descoperirile arheologice arată cu prisosinţă, în procesul care interesează, aportul masiv al unor factori din afară. Realităţile de ordin intern, ţinînd de structura economică, socială şi cultural-etnică a triburilor din Muntenia, pare că au concurat în procesul dispariţiei formelor de viaţă şi cultură proprii epocii bronzului mai ales în măsura în care au fost solicitate prin intervenţia factorilor externi. O atare concepţie se poate desluşi mai bine din studiul aşezărilor şi materialelor proprii îndeosebi ultimelor două faze ale culturii Tei.

Cercetările întreprinse în teren ani de-a rîndul au pus în evidenţă o împrejurare: aşezările Tei — din oricare fază ar data ele — se prezintă mai întotdeauna sub forma unor depuneri subţiri de cultură, uneori chiar nealcătuind niveluri sau straturi arheologice continue, resturile de locuire aflîndu-se numai printre dărîmăturile colibelor ori în gropi (de bordeie sau menajere). Că aşezările aduse în discuţie au avut în genere, în istoria şi în aria de răspîndire a triburilor Tei, o existenţă scurtă, că populaţiile epocii bronzului mijlociu şi tîrziu din Muntenia îşi schimbau

des locurile lor de adăpostire, concluzia vine de la sine. Dar din ce pricini a existat o atare stare de lucruri şi ce semnificaţii, ce consecinţe a avut ea? cunoscînd că purtătorii culturii Tei au practicat — pînă în momentele finale ale evoluţiei lor — o economie mixtă, în care agricultura a deţinut o pondere însemnată.

Tot analiza descoperirilor din aşezările Tei arată că aceste populaţii au dispus atunci de posibilităţi productive nu prea avansate, puţin dezvoltate pentru a practica agricultura şi că în întreaga lor evoluţie istorică nu a existat — nefiind înregistrat — la scara tuturor comunităţilor culturii vreun moment în care să se fi produs un salt decisiv în perfecţionarea, în sporirea acestor posibilităţi. În fapt, de la un capăt la altul al existenţei lor, triburile Tei au practicat o agricultură în care — aşa cum o dovedesc descoperirile — la plugul de lemn (presupus) brăzdarele din corn de cerb au fost prea puţin utilizate (din toate aşezările cercetate pînă acum provine doar o singură unealtă de acest fel !) ; secerile de bronz fiind şi ele puţin folosite (se cunosc în Muntenia doar două exemplare, iar — semnificativ — depozite cu astfel de obiecte în regiune nu s-au întîlnit) aşa încît apare aproape firesc faptul că la Otopeni (Bucureşti), într-o aşezare din faza ultimă a culturii Tei, au putut fi descoperite mai multe „săpăligi" cu gaură transversală pentru fixarea cozii, lucrate din coarne şi folosite, după cum se admite, încă din neolitic şi mai ales în acea vreme, la scurmatul şi răscolitul pămîntului.

Într-o atare situaţie, faţă cu mijloacele productive neîndestulătoare, s-a recurs — aşa cum întotdeauna s-a întîmplat la populaţiile de pe treptele primare ale istoriei — la schimbarea repetată a locurilor de cultivare, destul de repede secătuite, aceasta atrăgînd după sine mutarea a înseşi aşezărilor ginţilor şi triburilor. Dar, starea aceasta de lucruri, cu întreg cortegiul de munci, nevoi şi situaţii ce trebuiau înfruntate, repetată ani de-a rîndul, timp de cîteva secole, din generaţie în generaţie, fără să se fi întreprins vreo acţiune eficientă şi amplă care să o atenueze, dacă nu să o evite (fie prin reprofilarea economică a populaţiilor — prin dezvoltarea altor compartimente productive — ca în alte părţi, fie prin schimbarea modului de viaţă, cu modificarea şi a fizionomiei şi structurii aşezărilor şi locuinţelor), o asemenea stare n-a putut să nu aibă, la rîndu-i, urmări. Treptat, lent, dar, la un moment dat şi firesc, căpătînd forme acute, s-a dezvoltat un proces de istovire, de slăbire a potenţelor creatoare ale populaţiilor epocii bronzului din Muntenia, o „îmbătrînire" a formelor de cultură create şi vehiculate de aceste populaţii, proces atît de pregnant reflectat de ceramica tot mai degradată, pe care cultura Tei o înfăţişează în fazele ei a IV-a şi a V-a.

S-ar fi putut ca un atare proces, cronicizîndu-se, să se fi desfăşurat mai mult în timp, existenţa istorică a triburilor de cultură Tei prelungindu-se, o dată cu însăşi epoca bronzului pe teritoriul Munteniei. Nu s-a întîmplat însă aşa pentru că, chiar în aceste momente de „criză", de declin ale populaţiilor şi culturii dintre Carpaţi, Olt şi Dunăre, s-au produs intervenţiile masive, repetate, decisive ale unor factori externi.

Asupra curentului de penetraţie etnică şi culturală de caracter Vatina-Gîrla Mare-Verbicioara, venit în Muntenia, în aria Tei dinspre vest, nu-i cazul acum să se mai stăruie. În directă legătură cu contextul de faţă, recapitulăm doar că acest curent, manifestare locală în cadrul

preliminariilor europene ale migraţiilor egeice[7], a avut, pe teritoriul ţării noastre, ca etape principale de afirmare : ocuparea Olteniei de sud de către triburile Gîrla Mare (prin eliminarea de acolo a populaţiilor dintr-o fază mai timpurie a culturii Verbicioara) ; pătrunderea în conţinutul culturii Verbicioara a unor elemente puternice de factură Vatina-Gîrla Mare ; presiunea peste Olt a populaţiilor Verbicioara şi contaminarea culturii Tei cu elemente venite din culturile menţionate[8], adăugînd acum că această penetraţie etno-culturală, aceste infiltraţii vestice la răsărit de Olt au constituit un moment de veritabilă subminare a etnicului şi culturalului Tei — de vreme ce cultura aceasta din Muntenia a început a-şi pierde vizibil individualitatea, specificul — cîtă vreme, într-o arie întinsă, la sud de Carpaţi, a luat fiinţă — aşa cum D. Berciu a arătat-o[9] — acel ,,orizont de mixtură'' Gîrla Mare-Verbicioara-Tei.

Ceea ce se cuvine să fie bine subliniat este faptul pe care, pentru spaţiul şi timpul scrutate acum de noi, tot D. Berciu l-a evidenţiat mai întîi[10], dar deopotrivă şi Eugenia Zaharia[11], anume că : în vîltoarea evenimentelor, a frămîntărilor şi transformărilor provocate de pătrunderea spre răsărit a factorilor culturali vestici Vatina-Gîrla Mare au prins a căpăta contur şi a se afirma elementele proprii viitoarei culturi locale din prima epocă a fierului. Şi, într-adevăr : oare formele tronconice şi bitronconice sau străchinile (desigur, cele cu marginea răsfrîntă în interior) ; ori vasele mici, globulare, cu torţi supraînălţate (uneori, ca la Tei ori Pipera, chiar cu fund bombat şi nu inelar, şi cu torţile, oblic orientate, nu triunghiulare în secţiune, ci ovale) ; apoi slipul negru ori brun sau decorul de caneluri, pe care cultura Tei le înfăţişează, mai mult ori mai puţin, dar în orice aşezare a sa, mai ales din faza a V-a, dar încă din faza a IV-a, oare acestea nu sînt tot atîtea semne pentru o epocă nouă în cultura materială a populaţiilor din Muntenia, nu sînt ele tot atîtea prototipuri — oricît de îndepărtate — ale formelor din prima epocă a fierului ?

Mai greu este să se întrevadă, în stadiul actual al cunoştinţelor, care au fost urmările prezenţei în perioada de sfîrşit a epocii bronzului, în zona sud-estică a spaţiului dintre Carpaţi, Olt şi Dunăre — într-o margine a ariei de răspîndire a triburilor Tei (după cele ce ştim *acum*) — a unor populaţii care, prin cultura lor materială, aparţin în fapt epocii bronzului de pe teritoriul Republicii Populare Bulgaria.

Deşi, din România, o descoperire de acest fel, de la Căscioarele[12], datează din 1925, iar materiale asemănătoare au fost aflate apoi şi pe la mijlocul deceniului trecut, omologarea exactă a acestui grup cultural este totuşi de dată recentă. Ea se datoreşte îndeosebi lui Sebastian Morintz şi lui N. Anghelescu, precum şi Alexandrinei Alexandrescu, cu toate că, în această privinţă, autorul rîndurilor de faţă îşi poate revendica o oarecare prioritate, scriind la începutul anului 1966 despre vasele

[7] D. Berciu, *Cîteva probleme ale culturii Verbicioara*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 237—238.

[8] Valeriu Leahu, *Cultura Tei*, p. 165.

[9] D. Berciu, *Die Verbicioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 159.

[10] *Ibidem*, p. 160.

[11] Eugenia Zaharia, *Das Gräberfeld von Balintești-Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 166 şi urm.

[12] Gheorghe Ştefan, *Fouilles de Căscioarele*, în *Dacia*, II, 1925, p. 161 şi fig. 18/2—3 de la p. 159.

de la Căscioarele că „prin coloritul suprafeţei lor şi prin unele amănunte ale profilurilor (conformaţia fundurilor, a torţilor) nu aparţin culturii Tei, ci unei perioade mai tîrzii a epocii bronzului de pe teritoriul Bulgariei"[13].

Sebastian Morintz şi N. Anghelescu au cercetat o aşezare a acestor populaţii, în octombrie 1966, într-un punct numit Grădiştea Coslo-

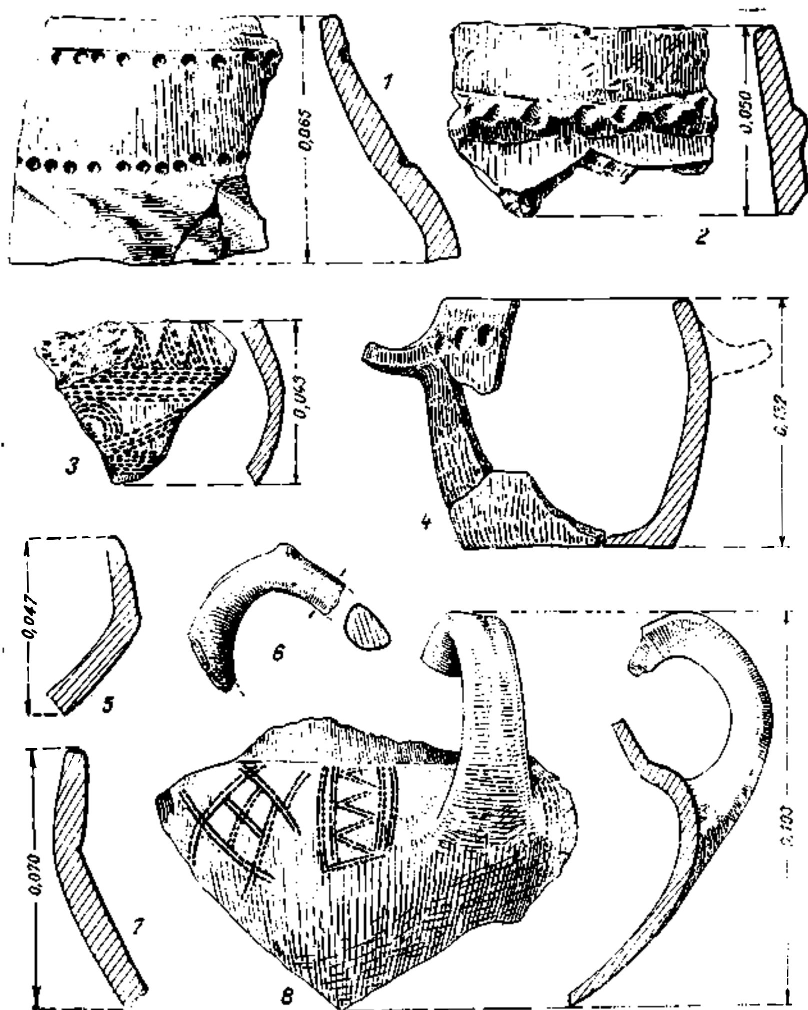

Fig. 1. — Ceramică Tei V_a, descoperită la Otopeni.

geni, din preajma comunei Roseţi, de la nord-est de oraşul Călăraşi. Alexandrina Alexandrescu a cercetat o necropolă aparţinînd acestui grup cultural, la Zimnicea, în 1967. Sebastian Morintz şi N. Anghelescu

[13] Valeriu Leahu, *op. cit.*, p. 166—167.

au făcut cunoscute descoperirile lor în decembrie 1966, într-o comunicare expusă la Sesiunea ştiinţifică pe ţară a muzeelor[14]; şi tot Sebastian Morintz, dar, de data aceasta împreună cu Barbu Ionescu, a semnalat alte des-

Fig. 2. — Fragmente ceramice Tei V_a, de la Otopeni.

coperiri asemănătoare din împrejurimile oraşului Olteniţa, într-o comunicare[15] apărută la începutul anului 1968. În fine, între timp, aflăm că materiale proprii grupului adus în discuţie au apărut din nou la Căs-

---

[14] Sebastian Morintz şi N. Anghelescu, *Descoperiri arheologice pe Grădiştea Coslogeni (jud. Ialomiţa) în 1966* (în ms.).

[15] Sebastian Morintz şi Barbu Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Olteniţa (1958—1967)*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 103 şi urm.

cioarele, în săpăturile ample întreprinse acolo de un colectiv sub conducerea lui Vladimir Dumitrescu[16].

Din cele publicate de Sebastian Morintz şi N. Anghelescu şi din informaţii primite de la Alexandrina Alexandrescu, rezultă că este vorba de populaţii stabilite în aşezări de tipul „cenuşarelor", practicînd o economie în care creşterea vitelor pare să fi avut un rol însemnat; înmormîntările acestui grup cultural fiind înhumări chircite depuse, în genere cu capul spre vest, în gropi simple; din întregul inventar recoltat pînă în prezent, elementul cel mai caracteristic, mai definitoriu dovedindu-se tot ceramica. În cadrul acesteia au putut fi deosebite două categorii: una grupînd vase lucrate din pastă cu cioburi pisate, care prin ardere au căpătat pereţi cu suprafeţele exterioare colorate cărămiziu-cenuşiu ori cenuşiu-negru; şi o altă categorie grupînd recipiente lucrate dintr-o pastă mai bună, uneori chiar fină. Printre formele mai caracteristice figurează vase relativ mari sau mijlocii, bitronconice, cu cîte două torţi aşezate imediat deasupra zonei diametrului maxim; recipiente de dimensiuni mari, cu corpul puternic arcuit, cu gît tronconic relativ înalt şi cu margine uşor răsfrîntă în afară; castroane cu corpul arcuit simplu şi cu margine relativ înaltă, evazată, ori cu corp arcuit bitronconic şi cu margine scundă; vase cu mărimea mijlocie, de tipul borcanelor, avînd şi acestea torţi verticale aşezate pe linia diametrului maxim, apoi vase cu corpul bombat, uneori chiar globular, cu margine relativ înaltă, tronconică şi cu două torţi supraînălţate, trase din buză şi coborînd pe pîntece; căni cu corpul bine arcuit şi cu o toartă supraînălţată, uneori acestea fiind de tipul *askos* etc. Această ceramică este în genere puţin ornamentată, pe recipientele din prima categorie constatîndu-se mai ales brîurile simple, aplicate, iar pe vasele celei de-a doua categorii, ornamente incizate ori realizate prin împunsături, cu motive printre care figurează zigzagul, romburile, „V"-urile etc.

În afara descoperirilor de pe Grădiştea Coslogeni, de la Căscioarele şi de la Zimnicea, o ceramică asemănătoare (uneori chiar vase întregi) a mai fost identificată în sud-estul Munteniei, la Călăraşi, Andolina, la Rasa, Dorobanţu şi Ulmu[17], la Sultana (Coconi), Chirnogi şi Greaca[18].

Deoarece, pe teritoriul Republicii Socialiste România, cultura adusă în discuţie a fost, pentru prima dată, identificată şi studiată mai bine prin săpăturile de pe Grădiştea Coslogeni, şi întrucît din Republica Populară Bulgaria materialele cele mai caracteristice de acest tip provin de la Razkopaniţa[19], propunem, pentru a designa întregul lot al descoperirilor, cultura arheologică însăşi, conceptul: *grupulCoslogeni-Razkopaniţa*, pornind astfel de la premisa că orice denumire acceptată în această privinţă trebuie să fixeze o axă care să unească amîndouă teritoriile (România şi Bulgaria) unde cultura este surprinsă şi-i reprezentativă.

Pentru studiul de faţă, ce probleme mai importante iscă prezenţa grupului acestuia, recent identificat în sud-estul Munteniei?

[16] *Ibidem*, p. 125 cu nota 22.
[17] Informaţii primite de la N. Anghelescu.
[18] Sebastian Morintz şi Barbu Ionescu, *op. cit.*, p. 116 şi 125.
[19] P. Detev, *Селищната могила Разкопаница* în *Izvestiia-Institut*, XVII, 1950, p. 171 şi urm.

Din Republica Populară Bulgaria cîteva descoperiri de tip Coslogeni-Razkopaniţa provin din împrejurimile oraşului Ruse[20], dovedind că triburile cu o astfel de cultură şi-au extins aria lor pînă la Dunăre. Şi cum, la nord de fluviu, s-au surprins deopotrivă aşezări şi înmormîntări, o stăpînire efectivă a sud-estului Munteniei de către aceste populaţii apare astfel probată. Problema care se pune este însă aceea de a şti: triburile aduse în discuţie au venit aici, imigrînd din sud, într-un anume moment al evoluţiei epocii bronzului carpato-danubian (moment ce rămîne să fie şi el precizat), sau, dimpotrivă, grupul Coslogeni-Razkopaniţa este local în sud-estul Munteniei, aşa cum înclină a crede Sebastian Morintz[21], care are în vedere, în această zonă, o raritate frapantă atît a descoperirilor Glina, cît şi a acelora de tip Tei?

Atît cît îngăduie stadiul prezent al documentaţiei, credem că la această problemă răspunsul trebuie dat în sensul prim înscris de noi, în sensul că grupul Coslogeni-Razkopaniţa este venit în sud-estul Munteniei din dreapta Dunării, ţinînd seamă de faptele şi considerentele următoare:

Deşi materiale proprii grupului acestuia se cunosc acum din aproape zece locuri, niciuna dintre descoperiri nu poate fi datată mai devreme de sfîrşitul perioadei mijlocii a epocii bronzului, cele mai multe dovedindu-se, de fapt, că aparţin perioadei tîrzii a epocii. După cum am arătat cu alt prilej, zona sud-estică a Munteniei, corespunzînd pe o mare parte din întinderea ei cu cîmpia Burnasului, s-a dovedit în vechi foarte puţin prielnică locuirii unor populaţii omeneşti de pe treapta de evoluţie a orînduirii comunei primitive, întrucît apele freatice se află acolo la o mare adîncime (pînă la 30—50 m), din care cauză vegetaţia este săracă, salcîmul chiar fiind o raritate. În fine, credem că raritatea descoperirilor Glina şi Tei în zona de sud-est a Munteniei trebuie considerată, măcar în lumina împrejurărilor semnalate, relativă. Pentru moment, ni se pare cu totul semnificativ că materiale aparţinînd celor două culturi ale epocii bronzului din Muntenia au fost întîlnite la Greaca şi Chirnogi, exact într-o zonă unde au apărut şi descoperiri de tip Coslogeni-Razkopaniţa. O atare situaţie, surprinsă şi comunicată tot de Sebastian Morintz[22], întăreşte convingerea că grupul amintit este venit în nordul Dunării, iar, în plus, deschide perspectivă şi unor răspunsuri pentru întrebarea: cînd, în ce moment al evoluţiei epocii bronzului din Muntenia s-a petrecut această transplantare de populaţie şi cultură?

Ceramica Tei de la Greaca nu a fost publicată. În schimb, au fost reproduse cîteva ceşti cu toartă găsite în morminte de înhumaţie, la Chirnogi[23]. Deşi ceştile, şi mormintele însele, au fost atribuite culturii Glina, se poate afirma cu toată certitudinea că ele aparţin culturii Tei şi anume fazei a III-a a acestei culturi. (Îndeosebi ceaşca cu corpul cilindric, cu gura oblică şi cu toarta-i atît de caracteristică pentru acest recipient în faza Tei III, nu îngăduie ezitări sau erori.) Dar, o dată ivită situaţia aceasta, o concluzie se impune, de asemenea, să fie admisă: triburile

---

[20] G. Gheorghiev şi N. Anghelov, *Разкопки на Селищната могила до Русе през 1948—1949*, în *Izvestiia-Institut*, XVIII, 1952, p. 138, fig. 112.

[21] Opinie formulată într-o discuţie cu d-sa.

[22] Cf. *Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Olteniţa*, p. 105, 125.

[23] *Ibidem*, p. 104, fig. 7/1,5—6.

Tei au populat sudul Munteniei, ajungînd pînă aproape de Dunăre, oricum pînă către sfîrşitul perioadei mijlocii a epocii bronzului. Şicum, dintre materialele aparţinînd grupului Coslogeni-Razkopaniţa, cele mai timpurii cunoscute pînă acum conduc tot către acest moment cronologic (restul descoperirilor putînd fi sincronizate cu fazele Tei IV şi V) este firesc să se admită — credem noi — că pătrunderea în stînga Dunării a acestor populaţii venite de pe teritoriul Bulgariei de azi nu s-a putut petrece mai devreme de momentele de sfîrşit ale perioadei mijlocii a epocii bronzului şi de acelea de trecere la perioada următoare tîrzie, finală.

Care a fost evoluţia ulterioară a culturii materiale create de populaţia nou venită, şi care au fost urmările prezenţei acestei noi culturi pentru cea de tip Tei — atare aspecte privesc şi ele cercetarea sfîrşitului epocii bronzului între Carpaţii meridionali, Olt şi Dunăre. Este însă limpede că rezolvări în sensurile menţionate nu vor putea fi dobîndite decît atunci cînd se vor realiza o publicare şi o interpretare cît mai cuprinzătoare a descoperirilor de tip Coslogeni-Razkopaniţa, de către cei care au stabilit în teren contactul nemijlocit cu materialele. Pentru moment, în legătură cu problema de a cunoaşte efectele pe care le-a avut asupra culturii Tei prezenţa în sud-estul Munteniei a grupului Coslogeni-Razkopaniţa, înclinăm să credem că mai ales pe calea unui atare contact s-au răspîndit în cultura Tei, în fazele a IV-a şi a V-a, variante ale formelor bitronconice, sau torţile masive verticale de pe zona maximei lărgimi a corpului unor recipiente, brîurile simple ori obiceiul de a realiza funduri rotunjite la vasele globulare cu torţi supraînălţate. Iar în legătură cu problema de a şti care a fost, în Muntenia, evoluţia ulterioară a grupului Coslogeni-Razkopaniţa, ne mărginim să reproducem — fiind de asemenea în directă legătură cu analiza de faţă şi răspunzînd unei laturi majore, fundamentale a ei — părerea lui Sebastian Morintz că descoperirile de la Căscioarele materializează „un aspect de tranziţie de la ultima etapă a epocii bronzului, de aspect Coslogeni, către Hallstattul timpuriu"[24].

Multiplele fenomene şi evenimente petrecute în Muntenia în perioada finală a epocii bronzului, dezvoltarea istorică complexă care a avut loc în timpul şi spaţiul menţionate, descoperirile arheologice care reflectă atare realităţi, toate acestea pot fi astăzi ordonate într-un sistem de cronologie relativă mai detaliat, într-o periodizare mai strîns şi mai amănunţit elaborată ?

După cum este îndeobşte ştiut, Dorin Popescu susţine de mai mulţi ani încoace, în cercetarea arheologică românească, ample dezbateri cu privire la precizarea *fazelor* care compun *perioadele* deosebite în evoluţia epocii bronzului de Ion Nestor[25]. Dar, în cadrul „discuţiilor" purtate, nici Dorin Popescu, nici altcineva nu au ajuns încă să abordeze problematica pe care o implică dezvoltarea istorică şi arheologică în perioada de sfîrşit a epocii paleometalice.

Este neîndoielnic că, în această privinţă, arheologia se află în faţa unei probleme cu totul complexe, aspectele ce se cer lămurite fiind nu

---

[24] *Ibidem*, p. 125.
[25] Cf., *supra*, nota 2.

numai de ordin strict cronologic, ci şi istoric, cultural, chorologic etc. De altă parte, de o importanţă esenţială apare desigur definirea criteriilor, a factorilor care trebuie să stea la baza identificării, separării fazelor înlăuntrul celor trei perioade ale epocii bronzului, precum şi faptul de a vedea dacă factorii aceştia au fost unici sau au acţionat pretutindeni şi — în mare privite lucrurile — în acelaşi timp, pe întreg teritoriul Republicii Socialiste România.

Credem a nu greşi privind, printre factorii aceştia, îndeosebi : 1) transformări importante în economia unor populaţii dintr-o regiune sau alta ; 2) momente în care se produc schimbări calitative în evoluţia unor culturi, urmare a acumulărilor cantitative de elemente, înregistrate pe parcursul dezvoltării unor faze, etape, subfaze etc. ale lor ; 3) intervenţia unor factori externi, de ordin etnic sau cultural ; 4) evenimente cu caracter social ori militar, ample, cu rezonanţă. O anume etapă în procesul metalurgiei sau în privinţa raportului dintre formele fundamentale de economie (agricultură şi creşterea vitelor) ; constituirea unor faze reflectînd momente deosebite în evoluţia unor culturi ; mişcările sau curentele etnice şi culturale grefate pe fondul autohton — îndeosebi împrejurări *ca acestea* au cauzat, după părerea noastră, conturarea unor *faze* în evoluţia fiecăreia din cele trei *perioade* ale epocii bronzului în România.

Prin prisma unor atare factori, credem a putea deosebi pe teritoriul Munteniei[26], în cadrul evoluţiei celei de *a treia perioade* a epocii bronzului, *două faze*. Prima, corespunzînd cu a IV-a fază a culturii Tei, ar apărea marcată îndeosebi de înregistrarea primelor forme acute ale procesului de alterare a fondului de bază al culturii Tei ; prin modificările produse în structura etnică, culturală şi demografică existentă pînă atunci în spaţiul dintre Carpaţi, Olt şi Dunăre, ca urmare a pătrunderii aici a grupului Coslogeni-Razkopaniţa şi ca urmare a penetraţiei masive de elemente vestice, de caracter Vatina-Gîrla Mare-Verbicioara. Producerea fazei Tei IV însăşi ; schimbarea frapantă a cursului evoluţiei culturii Tei, de la formele proprii epocii bronzului mijlociu la acelea specifice perioadei tîrzii, finale ; orientarea culturii Tei înspre nord-est şi participarea ei activă, cu rol formativ, în geneza culturii Noua[27] ; în fine, înrolarea triburilor Tei în frontul larg cultural-etnic ce se defineşte acum prin constituirea „orizontului de mixtură" Gîrla Mare-Verbicioara-Tei ; acestea ar fi principalele manifestări caracteristice primei faze a perioadei a treia a epocii bronzului în Muntenia.

A doua fază a perioadei finale ar corespunde cu faza Tei V.O etapă nouă sub raport calitativ în evoluţia tuturor simptomelor înregistrate anterior ar explica apariţia acestei faze şi ar alcătui conţinutul ei, realitatea maximum definitorie pentru această vreme fiind afirmarea pe fondul tot mai alterat şi mai degradat de factură Tei a elementelor ce prefigurează viitoarea cultură din prima epocă a fierului.

---

[26] O clasificare pe faze a celor trei perioade ale epocii bronzului în Muntenia am schiţat-o întiia oară în comunicarea *Cu privire la unele probleme ale cronologiei epocii bronzului în Muntenia*, expusă în decembrie 1965, la a II-a Sesiune ştiinţifică a muzeelor din Republica Socialistă România.

[27] Asupra rolului culturii Tei în formarea culturii Noua au stăruit convingător, în ultima vreme, Eugenia Zaharia (cf. *Das Gräberfeld von Balinteşti-Cioinagi...*, p. 174 şi urm.) şi Adrian Florescu (*Sur les problèmes du bronze tardif carpato-danubien et nord-ouest pontique*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 66 şi urm.). Îndeosebi studiul din urmă scuteşte reluarea aici a problemei.

Este o altă problemă aceea de a şti dacă şi în cuprinsul fiecăreia dintre cele două faze ale perioadei a treia a epocii bronzului pot fi sesizate, şi în Muntenia, subdiviziuni, de timp şi de stadiu de evoluţie culturală.

Starea prezentă a documentaţiei îngăduie, în această privinţă, numai rezolvări parţiale.

Prima fază a perioadei poate fi *ipotetic* împărţită în două etape, dacă se ţine seamă de împrejurarea următoare. Aşa cum am arătat şi altă dată, toate materialele de tip Tei IV cunoscute pînă acum se diferenţiază prea brusc şi prea categoric de contextul Tei III. De aceea, este foarte posibil că în viitor se va descoperi măcar un aspect de cultură Tei interpus între materialele fazei a III-a şi cele pe care le considerăm pentru moment ca aparţinînd fazei a IV-a, prilej cu care însă faza Tei din urmă va trebui să fie subdivizată, iar o dată cu ea însăşi prima fază a celei de a treia perioade a epocii bronzului.

Cu privire la faza a doua a perioadei finale, aduse în discuţie, situaţia nu mai prezintă atîtea nesiguranţe. Săpăturile arheologice efectuate în 1966 şi 1967, la Otopeni, au identificat un rest de aşezare aparţinînd fazei Tei V, în care populaţia (trăind în bordeie, cu vetre de foc în afara locuinţelor) practica agricultura, creşterea vitelor, vînătoarea, unele meşteşuguri. În ceramică, în cuprinsul a trei categorii—diferenţiate după modul în care au fost dozaţi degresanţii : cioburile pisate şi pietrişul — au putut fi identificate următoarele forme principale : vase mari şi mijlocii cu corpul tronconic ori arcuit simplu, cu torţi verticale masive, în zona de mijloc sau pe umeri ; recipiente cu mărimea mijlocie, cu corpul arcuit simplu şi cu proeminenţe-apucători ; vase mari şi mijlocii bitronconice, cu o serie bogată de variante, deosebite după conformaţia marginii ; castroane cu corp emisferic, străchini şi vase cu corpul globular, cu fund inelar şi cu torţi supraînălţate, uneori prevăzute cu proeminenţe sau creste ; cupe sau fructiere cu picior tronconic, gol în interior, ceşti cu o toartă etc., în întregul repertoriu fiind evidente frecvenţa mare a formelor tronconice şi bitronconice, faptul că vasele globulare cu două torţi supraînălţate şi străchinile sînt destul de bine reprezentate şi, în fine, extrema raritate a ceştilor. Ornamentarea ceramicii acesteia a utilizat brîurile alveolate şi cele simple (primele — din abundenţă, celelalte — foarte rar), impresiunile ori adînciturile cu contururi variate, dispuse în şiruri, proeminenţele-apucători, canelurile şi decorul obţinut prin împunsături succesive, desigur cu o transpunere degradată a motivelor, proprie fazelor finale ale culturii Tei (fig. 1 şi fig. 2).

Aşa cum am subliniat publicînd săpăturile de la Otopeni[28], apartenenţa materialelor acestora la faza Tei V se sprijină pe corespondenţele depline, numeroase cu ceramica descoperită în 1957 şi 1958, la Fundenii Doamnei (Bucureşti). Dar, cu acelaşi prilej, a trebuit să se facă şi menţiunea că locuirea de la Otopeni se situează sigur anterior celeia de pe malul lacului Fundeni, ţinînd seamă de marea apropiere faţă de ceramica de tip Tei IV a materialelor de la Otopeni şi de evidentele deosebiri în privinţa frecvenţei unor forme în aşezările aduse în discuţie. Nu poate exista îndoială că materialele de la Otopeni se situează între antichităţile proprii

[28] Cf. *Bucureşti. Materiale de istorie şi muzeografie,* VI, 1968, p. 32—39.

fazei Tei IV şi cele aparţinînd fazei Tei V am conchis atunci, adăugînd în prezent că *acestea* pot fi argumentele care să susţină, de acum înainte, împărţirea fazei ultime a culturii Tei în două etape (subfaze)[29] : V_a (pentru aspectul Otopeni) şi V_b (pentru cel de la Fundenii Doamnei), clasificînd astfel mai detaliat însăşi ***a doua fază a perioadei a treia, finale*** a epocii bronzului din Muntenia.

Cu cîţiva ani în urmă, scriind despre cultura Tei, am formulat ipoteza că sfîrşitul ei ar putea fi pus în legătură cu pătrunderea în Muntenia a unui grup mai numeros de triburi Noua[30]. Nimeni însă nu a împărtăşit vreodată această părere a noastră, iar, foarte recent, Alexandru Vulpe a exprimat chiar rezerve faţă de ea, adăugînd că, după el, evoluţia către cultura hallstattiană timpurie a materialelor proprii fazei finale a culturii Tei apare probată[31].

Este o îndatorire a noastră să subliniem dreptatea celor scrise de Alexandru Vulpe, dezvăluind noi înşine viciul fundamental al ipotezei emise în 1963 şi rediscutată cu doi ani în urmă : viziunea greşită, nedialectică asupra unei lumi şi vremi în vădită transformare, cîtă vreme cel ce scruta realităţile le neglija tocmai pe acelea care reprezentau linia neîntreruptă a dezvoltării, noul, viitorul ; de vreme ce o gîndire cu adevărat ştiinţifică era substituită prin idei tributare acelei atît de desuete teorii catastrofice cu privire la trecerile de la o epocă la alta, ale istoriei noastre străvechi. Consideraţiile înscrise în paginile de faţă cu privire la cele două culturi — Tei şi Coslogeni-Razkopaniţa — ale epocii bronzului din Muntenia, şi care, în momentele lor finale, evoluează, local şi organic, către prima epocă a fierului, vor şterge şi zgura unor convingeri împărtăşite în trecut. Iar noi am scris toate acestea cu satisfacţia deplină încercată de oricine atunci cînd îşi dă seama că încă este capabil să evolueze.

A PROPOS DE LA FIN DE L'ÂGE DU BRONZE EN MUNTÉNIE

RÉSUMÉ

La période finale de l'âge du bronze (*la troisième*, selon le système chronologique de I. Nestor) coïncide, sur le territoire compris entre les Carpates méridionales, l'Olt et le Danube, avec les phases IV et V de l'évolution de la civilisation de Tei. Ces deux phases reflètent *ensemble*, d'une manière *ininterrompue* et suivant les *mêmes directions*, le processus de désagrégation des formes de vie et de civilisation, spécifiques à l'âge du bronze.

[29] Am precizat de mai multe ori că noi nu am subscris la clasificarea de către D. Berciu a materialelor de la Fundenii Doamnei, în două etape (*a* şi *b*), considerîndu-le, din punct de vedere stratigrafic, o unitate.
[30] Valeriu Leahu, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, I, 1963, p. 368 ; idem, *Cultura Tei*, p. 167—168.
[31] Vezi recenzia asupra lucrării noastre despre cultura Tei, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p.375.

La période finale de l'âge du bronze se caractérise, quant à la Munténie, en premier lieu par les symptômes suivants : 1) les tribus locales continuent à se maintenir à un degré assez avancé de stabilisation économique et territoriale ; c'est la conséquence de la pratique concomitante et équilibrée de l'agriculture et de l'élevage ; 2) la persistance des types traditionnels des établissements et des habitations, car en Munténie les établissements de type «zolniki » (cendrier) ne sont point répandus ; 3) l'accroissement de la métallurgie du bronze, en même temps que la diffusion de nouveaux types d'outils etd'armes en métal, ne constituent pas en Munténie, pour la dernière période de l'âge du bronze, *un phénomène* historique (culturel-archéologique) ; 4) une dégradation très accentuée de la civilisation, de la céramique surtout ; 5) l'enrichissement du répertoire des outils par de nouvelles pièces et l'apparition, dans la céramique, de certaines formes et éléments décoratifs nouveaux, parvenus de tous les milieux culturels avoisinants ; 6) l'accroissement frappant du nombre et des variantes des formes tronconiques et bitronconiques et des ornements constitués par des bandes en relief à alvéoles.

Quant aux causes de la fin de l'âge du bronze en Munténie, l'auteur insiste sur : 1) un processus interne de « vieillissement » des formes culturelles créées par les populations Tei, en tant que conséquence d'une pratique agricole prolongée, en raison des moyens de production insuffisamment développés ; 2) l'intervention de certains facteurs extérieurs : les éléments de population et de civilisation de facture Vatina-Gîrla Mare-Verbicioara, ayant pénétré en Munténie en venant de l'ouest, et le groupe Coslogeni-Razkopanița (ainsi nommé par l'auteur), constitué par des tribus arrivées de Bulgarie et établies dans le sud-est de la Munténie, lors de la transition de la période moyenne à celle tardive de l'âge du bronze.

La troisième période de l'âge du bronze en Munténie peut être classifiée en deux étapes qui correspondent aux deux phases finales de la civilisation de Tei. Les étapes peuvent être divisées, à leur tour, en sous-étapes (*a*, *b*). Les tribus Tei et Coslogeni-Razkopanița ont eu une évolution organique, sur place, vers les formes culturelles spécifiques au premier âge du fer.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Céramique Tei V a, découverte à Otopeni.

Fig. 2. — Tessons céramiques Tei V a, de Otopeni.

UNELE DATE CU PRIVIRE LA CULTURA GETO-DACICĂ DIN NORDUL MOLDOVEI ÎN LUMINA SĂPĂTURILOR DE LA BOTOŞANA

DE

SILVIA TEODOR

Pînă nu de mult, cercetările referitoare la problema începuturilor epocii Latène în Moldova au avut în vedere mai ales centrul şi sudul acestei regiuni, neglijîndu-se partea de nord, unde abia în ultimii ani s-au efectuat cercetări arheologice menite să contribuie la rezolvarea acestei probleme.

Este cunoscut că procesul de formare a culturii Latène în Dacia nu s-a manifestat omogen pe toată întinderea spaţiului locuit de geto-daci. Pe o mare parte a acestui teritoriu, formele specifice primei epoci a fierului continuă aproape nemodificate.

Pe de altă parte, nici contactul cu lumea greacă şi sud-tracică în a doua jumătate a mileniului I î.e.n. nu a fost acelaşi pe tot teritoriul Moldovei. Este ştiut că în părţile de sud şi chiar în cele centrale mărfurile negustorilor greci încep să pătrundă încă din secolul al V-lea î.e.n., după cum o dovedesc descoperirile de la Frumuşiţa[1] şi Poiana[2], unde, alături de ceramica hallstattiană tîrzie, s-au găsit şi cîteva vase şi obiecte de factură greacă. Prezenţa acestora se observă şi în secolele următoare, chiar cu aceeaşi intensitate, predominînd însă tot în regiunile mai sus-amintite.

În părţile de nord ale Moldovei, asemenea produse greceşti sînt întîlnite în special în secolele următoare (secolul IV — III î.e.n.), după cum au dovedit-o săpăturile arheologice întreprinse la Arsura — Vaslui[3], Moşna — Iaşi[4], Cotnari — Iaşi[5] şi altele. Fac excepţie descoperirile din aşeza-

---

[1] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Descoperirile arheologice de la Frumuşiţa*, în *SCŞIaşi*, IV, 1954, 1—2, p. 501.

[2] Radu şi Ecat. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 277—296; R. Vulpe şi colab., *Activitatea şantierului arheologic Poiana-Tecuci. 1950*, în *SCIV*, 1,1951, p. 177—216; idem, în *SCIV*, III, 1952.

[3] Săpături efectuate în anul 1964 de Silvia Teodor şi Dan Teodor. Material inedit la Muzeul din Huşi.

[4] A. Florescu şi Gh. Melinte, *Cetatea traco-getică din a doua jumătate a mileniului I î.e.n. de la Moşna (jud. Iaşi)*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 129—134.

[5] Informaţii de la A. Florescu.

SCIV, tomul 20, nr. 1, Bucureşti, 1969, p. 33—42

3 — c. 6207

rea de la Stîncești — Botoșani[6], situată, după cum se știe, în regiunea de nord a Moldovei, unde sînt atestate legături cu lumea greacă, începînd din a doua jumătate a secolului al VI-lea î.e.n. și pînă în secolul al III-lea î.e.n. Trebuie să ținem seama însă că la Stîncești este vorba de un complex fortificat constînd din două cetăți traco-getice relativ mari, întărite cu val și șanț, locuite probabil de conducători ai unor uniuni tribale care au întreținut relații de schimb cu negustorii greci din colonii.

Trebuie reținut faptul că relațiile triburilor geto-dacice din Moldova cu grecii n-au cunoscut aceeași intensitate pe tot teritoriul și mai ales în regiunea intramontană.

Aici geții au trăit în așezări mai mici, nefortificate, în locuințe de suprafață și bordeie puțin adîncite, cu vetre simple. Cultura lor materială, de factură încă arhaică, este în parte reprezentată de ceramica lucrată cu mîna, folosindu-se o tehnică de tradiție mai veche. Deși geto-dacii cunoșteau tehnica de lucru a ceramicii la roată, n-au întrebuințat-o decît în mică măsură.

Dintre așezările mai cunoscute din nordul Moldovei aparținînd acestei perioade au fost cercetate pînă în prezent așezarea geto-dacică de la Medeleni — Cucorăni[7], precum și cea de la Botoșana, județul Suceava, care ne oferă posibilitatea de a remarca unele aspecte deosebite tocmai în perioada de început a Latène-ului.

Așezarea geto-dacică de la Botoșana se datează în secolele III-II î.e.n. pe baza analogiilor foarte apropiate cu descoperirile de la Lunca Ciurei — Iași[8], acestea din urmă bine încadrate cronologic, după cum se știe, pe baza mănușilor ștampilate de amfore rodiene[9].

Cercetările efectuate în această stațiune, însumînd circa 10 hectare, de către Institutul de istorie și arheologie din Iași, începînd din anul 1964 în colaborare cu Muzeul din Suceava, prilejuite atunci de săparea unor gropi de silozuri ale C.A.P., au permis descoperirea unor locuințe din a doua epocă a fierului, precum și a unui nivel de locuire din secolele V-VI e.n.

Din așezarea geto-dacică au fost dezvelite opt bordeie, șase locuințe de suprafață și cîteva gropi.

Săpăturile au permis să se observe că locuințele de suprafață se aflau pe partea mai ridicată a pantei, pe cînd bordeiele au fost construite la mijlocul ei și la distanțe mari unul de altul. Această observație însă va trebui urmărită cu mai multă atenție în săpăturile viitoare, deoarece acestea vor cuprinde marginile din vale ale pantei. După modul de construcție, locuințele Latène de la Botoșana se împart în două grupe : adîncite în sol, de tipul semibordeielor și locuințe de suprafață de tipul colibelor, a căror formă însă nu s-a putut surprinde întotdeauna cu destulă claritate.

---

[6] A. Florescu și S. Rață, *Complexul de cetăți traco-getice (secolele VI-III î.e.n.) de la Stîncești-Botoșani*, în *Anuarul Muzeului județean Suceava*, I (sub tipar).

[7] S. Teodor și S. Rață, *Contribuția cercetărilor arheologice de la Medeleni-Cucorăni la cunoașterea culturii materiale geto-dacice din Moldova în secolele III-II î.e.n.*, comunicare la a II-a Sesiune științifică a muzeelor, decembrie 1965.

[8] M. Petrescu-Dîmbovița și colab., *Șantierul arheologic Trușești*, în *SCIV*, VI, 1955, 1—2, p. 183—187.

[9] D. Tudor, *Amfore elenistice descoperite în R.P.R.*, în *Studii și referate*, 1, 1954.

S-a putut constata însă cu certitudine că între locuințele de suprafață și bordeie nu există diferențieri cronologice. Pe baza inventarului arheologic recoltat atît din bordeie, cît și din colibe, putem afirma că ambele forme de locuințe sînt contemporane, deoarece conțin categorii ceramice absolut identice.

Materialul arheologic din așezarea geto-dacică de la Botoșana este format din ceramică și cîteva obiecte din fier și bronz.

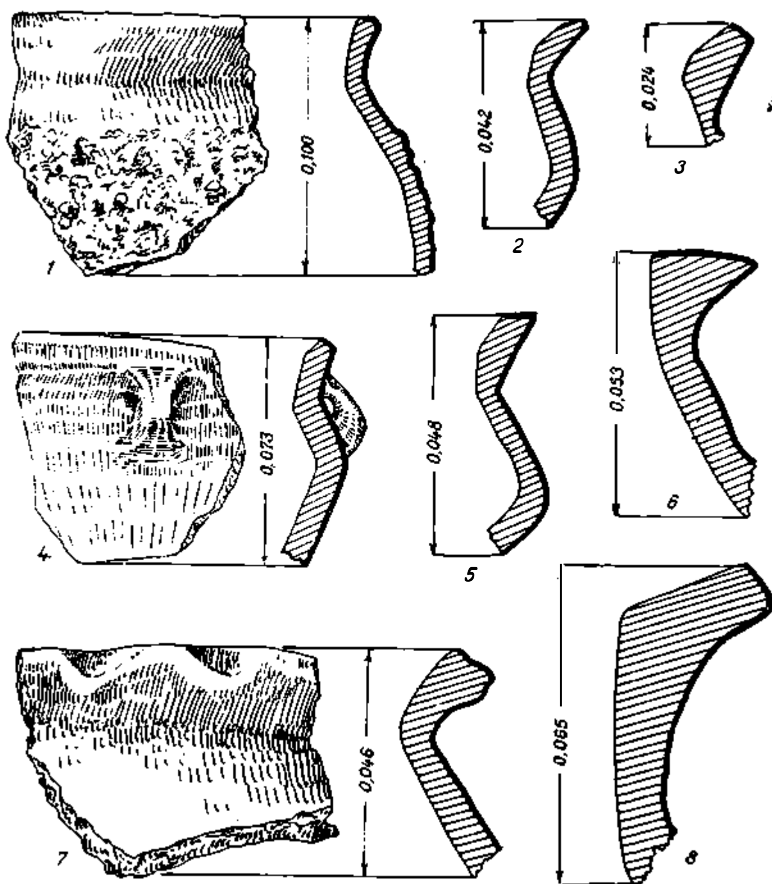

Fig. 1. — Așezarea geto-dacică de la Botoșana. *1,6,7,8*, ceramică autohtonă; *2,3—5*, ceramică bastarnică.

Ținînd seama de tehnica de lucru, pastă și decor, ceramica se poate împărți în două mari grupe : ceramica lucrată cu mîna, autohtonă și de factură străină, și ceramica lucrată la roată.

Ceramica lucrată cu mîna, de factură locală, autohtonă, prezintă două categorii : prima cuprinde ceramica din pastă grosieră, poroasă, amestecată cu cioburi pisate, microprundișuri, în general degresanți cu granule mari ; cea de-a doua este alcătuită din ceramica fină, cu pasta densă, avînd suprafața netedă și lustruită.

Vasele din prima categorie sînt arse inegal, incomplet, din care cauză sînt destul de sfărîmicioase. Suprafeţele exterioare sînt de culoare brun-roşcată sau uneori cenuşie închisă, iar miezul de culoare brun-roşcată. La

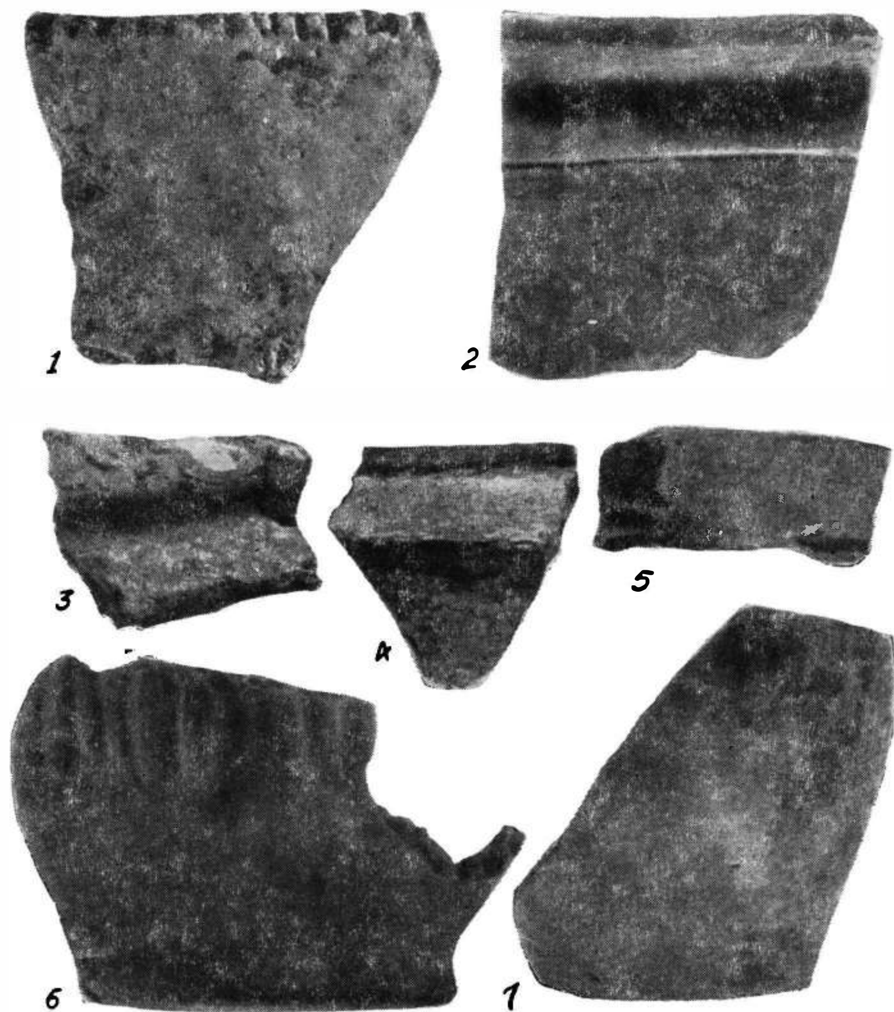

Fig. 2. — Aşezarea geto-dacică de la Botoşana. 1,3,4,6,7, ceramică lucrată cu mîna; 2,5, ceramică lucrată cu roata.

vasele de dimensiuni mici, lucrate din pastă relativ densă, suprafeţele exterioare sînt netede. În schimb, la vasele mari, acoperite cu barbotină, aceste suprafeţe sînt aspre şi neuniforme.

Din pastă grosieră s-au lucrat vase de dimensiuni mari, mai ales borcane cu corpul bombat, gîtul scurt şi cu marginea mai mult sau mai puţin evazată (fig. 1/1, 6 — 8 ; 2/1, 3 — 4 ; 3/2, 4 — 6). În general, aceste vase sînt rareori decorate. Singurul decor întîlnit este un brîu simplu sau alveolat pe umărul vasului, sau un şir de alveole pe marginea buzei (fig.

1/7 ; 2/1 — 3 ; 3/2). Rareori apar şi proeminenţe conice sau butoni dispuşi simetric pe umăr, aceasta întîlnindu-se doar la vasele cu pereţii aproape verticali, fără gît şi cu marginea dreaptă (fig. 3/4,5).

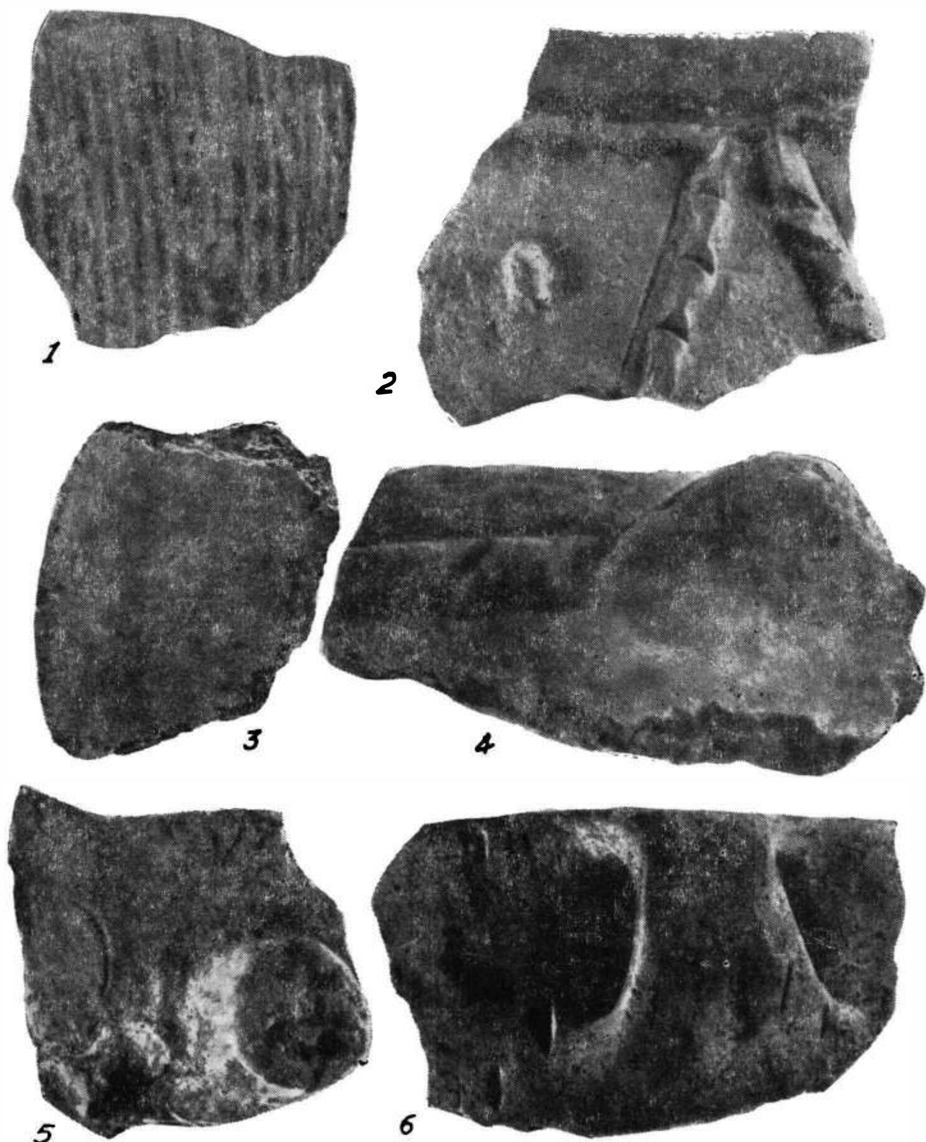

Fig. 3. — Aşezarea geto-dacică de la Botoşana. *1*, ceramică celtică ; *2—6*, ceramică autohtonă.

Predominantă la vasele din pastă grosieră este barbotina folosită probabil ca decor, şi care acoperă vasele pe porţiunea dintre umăr şi fund, gîtul şi marginea rămînînd întotdeauna netede. Remarcăm ca un detaliu important că vasele acoperite cu barbotină au buza evazată şi faţetată

(fig. 1/1, 6, 8). Această particularitate a mai fost întîlnită la ceramica grosieră cu barbotină de la Şorogari — Iaşi[10] şi sporadic la ceramica de la Lunca Ciurei, Medeleni — Cucorăni şi Arsura — Huşi. În general, aşa cum s-a mai afirmat, „decorarea" vaselor prin barbotină pare să fie consecinţa unor influenţe nordice, bastarnice, după cum ne-o indică prezenţa ei pe unele vase mai timpurii din cultura Przeworsk[11]. Această constatare este susţinută în parte şi de absenţa barbotinei pe ceramica din Moldova din secolele V-III î.e.n., cunoscută prin săpăturile mai recente de la Moşna şi Cotnari. Tot din pastă grosieră, bine arsă, de culoare brun-roşcată, întîlnim în afară de borcane de dimensiuni mari sau mai mici şi strecurători de formă tronconică, cu marginea dreaptă, unele găurite numai pe fund, altele şi pe pereţii verticali. De asemenea, din aceeaşi pastă sînt făcute tipsiile rotunde ca nişte discuri destul de masive, groase de 1,50—2 cm, netezite pe amîndouă feţele şi cu marginile rotunjite, care au servit probabil drept capace sau suport pentru alte vase (fig. 3/3).

Ceramica autohtonă fină este lucrată dintr-o pastă densă, bine arsă, avînd o culoare brun-cenuşie, cu suprafeţele netede şi lustruite. Din această categorie fac parte străchinile cu pereţii subţiri şi marginea dreaptă sau evazată, precum şi cănile cu una sau două torţi verticale de secţiune ovală sau rotundă (fig. 2/6,7).

Cantitatea ceramicii fine este mult mai mică, întîlnindu-se rar, atît în bordeie, cît şi în locuinţele de suprafaţă.

Alături de ceramica autohtonă dela Botoşana, au putut fi documentate şi unele elemente eterogene de caracter Przeworsk. Ele sînt reprezentate prin fragmente de vase modelate din pastă neagră lustruită, cu marginea faţetată şi torţi în formă de X (fig. 1/2, 4, 5). Dintre forme predomină cănile cu corpul bombat, fără gît şi cu marginea evazată, străchinile cu umărul reliefat şi vasele mari lucrate în aceeaşi manieră.

Această ceramică are analogii în ceramica din aşezările geto-dacice de la Lunca Ciurei, Cucorăni, Arsura, Şorogari, Mlada[12], Moşna, Tîrpeşti[13] şi multe altele din Moldova centrală, deocamdată semnalată şi cercetată parţial, în aşezările de tip Lukaşevka II din R.S.S. Moldovenească[14], în cimitirele bastarnice de la Poieneşti[15], Buhăeşti[16], Costuleni[17], precum şi în necropolele şi aşezările din regiunea de unde au emigrat bastarnii[18].

---

[10] S. Teodor, *Aşezarea din secolele III—II î.e.n. de la Şorogari*, în *Arheologia Moldovei*, VI (în ms.).

[11] Ryszard Wolagiewicz, *Osada i grób z okresu rzynskiego w Cedyni nad Odra*, în *Materialy Zachodnio-pomorskie*, VI, 1960, Szczecín, p. 97—159, fig. 9; Maria şi Waldemar Chnielewsky, *Slady najazdu scytyjskiego w Polńoknej części wyzyny krakowsko wielniskiej*, în *Dawna Kultura*, 1, 1955, p. 12—16, fig. 3; Erwin Reinbacher, *Ein ostgermanischer Friedhof bei Stupsk Kr. Mlawa in Polen*, în *Varia Archaeologica*, 16, p. 148—161, Tafel 23/b2.

[12] Attila László, *Aşezarea daco-getică de la Băiceni*, în *Arheologia Moldovei*, VI (sub tipar).

[13] Silvia Marinescu-Bîlcu, *Noi urme bastarnice în Moldova de nord-vest*, în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 413.

[14] G. B. Fedorov, *Rezultatele şi problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul U.R.S.S., referitoare la primul mileniu al e.n.*, în *SCIV*, X, 1959, 2, p. 374; M. Romanovskaia, *Селище Лукашевка* II, în *SA*, III, 1962, p. 393.

[15] Radu Vulpe, *Săpăturile de la Poieneşti din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 486—506.

[16] Dan Teodor, *O necropolă Latène la Buhăeşti-Negreşti*, în *SCŞIaşi*, VIII, 1957, 2, p. 339.

[17] Material inedit aflat în Muzeul de istorie a Moldovei, Iaşi.

[18] J. Kostrowski, *Wielkopolska w czasah prźdhistoricznych*, Poznan, 1925, p. 150.

Raportul cantitativ între ceramica autohtonă şi cea bastarnică ridică probleme referitoare la relaţiile între aceste două populaţii şi de asemenea la raportul cronologic între bordeie şi locuinţele de suprafaţă care, după cum am mai amintit, conţin material arheologic asemănător.

După cum s-a constatat din cercetările efectuate pînă acum în Moldova, elementele de cultură materială bastarnică reprezintă în cadrul ceramicii din aşezările geto-dacice din secolele III-II î.e.n. doar un procentaj de circa 20-30%. Acest procentaj scade probabil simţitor în cursul secolelor II-I î.e.n., deoarece în aşezările din secolul I î.e.n. cercetate pînă acum (este adevărat, încă destul de puţine), elementele bastarnice lipsesc. Pe baza acestor observaţii în stadiul actual al cercetărilor e probabil să se presupună că în această regiune a României s-a desfăşurat în perioada secolelor III-II î.e.n. un proces de asimilare etnică a bastarnilor de către populaţia geto-dacică de agricultori sedentari şi crescători de vite. Descoperirea bastarnică avînd poziţia cea mai nordică şi mai înaintată în munţi din răsăritul României este cea de la Botoşana — Suceava. Această descoperire, împreună cu aceea mai recentă de la Tazlău — Bacău[19], constituie totodată şi punctele cele mai vestice din Moldova, evident destul de îndepărtate de regiunea din centrul Moldovei, unde se grupează în general descoperirile bastarnice.

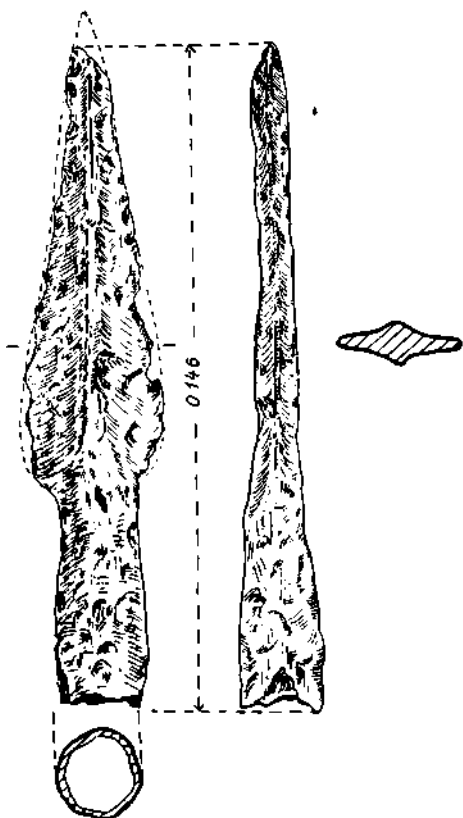

Fig. 4. — Aşezarea geto-dacică de la Botoşana. Vîrf de lance.

La Botoşana, în afară de ceramica bastarnică s-au descoperit şi cîteva fragmente ceramice de factură celtică din pastă cu grafit, care provin de la vase cu pereţii bombaţi, ornamentate pe întreaga suprafaţă cu striuri verticale. Cele mai numeroase analogii pentru această grupă ceramică le vom găsi în aşezările şi cimitirele celtice din Europa centrală[20]. Pe teri-

[19] Informaţii de la Elena Coman de la Muzeul din Piatra-Neamţ.

[20] Jan Filip, *Keltové ve středni Evropě*, Praga, 1956, pl. CXV; I. Hunyàdy, *Kelták a Kárpátmedencéhen*, în *DissPann*, seria II, nr. 18; K. Végh Katalin, *Koracsászárkori település norodványa a Miskolci szabadság téren*, în *A. Herman Ottó Múseum Évkönyve*, IV, p. 46—55, fig. 5/8; K. Pieta, *Zislovaci vystum v Liptaskej Mara*, în *AR*, XIX, 1967, 5, p. 200—202; Stane Gabrovec, *Srendujelatensko obdobje v Slovenji*, în *Arheološki Vèstnik*, XVII, 1966, p. 169 şi urm., pl. 31/5; Lojze Bolta, *Materialne Ostaline Keltov v Celjski okoliei*, în *Arheološki Véstnik*, XVII, 1966, pl. 2 şi 3.

toriul României, în afara descoperirilor din Moldova de la Glăvăneştii Vechi[21], Mlada — Băiceni[22], Poiana — Dulceşti Roman[23] şi altele, mai sînt cunoscute descoperiri asemănătoare şi în Transilvania în cimitirul de la Ciumeşti[24], precum şi în unele aşezări autohtone din secolele III-II î.e.n. Dintre acestea menţionăm în primul rînd descoperirile de la Mediaş din sectorul Baia cu Nisip[25], precum şi aşezarea de la Moreşti[26].

Ceramică celtică asemănătoare s-a mai descoperit şi în regiunea Nistrului superior[27], precum şi în Polonia Mică[28], fapt care ne permite să constatăm extinderea influenţei celtice spre est pe o arie mai întinsă decît s-a presupus.

Discutînd problema apariţiei acestor elemente în Moldova, concomitent cu pătrunderea bastarnilor la sfîrşitul secolului al III-lea şi începutul secolului al II-lea î.e.n., ne gîndim dacă nu cumva bastarnii sînt aceia care au vehiculat şi unele obiecte celtice venind din locuri unde au întîlnit pe celţi. Aşa s-ar explica şi prezenţa la Botoşana a unui vîrf de lance cu analogii în lumea celtică [29], precum şi a unui bulgăre de grafit nativ folosit la prepararea categoriei ceramice grafitate şi adus din Moravia. Pe de altă parte, şi calea nordică de pătrundere a celţilor sau a influenţelor celtice în Moldova, relevată în repetate rînduri de V. Pârvan[30], se demonstrează din punct de vedere arheologic.

Desigur că această influenţă nu s-a manifestat în Moldova în aceeaşi măsură ca în Transilvania, unde pătrunderile celtice au fost mai masive, totuşi unele descoperiri recente din Moldova de nord, ne atrag din nou atenţia[31].

În acest sens şi ceramica lucrată la roată din aşezarea getică de la Botoşana poate fi atribuită influenţei celţilor, deşi nu trebuie să pierdem din vedere influenţa greacă pătrunsă printr-o filieră ce urmează să se precizeze, dar pe care pînă în prezent nu o putem documenta la Botoşana.

Cantitativ, ceramica lucrată la roată este foarte redusă. Cele cîteva fragmente existente provin de la vase cu corpul bombat, marginea uşor evazată şi rotunjită, fundul îngust şi inelat, de la străchini şi căni care au fost modelate din pastă fină cenuşie-deschisă fără degresanţi vizibili şi lipsite de decor. În unul din bordeie, alături de categoriile ceramice descrise mai sus, se afla un fragment lucrat la roată, din pastă cenuşie fină,

---

21 I. Nestor şi colab., *Săpăturile de pe şantierul Valea Jijiei (Iaşi-Botoşani-Dorohoi) în anul 1950*, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 67.

22 Attila Laszló, *op. cit.*

23 Material inedit în Muzeul din Roman.

24 Vlad Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul Transilvaniei*, Baia Mare, 1967, p. 100, fig. 8, M. 3/IX.

25 H. Crişan, *Noi cercetări arheologice la Mediaş*, în *Din activitatea ştiinţifică a Muzeului raional Mediaş*, III, 1955—1956, p. 36, pl. 3/4.

26 K. Horedt, *Mittellatènzeitliche Siedlungen aus Siebenbürgen*, în *Studien aus Alteuropa*, II, Köln, 1965, p. 71.

27 L. I. Kruşelniţkaia, *Кельтский Памятник в верхнем Поднестровье*, în *KS*, 105, 1965, p. 119—122; A. Zaki, *Z badän nad Kultura celtyska v Malopolsce*, în *AR*, VII, 1955, VI, pl. 799—803, fig. 366.

28 Zenon Wozniak, *Chronologia celtyckich cmentarzysk v Polsce*, în *WiadArch*, XXVI, 1959—1960, 3—4, p. 136.

29 Jan Filip, *op. cit.*, fig. 95/2, pl. XLII/4; CXXI/5; LXI/2; XLIX/1.

30 V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1926, p. 564.

31 Emilia Zaharia şi Nicolae Zaharia, *Un fragment de brăţară celtică de la Horodiştea*, în *Arheologia Moldovei*, VII (în pregătire).

care, spre deosebire de celelalte, are buza faţetată şi provine de la un vas cu gîtul scurt şi marcat întocmai ca la ceramica bastarnică (fig. 2/5). Avem deci şi în Moldova o imitaţie la roată a formelor bastarnice, fenomen observat în Transilvania în ceea ce priveşte ceramica celtică.

Din acest punct de vedere, în Moldova este primul caz cunoscut pînă acum şi ne întăreşte concluzia că aici au existat unele influenţe reciproce între autohtoni şi bastarni.

Prezenţa ceramicii de factură bastarnică şi celtică, alături de ceramica autohtonă, în aşezarea geto-dacică de la Botoşana, aduce aşadar în discuţie problema influenţelor străine în formarea culturii Latène la geto-daci.

QUELQUES DONNÉES CONCERNANT LA CIVILISATION GÉTO-DACIQUE AU NORD DE LA MOLDAVIE, À LA LUMIÈRE DES FOUILLES DE BOTOŞANA

RÉSUMÉ

Dans l'établissement géto-dacique de Botoşana (dép. de Suceava) daté des IIIe-IIe siècles av.n.è. on a entrepris des fouilles pendant les années 1962-1967. On a mis au jour 8 huttes, 6 habitations de surfaces et plusieurs fosses à restes ménagers.

Une importance toute spéciale est attribuée à la céramique, car elle révèle certains aspects encore inconnus pour le commencement du La Tène au nord de la Moldavie.

En général, la céramique autochtone de type Lunca Ciurei (fig. 1/1, 6-8 ; 2/1, 3, 4, ; 3/2, 4-6) a été découverte tant dans les huttes mi-enfouies que dans les habitations de surface associée à la céramique bastarne (fig. 1/2, 4, 5) qui apparaît dans les complexes de Botoşana dans une proportion de 20-30 %, tout comme dans les autres établissements des IIIe-IIe siècles av.n.è. du territoire moldave.

A part la céramique bastarne on y a découvert encore quelques tessons de facture celtique, avec du graphite dans la pâte (fig. 3/1), ainsi qu'une motte de graphite natif et une pointe de lance (fig. 4) ayant des analogies dans le monde celtique.

L'apparition de ces éléments en Moldavie, concomitante de la pénétration des Bastarnes (à la fin du IIIe siècle av.n.è. et au commencement du IIe siècle av.n.è.) perment à l'auteur d'affirmer que se sont justement ces derniers qui ont véhiculé certains objets celtiques. De sorte que l'ancienne opinion de V. Pârvan, supposant une voie septentrionale pour la pénétration des influences celtiques en Moldavie, est confirmée aussi par les données archéologiques.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — L'établissement géto-dacique de Botoşana. 1,6,7,8, céramique autochtone; 2,3—5, céramique bastarne.

Fig. 2. — L'établissement géto-dacique de Botoşana. 1,3,4,6,7, céramique travaillée à la main; 2,5, céramique travaillée au tour.

Fig. 3. — L'établissement géto-dacique de Botoşana. 1, céramique celtique; 2—6, céramique autochtone.

Fig. 4. — L'établissement géto-dacique de Botoşana. Pointe de lance.

O CASĂ DOMNEASCĂ DIN SECOLUL AL XV-LEA LÎNGĂ CETATEA SUCEVEI*

DE

RADU POPA

O secţiune de explorare a platoului din faţa cetăţii de scaun a Sucevei, platou cunoscut în rapoartele de şantier şi sub numele de „Cîmpul şanţurilor"[1], a surprins în anul 1955, la circa 60 m sud-vest de şanţul de apărare al cetăţii, urmele unei construcţii de mari proporţii. Prima etapă a cercetării acestui complex s-a desfăşurat în anii 1955 — 1956 iar observaţiile au fost consemnate în rapoartele de şantier[2]. Păstrăm denumirea dată atunci construcţiei descoperite, aceea de *casă domnească*, deşi nu credem ca ea să corespundă întru totul destinaţiei pe care a avut-o complexul, după cum vom încerca să demonstrăm mai jos.

Urmele casei domneşti nu se vedeau la suprafaţa solului. În săpătură, ea a apărut sub forma unei gropi de dimensiuni impresionante, adîncă de 3 m şi ocupînd o suprafaţă de aproape 400 m², reprezentînd pivniţa casei domneşti. Pe fundul ei se afla un strat de moloz gros de circa 1 m, provenind de la nivelul superior al construcţiei, prăbuşit în urma unui incendiu.

Cercetările din campaniile 1955 — 1956 au secţionat complexul pînă la podeaua pivniţei, au delimitat laturile sale şi au evacuat umplutura de pămînt pînă la nivelul superior al molozului. În anii 1964 — 1965, cer-

---

* Acest studiu reprezintă o formă mai dezvoltată a comunicării cu acelaşi titlu prezentată în cadrul Institutului de arheologie din Bucureşti la 9.XII.1966.

[1] Pentru cercetările şi obiectivele descoperite pe platoul din faţa cetăţii de scaun a Sucevei în anii 1951—1959, vezi rapoartele de şantier în *SCIV*, III, 1952, p. 423—430; IV, 1953, 1—2, p. 343—364; V, 1954, 1—2, p. 278—289; VI, 1955, 3—4, p. 757—768 şi în continuare în *Materiale*, IV, 1957, p. 242—252; V, 1959, p. 594—604; VI, 1959, p. 679—687; VII, 1961, p. 622—625 şi VIII, 1962, p. 752—756.

[2] *Materiale*, IV, 1957, p. 244—245 şi V, 1959, p. 594—598. Descoperirea complexului şi primele cercetări efectuate asupra lui se datorează colegului Trifu Martinovici, responsabilul din acea vreme al sectorului respectiv şi autor al rapoartelor de şantier pentru săpăturile de pe „Cîmpul Şanţurilor". Cu excepţia unor observaţii de detaliu, care nici nu puteau depăşi stadiul de ipoteze de lucru înainte de dezvelirea completă a obiectivului, observaţiile realizate şi consemnate în scris de Trifu Martinovici sînt foarte judicioase şi ne-au fost de deosebită utilitate la continuarea cercetărilor. Îi exprimăm pe această cale întreaga noastră gratitudine.

cetarea casei domneşti a fost reluată prin demontarea pe straturi succesive a molozului, pînă la degajarea completă a pivniţei amintite[3]. Datorită dificultăţilor de conservare şi protejare a complexului, el a trebuit să

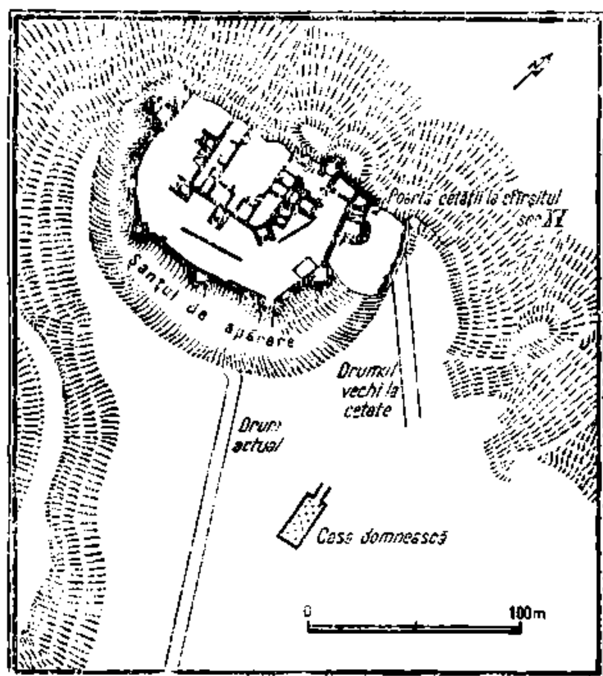

Fig. 1. — Plan de situaţie a casei domneşti.

fie reastupat la sfîrşitul campaniei 1965 cu un strat de pămînt, urmînd ca în viitor să fie studiate şi adoptate măsurile potrivite valorificării sale în ansamblul de construcţii a cetăţii de scaun.

Obiectivul de care ne ocupăm ridică trei probleme diferite. Prima priveşte tehnica de construcţie a casei domneşti. Rezultatele cercetării permit, prin observaţiile făcute în timpul săpăturii, lărgirea cunoştinţelor noastre asupra arhitecturii medievale moldoveneşti cu privire specială la un domeniu din care nu ne-au rămas aproape de loc informaţii scrise sau mărturii materiale, acela al construcţiilor din lemn sau paiantă[4]. Aşa cum au dovedit-o săpăturile arheologice din ultimii ani, marea majoritate a clădirilor din oraşele Moldovei erau construite din asemenea materiale.

---

[3] Autorul acestui studiu a făcut parte şi în anii 1952—1957 din colectivul şantierului Suceava. În 1963, după o întrerupere de 3 ani a cercetărilor, el a preluat conducerea săpăturilor din sectorul „Cîmpul Şanţurilor".

[4] Deşi termenul de „paiantă" se foloseşte uneori pentru desemnarea în general a construcţiilor cu schelet din lemn şi lipitură de pămînt, preferăm să deosebim cazurile în care scheletul se compune dintr-o reţea de nuiele, elementul principal al peretelui reprezentîndu-l lipitura de pămînt (acestea fiind paianta propriu-zisă) de cele în care elementul principal al peretelui este reprezentat de bîrne masive, aşezate longitudinal una peste alta, indiferent de grosimea lipiturii. Casa de care ne ocupăm a făcut parte din ultima categorie.

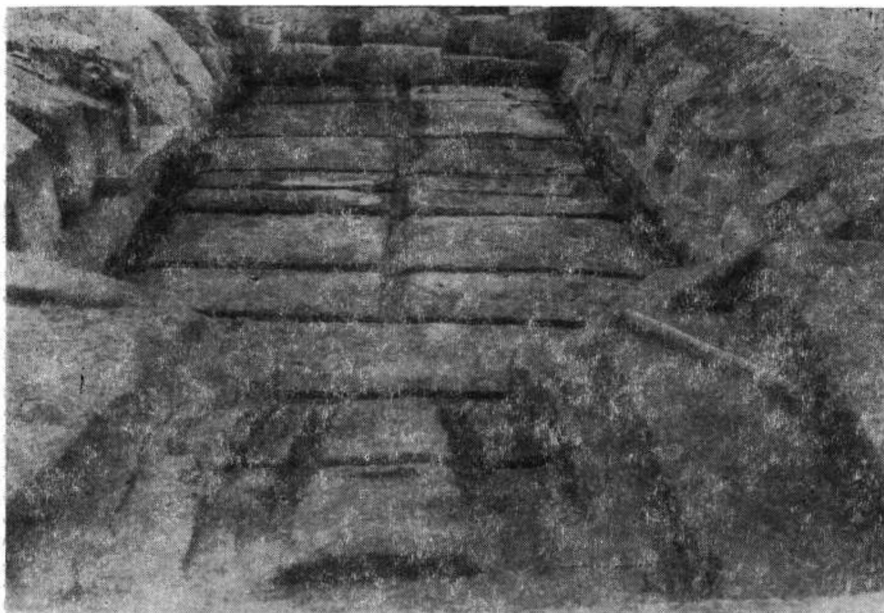

Fig. 2. — Pivnița casei domnești la sfîrșitul săpăturilor. Vedere dinspre gîrlici spre sud.

Fig. 3. — Pivnița casei domnești. Vedere dinspre sud.

Faptul subliniază importanța cercetării acestor monumente pentru cunoașterea nivelului de cultură materială și de civilizație a tîrgurilor și orașelor noastre în evul mediu.

A doua problemă privește resturile unei sobe monumentale din ceramică descoperite în grosimea molozului. Ea ne apare ca avînd un caracter oarecum distinct, atît datorită termenului îndelungat necesitat de prelucrarea materialelor, cît și implicațiilor ei mai numeroase. Prin structura ei, legată de goticul moldovenesc, și prin repertoriul decorativ al cahlelor din care era compusă, această sobă prezintă interes deosebit pentru cercetările de istorie a artei și a culturii medievale moldovenești. Ea poate constitui totodată un solid punct de plecare pentru valorificarea marelui număr de cahle găsite la Suceava și în alte părți. Deoarece reconstituirea sobei este condiționată de restaurarea celor circa 700 de piese de ceramică (cahle, piedestale, frize, coronamente etc.), operație de mai lungă durată, sîntem nevoiți să facem aici doar o succintă prezentare a materialelor și unele considerații generale asupra sobelor de acest gen.

În sfîrșit, a treia problemă privește rosturile construcției, epoca din care datează și împrejurările distrugerii sale. Pentru a da un răspuns acestor întrebări, casa domnească trebuie raportată la viața din cetatea de scaun a Sucevei și la evenimentele ce au marcat istoria acesteia din urmă în a doua jumătate a veacului al XV-lea.

Casa domnească a reprezentat o construcție cu lungimea totală de 35 m, lată de peste 11 m, orientată aproximativ nord-sud, cu latura îngustă spre cetate și cu latura lungă paralelă drumului ce ducea, în a doua jumătate a veacului al XV-lea, spre intrarea în cetate (vezi fig. 1).

Observațiile culese în 1955 — 1956, completate și verificate în campaniile 1964 — 1965, permit reconstituirea parțială a monumentului, mai detaliat în ceea ce privește pivnița și în mare măsură ipotetic pentru nivelul superior ce cuprindea încăperile de locuit[5].

Pivnița a fost săpată în forma unei gropi dreptunghiulare de 26/10 m pînă la o adîncime de 2,50 m în raport cu nivelul vechi de călcare. Pe latura ei de nord, deci spre cetate, s-a săpat un gîrlici în pantă, lat de 3 m și lung de 8 m, ca un fel de rampă ce a servit desigur și pentru evacuarea pămîntului. O a doua rampă, care nu a mai fost amenajată drept acces în pivniță, fiind astupată cu pămînt după construirea casei, se găsea în colțul de sud-est al gropii pivniței.

La colțurile și pe laturile pivniței au fost săpate în mal 21 de lăcașuri semicirculare în care s-au montat stîlpi rotunzi de stejar cu diametrul de 35 — 40 cm. Au existat patru stîlpi la colțuri, cîte doi pe laturile înguste — cei dinspre nord încadrînd gîrliciul — șapte pe latura de vest și șase pe latura de est.

Distinct de acești stîlpi, în groapa pivniței a fost montat un schelet de lemn compus din tălpi îngropate în podea, stîlpi verticali sprijiniți pe tălpi și, fără îndoială, grinzi orizontale ce uneau capetele superioare ale

[5] Am renunțat la încercarea de restituire grafică a casei, considerînd că datele de care dispunem sînt insuficiente pentru precizarea celor mai importante elemente necesare acestui scop : înălțimea casei, forma acoperișului, locul tuturor intrărilor, numărul și locul ferestrelor etc.

stîlpilor verticali. Tălpile scheletului, din lemn de stejar cioplit, sînt late de 35 — 40 cm şi groase între 15 şi 30 cm, formînd o reţea compusă din şapte tălpi transversale (cea din mijloc doar pe jumătatea lăţimii pivni-

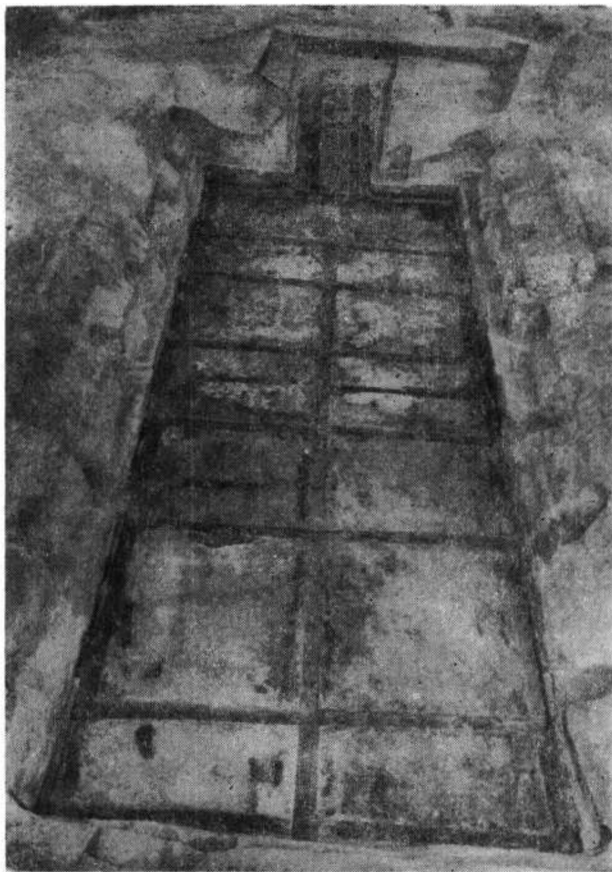

Fig. 4. — Pivniţa casei domneşti. Vedere de sus.

ţei), o talpă longitudinală împărţind pivniţa în două jumătăţi egale (cu excepţia porţiunii din faţa gîrliciului) şi patru tălpi pe marginile pivniţei. Alte patru tălpi asemănătoare, două longitudinale şi două transversale, au fost îngropate în podeaua gîrliciului.

Deasupra tălpilor, cu siguranţă în toate punctele lor de încrucişare, dar poate şi în alte locuri, au fost aşezaţi stîlpi verticali de secţiune rotundă. Nu s-a păstrat decît un fragment carbonizat al stîlpului din colţul de sud-est al pivniţei. De altfel, incendiul a distrus aproape cu totul şi tălpile îngropate în podea, ceea ce am găsit reprezentînd de fapt lăcaşurile lor cu puţine fragmente de lemn carbonizat.

După montarea grinzilor ce urmau să susţină planşeul nivelului superior, groapa pivniţei a fost căptuşită cu loasbe de lemn, rînduite în spatele stîlpilor sprijiniţi pe tălpile de margine. Căptuşeala de loasbe s-a păs-

trat sub forma unor amprente întărite de foc sau ca fragmente de lemn carbonizat pe o înălțime ce ajunge pe alocuri pînă la 0,80 m deasupra podelei pivniței. Pe măsura montării loasbelor, s-a bătut pămînt în spațiul

Fig. 5. — Pivnița casei domnești. Vedere parțială.

gol din spatele lor, lat de 0,10 — 0,30 m, pînă la limita gropii pivniței. Tot acum s-a bătut pămînt și în jurul celor 21 de stîlpi din lăcașurile semicirculare, ce înconjurau scheletul din lemn al pivniței. Nu am găsit pretutindeni lut galben bătut compact în spatele loasbelor, astfel încît ipoteza unei operații de hidroizolare a pivniței pare puțin probabilă[6].

Nu intrăm mai departe în detaliile descrierii tehnicii de construcție. Acestea, ca și soluția concretă adoptată de meșteri în fiecare loc în parte, reies din planurile și ilustrațiile cu care însoțim textul. Semnalăm totuși

[6] Datorită faptului că pereții pivniței s-au înclinat după incendiu spre interior, umplutura din spatele loasbelor apărea, la nivelul la care s-a oprit săpătura în 1956, ca fiind groasă de 1 m (*Materiale*, V, 1959, p. 595). În realitate, această umplutură a fost doar de 10—30 cm grosime și cuprindea un amestec de soluri. Pentru ipoteza hidroizolației, vezi *Materiale*, VI, 1959, p. 683.

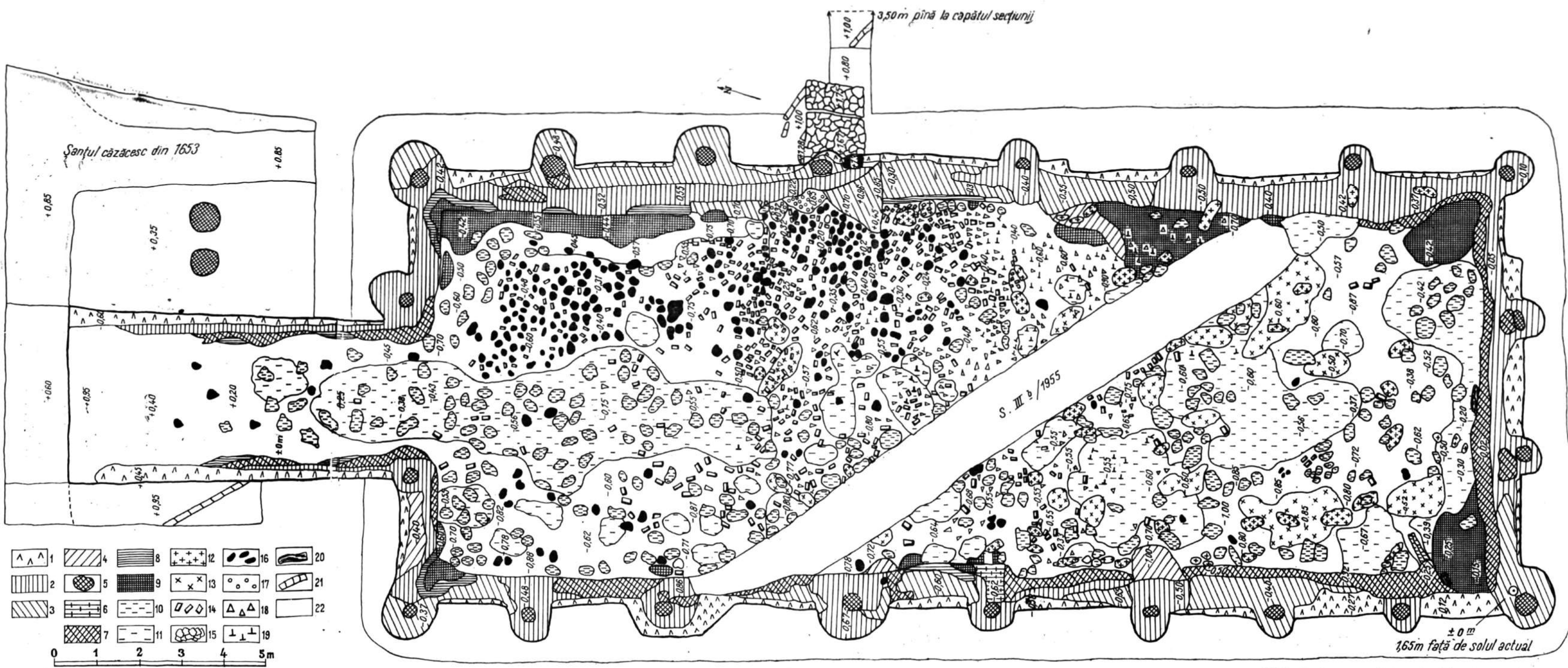

Fig. 6. — **Planul complexului la limita superioară a molozului** (săpătura din 1964—1965).

1, pămînt viu — lut galben ; *2*, castaniu cu pete galbene — umplutură ; *3*, lut galben cu pete castanii — umplutură ; *4*, lut galben alunecat ; *5*, urme de stîlpi ; *6*, castaniu cu mult cărbune; *7*, castaniu cu moloz şi arsură ; *8*, lut ars intens — perete incendiat *in situ* ; *9*, scursură de lut ars intens ; *10*, fragmente incendiate de perete din lut în amestec cu paie; *11*, suprafeţe cu arsură provenind din sfărîmarea pereţilor incendiaţi ; *12*, blocuri de pietriş legat cu mortar ; *13*, suprafeţe cu pietriş şi mortar sfărîmat ; *14*, cărămizi întregi sau fragmentare ; *15*, baza coşului sobei — zid de piatră cu mortar ; *16*, pietre de carieră ; *17*, bloc de zidărie căzut din coşul sobei ; *18*, fragmente de cahle ; *19*, fragmente de frize de la sobă ; *20*, lemn carbonizat; *21*, conductă din olane ; *22*, amestec diferenţiat de pămînt, arsură, pietriş şi mortar.

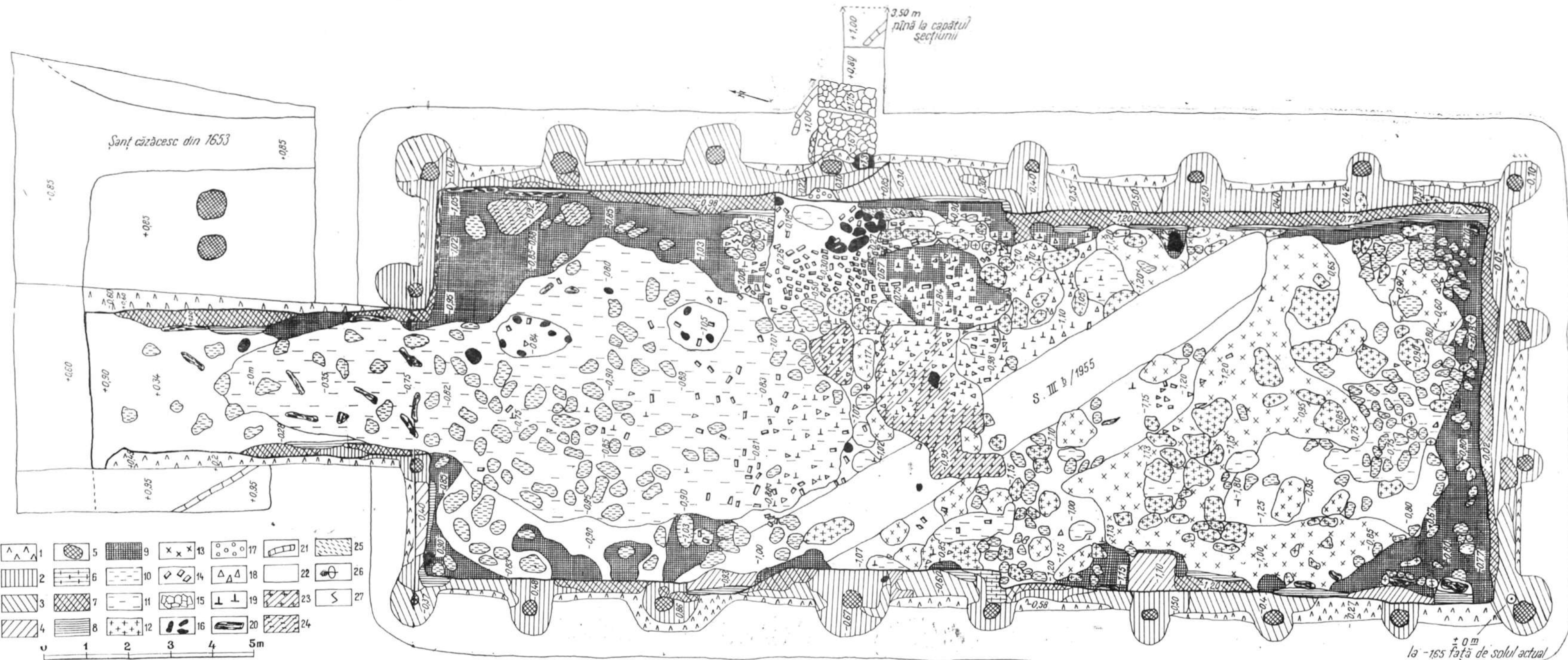

Fig. 7. — Planul complexului după degajarea parțială a molozului.

1, pămînt viu — lut galben; *2*, castaniu cu pete galbene — umplutură ; *3*, lut galben cu pete castanii — umplutură ; *4*, lut galben alunecat ; *5*, urme de stîlpi ; *6*, castaniu cu mult cărbune; *7*, castaniu cu moloz și arsură ; *8*, lut ars intens — perete incendiat *in situ* ; *9*, scursură de lut ars intens ; *10*, fragmente incendiate de perete din lut în amestec cu paie ; *11*, suprafețe cu arsură provenind din sfărîmarea pereților incendiați ; *12*, blocuri de pietriș legat cu mortar ; *13*, suprafețe cu pietriș și mortar sfărîmat ; *14*, cărămizi și fragmente de cărămizi ; *15*, baza coșului sobei — zid de piatră cu mortar ; *16*, pietre de carieră ; *17*, bloc de zidărie căzut din coșul sobei ; *18*, fragmente de cahle ; *19*, fragmente de frize de la sobă ; *20*, lemn carbonizat ; *21*, conductă de olane ; *22*, amestec nediferențiat de pămînt, arsură, pietriș și mortar ; *23*, bloc de pietriș legat cu mortar, fățuit — fragment de paviment prăbușit în pivniță ; *24*, fragment de paviment din lut fățuit, prăbușit în pivniță ; *25*, mortar compact ; *26*, mîner de ușă; *27*, țîțînă de ușă.

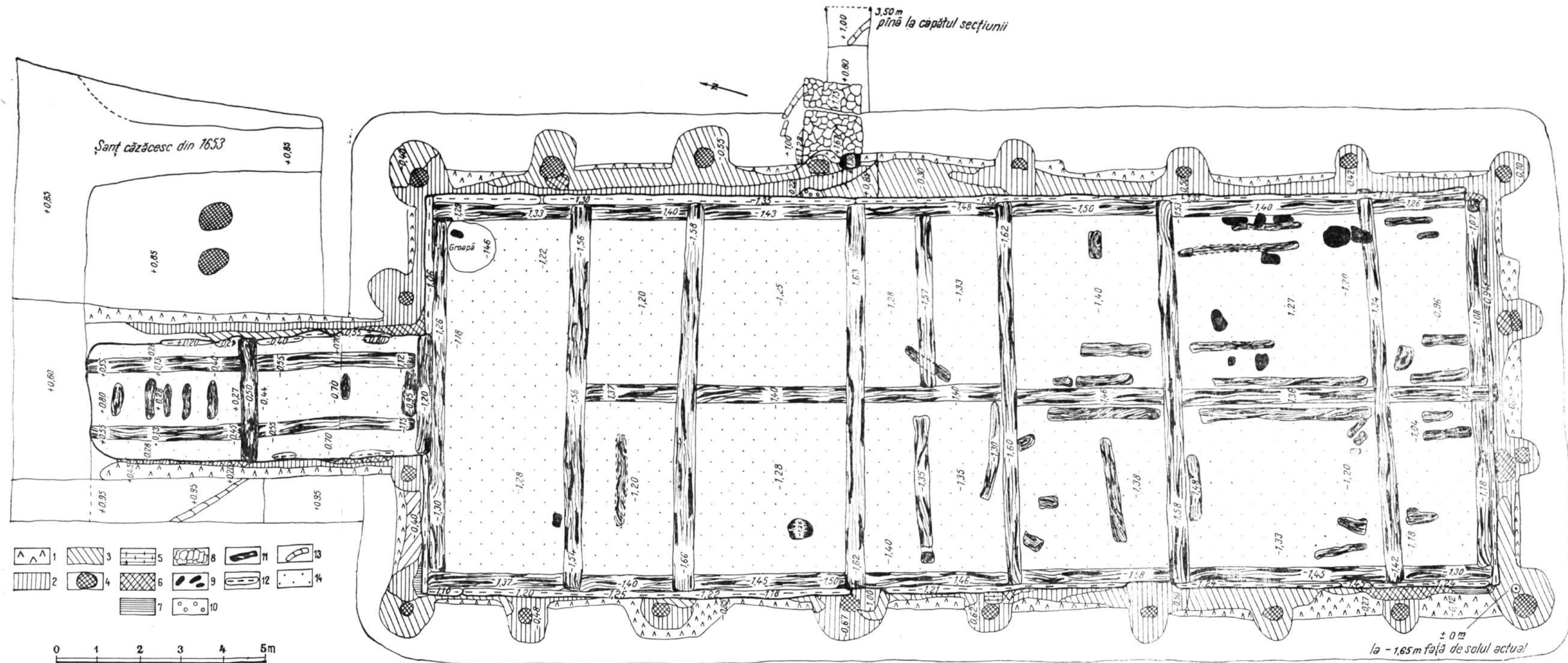

Fig. 8. — Planul complexului după degajarea totală a molozului.

1, pămînt viu — lut galben ; *2*, castaniu cu pete galbene — umplutură ; *3*, lut galben cu pete castanii — umplutură; *4*, urme de stîlpi ; *5*, castaniu cu mult cărbune ; *6*, castaniu cu moloz și arsură ; *7*, lut ars intens — perete incendiat *in situ* ; *8*, baza coșului sobei — zid de piatră cu mortar ; *9*, pietre de carieră ; *10*, bloc de zidărie căzut din coșul sobei : *11*, lemn carbonizat și amprentele tălpilor îngropate în podea ; *12*, loasbe carbonizate din căptușeala pereților ; *13*, conductă din olane ; *14*, podeaua pivniței.

bîrnele-tălpi *așezate* pe podeaua pivniţei în anumite locuri, deci nu *îngropate*, păstrate sub formă de amprente. Unele dintre ele au fost tălpici pentru aşezarea butoaielor. Altele, aşezate lîngă tălpile îngropate sau în prelungirea lor, par a fi servit pentru montarea unor stîlpi suplimentari de sprijin al planşeului, deveniţi probabil necesari după o anumită vreme, ca urmare a slăbirii planşeului iniţial. Ar fi în aceasta un indiciu pentru folosirea mai îndelungată a casei domneşti. Tot aici amintim groapa circulară cu diametrul de 1 m şi adîncimea de 0,35 m din colţul de nord-est al pivniţei, ce a servit probabil strîngerii apei de ploaie sau de infiltraţie, scursă pe gîrlici sau pe panta uşoară, orientată sud-nord, a podelei pivniţei. Pe panta gîrliciului s-au descoperit resturile carbonizate ale unor trepte din lemn.

Pentru reconstituirea planului nivelului superior al construcţiei, dispunem de cîteva elemente pe care le urmărim în continuare, arătînd totodată şi soluţiile ce se desprind din ele. Este vorba în primul rînd de ţîţînile şi mînerele de uşi găsite în moloz şi de locurile în care am putut sesiza urmele unor intrări din exterior. Pe latura dinspre cetate a casei, lîngă gîrlici, am descoperit urma a doi stîlpi. Aceştia trebuie puşi în legătură cu o scară din lemn ce urca probabil la un foişor situat deasupra gîrliciului. În molozul din pivniţă am descoperit doar trei ţîţîni de uşă, două lîngă marginea de est a casei iar a treia aproape de mijlocul ei, lîngă un mîner de uşă (vezi indicaţiile pe plan). Un al doilea mîner de uşă s-a găsit în dreptul gîrliciului. Aceste elemente ni se par insuficiente pentru a avansa vreo ipoteză asupra compartimentării nivelului superior. Puţinătatea lor ne permite cel mult să afirmăm că cea mai mare parte a pieselor din fier au fost smulse de la locul lor înaintea incendierii casei.

Luăm în considerare în al doilea rînd planul scheletului din lemn al pivniţei, deoarece ni se pare firesc ca pereţii interiori ai nivelului superior să se fi aflat, măcar în parte, deasupra unor şiruri de stîlpi susţinători ai planşeului. Observăm că acest schelet poate sugera cel mult existenţa unei încăperi mai mari pe latura de nord, ca un fel de vestibul şi prezenţa unui planşeu mai greu în partea centrală a casei, acolo unde se afla soba şi unde tălpile din pivniţă sînt mai dese. Urmînd aceeaşi logică, putem socoti că, cel puţin pe o anumită porţiune a lungimii ei, casa era împărţită în două printr-un perete sau printr-un coridor median (cu doi pereţi interiori), sprijinit prin stîlpii aşezaţi pe talpa mediană longitudinală. În schimb, divizarea casei în şapte compartimente, prin pereţi interiori transversali construiţi deasupra tălpilor transversale din pivniţă, este atît exclusă de logică, cît şi infirmată de celelalte observaţii.

Un alt element ce ar trebui luat în discuţie îl reprezintă stîlpii îngropaţi la marginile pivniţei, în exteriorul scheletului ei. Aceştia nu-şi găsesc explicaţia decît în măsura în care îi socotim ca făcînd parte din structura pereţilor exteriori ai nivelului superior. Rezultă implicit că stîlpii au fost lungi de cel puţin 6 m, cu jumătate din această lungime îngropată şi că planul nivelului superior depăşea pe toate laturile, cu aproape 0,50 m, planul pivniţei. Dar pentru ceea ce ne interesează aici, observăm că stîlpii de care este vorba nu sînt egali ca număr pe cele două laturi lungi ale casei, că nu sînt aşezaţi doi cîte doi faţă în faţă şi, mai mult, că nu sînt plasaţi în dreptul tălpilor longitudinale sau transversale. Credem astfel

Fig. 9. — Colţul sud-estic al pivniţei în timpul săpăturilor.

Fig. 10. — Blocuri de pietriş legat cu mortar în grosimea molozului. Detaliu.

Fig. 11. — Colţul sud-vestic al pivniţei în timpul degajării molozului.

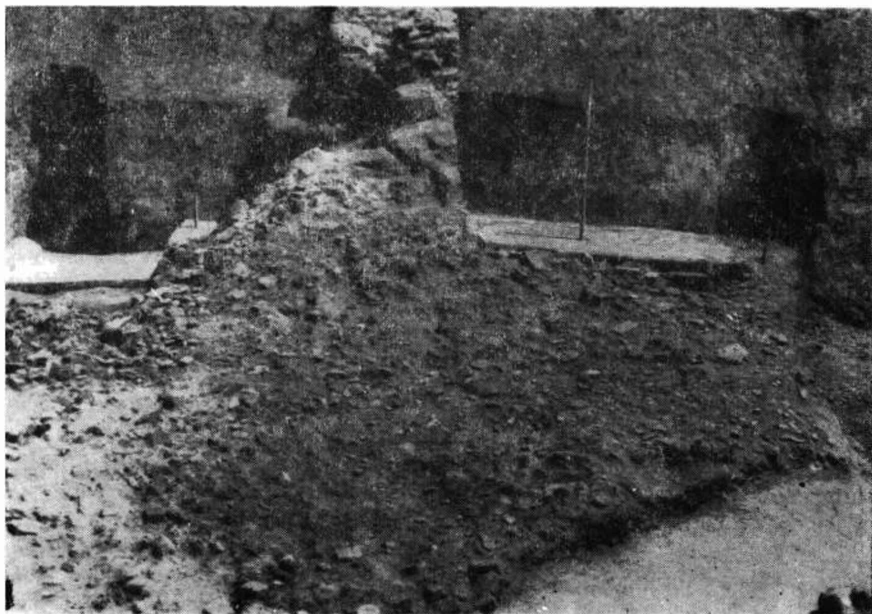

Fig. 12. — Resturile sobei prăbuşite în pivniţă.

că ei nu pot fi considerați drept capete ale unor pereți interiori și, prin urmare, nu pot servi pentru reconstituirea compartimentării nivelului superior.

Mai concludente ni se par constatările privind dispunerea în creste și alveolări, cel puțin pe anumite porțiuni, a molozului din pivniță ca și însăși structura acestui moloz[7]. Pornind de la acest criteriu de apreciere, credem că în partea de sud a casei se aflau două sau patru încăperi mai mici, simetrice față de axul median. În partea centrală se afla o sală mare, ocupînd întreaga lățime a casei și cuprinzînd soba amintită mai sus. De altfel, aici a fost descoperită, pe latura de est, temelia din zidărie de piatră legată cu mortar a unui coș, integrat în peretele exterior și avînd în grosimea sa unul din cei 21 de stîlpi despre care a fost vorba mai sus. În sfîrșit, împotriva indicațiilor oferite de dispunerea tălpilor din pivniță, se pare că în colțul de nord-est se aflau alte două încăperi mai mici.

Molozul găsit în pivniță se compunea din fragmente relativ mici și arse de lut amestecat cu paie, pămînt ars, blocuri de pietriș legat cu mortar, cărbuni, cărămizi, pietre, cuie și ceramică monumentală. Datorită prăbușirii sale de la o înălțime de 4 — 5 m, molozul era foarte fragmentat, astfel încît ne-a oferit doar o parte din elementele necesare reconstituirii structurii pereților și planșeelor nivelului superior.

Chiar modul practic în care s-au prăbușit pereții ne-a fost imposibil de reconstituit. În unele locuri am găsit fragmente de perete sau părți din soclul sobei zăcînd sub fragmente ce proveneau de la podeaua încăperilor, ceea ce presupune că molozul nu a cuprins, într-o stratificare logică, podeaua, pereții și acoperișul casei, înșiruite astfel de jos în sus. Faptul că fragmentele provenind de la sobă au ajuns pînă la 12 m depărtare de locul coșului, ca și întregirea unor plăci din fragmente aflate la 10 m depărtare unul de altul, pledează în același sens.

Observațiile culese ne permit totuși să afirmăm că pereții exteriori ai casei erau din bîrne de lemn, purtînd o lipitură de lut amestecat cu paie, cu o grosime pînă la 13 cm. Fragmentele de lipitură cu o grosime variind în jurul a 8 cm, apărute în număr mare în moloz, par a proveni de la pereții interiori, prevăzuți și ei cu un miez din lemn. De la scheletul din lemn al casei și de la acoperiș provin numeroasele piroane de fier lungi de 10 — 25 cm, ca și o mare cantitate de cuie mici cu care a fost prinsă șindrila.

Încăperile casei domnești au fost văruite în alb. Probabil că și exteriorul a fost văruit. Fragmentele de perete din lut amestecat cu paie avînd forme speciale, cu fățuiala în unghi obtuz, sau cu un decroș în unghi drept, provin cu siguranță de la glafurile ferestrelor și a ușilor.

Oarecum neașteptată a fost constatarea că podeaua nivelului superior nu era omogenă. În partea de nord a casei această podea a fost din scîndură, simplă sau acoperită cu o lipitură de lut. Sala mare ce cuprindea soba de ceramică avea în schimb o podea din pietriș legat cu mortar, cu grosimea apreciabilă de 18 cm, sclivisită la partea superioară cu mortar fin și întinsă peste o bază din scînduri groase. O placă mare de peste 20

---

[7] Vezi planurile detaliate, realizate la niveluri diferite, în timpul demontării molozului. Atragem atenția că la nivelul lui superior, pietrele și cărămizile notate în plan nu provin din pereții casei ci, în cea mai mare parte, dintr-o operație de umplere a gropii cu moloz adus din altă parte. Vom reveni mai jos asupra acestui episod.

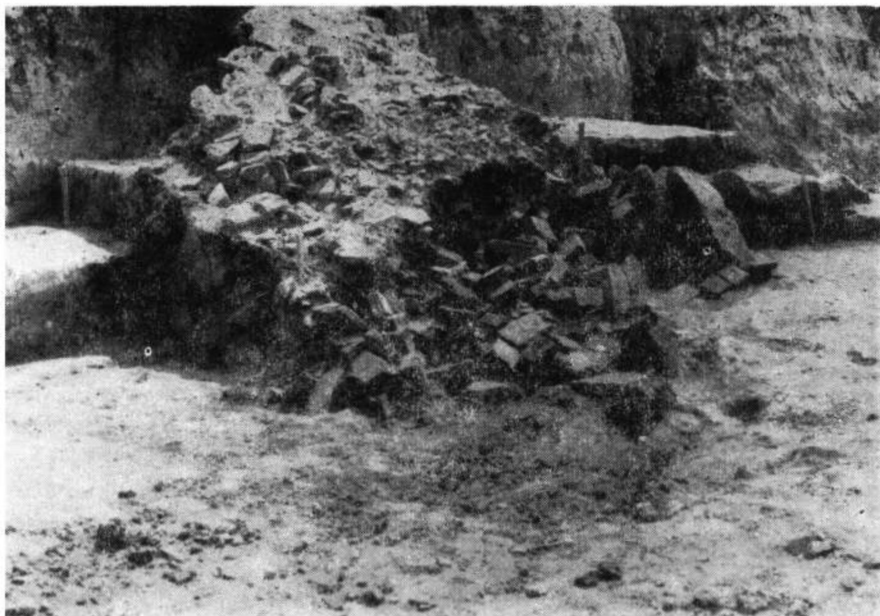

Fig. 13. — Molozul din dreptul coşului de piatră, cu cărămizi provenind de la soclul sobei. Detaliu.

Fig. 14. — Piese din sobă în timpul degajării molozului. Detaliu.

m², foarte fisurată, provenind de la podeaua sălii centrale, a fost găsită la baza molozului din această regiune a pivniţei. Este posibil ca pietrişul legat cu mortar să fie intrat în compunerea podelei sau a unui soclu a pereţilor şi în partea de sud a casei[8], fără însă ca numărul sau mărimea fragmentelor din asemenea material, găsite acolo, să fie foarte concludente.

Piatra de carieră legată cu mortar nu a fost folosită decît la coşul sobei, situat pe latura de est a casei, unde forma pe o lungime de 1,50 m însuşi peretele exterior. Cărămizile legate cu pămînt au fost folosite doar la soclul sobei.

La sfîrşitul acestei succinte descrieri a elementelor descoperite, se impun unele apropieri între tehnica de construcţie a complexului de care ne ocupăm şi cîteva clădiri cercetate în ultima vreme la Suceava sau în alte părţi ale Moldovei. Aprecierile ce le putem face privesc deocamdată unele detalii de construcţie a pivniţelor, cu schelet din lemn compus din tălpi îngropate în podea şi stîlpi verticali sprijinind atît planşeul nivelului superior, cît şi căptuşeala de loasbe a pereţilor pivniţei. Pentru nivelul superior al clădirilor, deci pentru locuinţele propriu-zise, sau pentru casele lipsite de pivniţe, apropierile sînt mai generale, deoarece starea în care s-au descoperit permite cel mult stabilirea folosirii la cele mai multe dintre ele a bîrnelor din lemn sau a împletiturii de nuiele groase, lipite în ambele cazuri cu un strat apreciabil de lut amestecat cu paie. În condiţiile în care nu pot fi precizate detalii, această tehnică de construcţie ne apare în mod practic ca indeterminabilă în timp şi spaţiu.

Pe acelaşi „Cîmp al şanţurilor", la circa 200 m sud de şanţul de apărare, cercetările arheologice au surprins o altă construcţie, datînd din a doua jumătate a veacului al XV-lea, cu o pivniţă asemănătoare celei a casei domneşti de care ne ocupăm. Nivelul ei superior prezenta particularitatea unei tehnici de construcţie mixte, cu peretele frontal şi cu soclul din cărămidă, iar cu restul pereţilor din lemn şi lipitură de lut în amestec cu paie. În pivniţă întîlnim în schimb aceleaşi tălpi îngropate în podea, aceeaşi căptuşeală de lemn fixată în spatele stîlpilor de margine şi chiar acelaşi tip de gîrlici, căptuşit cu lemn şi acoperit cu un pridvor[9].

În vatra veche a tîrgului Sucevei, pivniţe asemănătoare, cu schelet de lemn şi căptuşeală de loasbe au apărut în sectorul Şipot[10] ca şi în preajma curţii domneşti[11], construcţiile datînd în ambele cazuri din veacul al XV-lea. Recent, cercetările arheologice iniţiate la Baia, în regiunea din preajma Bisericii Albe, au dus la descoperirea de pivniţe amenajate după aceleaşi principii constructive, aparţinînd unor construcţii incendiate la sfîrşitul veacului al XV-lea[12].

---

[8] Pentru un soclu din pietriş legat cu mortar s-a opinat în 1956 (*Materiale*, V, 1959, p. 595). Observaţiile pe care le-am putut realiza nu pledează în acest sens.

[9] *Materiale*, V, 1959, p. 599 şi urm.; VI, 1959, p. 579 şi urm. Elementele de datare descoperite în această casă permit plasarea epocii sale de construcţie, cu aproximaţie, în vremea în care a fost înălţată şi casa domnească de care ne ocupăm. În schimb, incendierea lor a fost simultană. Vezi mai jos asupra datei.

[10] *Materiale*, VIII, 1962, p. 744—745. Este vorba de case aparţinînd unor orăşeni.

[11] Gh. Diaconu, *Observatii cu privire la urmele vechiului tîrg al Sucevei în vremea marilor asedii otomane şi polone din veacul al XV-lea*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, voi. I, 1956, p. 267—272.

[12] Informaţii de la Constantin Spinei, membru al colectivului şantierului Baia, căruia îi mulţumim şi pe această cale. Rezultatele cercetărilor sînt încă inedite.

Asemănarea casei domneşti de care este vorba în aceste pagini cu cealaltă construcţie de mari proporţii descoperită în faţa cetăţii de scaun nu ni se pare atît de importantă, deoarece amîndouă au fost construite cam în aceeaşi vreme şi de către aceiaşi meşteri, care lucrau pentru nevoile cetăţii. În schimb, asemănările dintre ele şi clădirile din mediul orăşenesc pledează pentru existenţa unei tehnici de construcţie unitare în acest domeniu al arhitecturii medievale moldoveneşti. Constatarea că în a doua jumătate a veacului al XV-lea se construiau în Moldova clădiri din lemn şi paiantă, cu particularităţi comune atît mediului orăşenesc, cît şi celui al curţilor şi cetăţilor domneşti, ridică întrebarea în ce măsură avem de-a face cu o arhitectură specific moldovenească şi cît de îndepărtate sînt originile ei. Discuţia se referă desigur doar la pivniţele cu schelet de lemn pe tălpi îngropate în podea şi cu pereţi căptuşiţi cu lemn. Or, sub acest aspect, atît descoperirile din Ţara Românească şi Transilvania, cît şi cercetările făcute în mediul orăşenesc din ţările învecinate, Bulgaria, Ungaria, Polonia sau Uniunea Sovietică, nu ne oferă nici un fel de analogii[13].

Este adevărat că lipsa analogiilor s-ar putea datora stadiului actual al cercetărilor şi nu este exclus ca în viitor descoperirile să aducă în discuţie noi elemente. Dar la fel de importantă ni se pare constatarea că în Maramureş, la Cuhea, locuinţa din reşedinţa Bogdăneştilor construită cu pereţi din bîrne de lemn cu lipitură de lut amestecat cu paie, la sfîrşitul veacului al XIII-lea, avea nivelul încăperilor de locuit deasupra unui schelet din lemn, construit după aceleaşi principii, cu tălpi îngropate în podea şi stîlpi de susţinere a unui planşeu înalt[14]. Principii constructive asemănătoare întîlnim de altfel şi în cetatea muşatină de la Roman, datînd de la sfîrşitul veacului al XIV-lea[15].

Rămîne ca sarcină a cercetărilor viitoare ca, dispunînd de un număr mai mare de exemple, să poată adînci cunoaşterea trăsăturilor specifice şi a tradiţiilor locale ale acestei arhitecturi.

Întreaga cantitate de ceramică monumentală descoperită în molozul din pivniţa casei domneşti, reprezentînd, aşa cum s-a mai spus, circa 700 de piese, provine de la o singură sobă. Pledează pentru această afirmaţie modul de repartiţie în moloz a fragmentelor ceramice — foarte numeroase sub locul coşului şi tot mai rare pe măsură ce ne îndepărtăm de el — ca şi existenţa unui singur coş. De altfel, un calcul cu valoare de

---

[13] Deocamdată, doar cercetările de la Bucureşti şi Tîrgovişte interesează pentru cunoaşterea tehnicii de construcţie a caselor orăşeneşti sau a clădirilor din complexele voievodale din Ţara Românească. Lipsesc analogiile cu sistemul de construcţie la care ne referim (folosim şi informaţiile primite de la P. Panait şi N. Constantinescu, cărora le exprimăm şi aici mulţumirile noastre). Aceeaşi constatare pentru cercetările din oraşele medievale ale Ungariei şi Poloniei (în afara lipsei de menţiuni în literatura de specialitate, folosim în acest sens şi informaţiile oferite de Dr. I. Holl de la Institutul de arheologie din Budapesta şi Jerzy Kruppe de la Institutul de istoria culturii materiale din Varşovia, cercetători ai domeniului respectiv, cărora le mulţumim şi pe această cale). În Transilvania lipsesc încă cercetările asupra arhitecturii medievale orăşeneşti din lemn.

[14] R. Popa — M. Zdroba, *Şantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966, p. 15—18 şi fig. 10.

[15] Este vorba de amenajarea în cuprinsul grosimii valului de pămînt al fortificaţiei a unor încăperi căptuşite cu lemn. L. Chiţescu, ***Новые данные о мушатинской крепости в Романе в свете археологических исследований***, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 456 şi urm.

apreciere ne duce la concluzia că totalitatea pieselor reprezentau o suprafață de circa 16 — 18 m², cifră ce corespunde unei sobe cu înălțimea de 2,50 — 2,80 m și cu latura în jur de 1,50 m.

Simpla enumerare a formelor și a decorului acestor piese, în ordinea în care credem că au intrat în compunerea sobei, de jos în sus, este de na-

Fig. 15. — Cahlă decorată cu Sf. Gheorghe.

tură să dea o imagine asupra surprinzătoarei fantezii cu care a fost realizată. După locul pe care l-au ocupat în structura sobei și după formele lor, apreciate în linii mari, piesele din ceramică se repartizează în cel puțin 10 categorii, subîmpărțite la rîndul lor în cel puțin 34 de tipuri diferite după detaliile formelor sau după decor[16].

---

[16] Nu putem da încă cifrele definitive deoarece, cu prilejul restaurării pieselor, operație delicată și de lungă durată, s-ar putea ca să mai apară unul sau două tipuri ce nu le-am sesizat în timpul prelucrării fragmentelor. Cu atît mai grea este precizarea în această fază a numărului de piese din cadrul fiecărei categorii sau tip de cahlă. Dar cifrele definitive nu vor putea modifica aprecierile generale pe care le facem aici.

— Piese masive din ceramică smălţuită profilate cu toruri şi cavete provenind de la piedestalul sobei.

— Cahle pătrate cu placa anterioară plină, de 24/24 cm, smălţuită şi cu piciorul circular. Repertoriul decorativ al acestor plăci, realizat în

Fig. 16. — Cahlă decorată cu centaur înaripat.

relief cu ajutorul tiparelor, cuprinde : stema Moldovei, cerbul, centaurul înaripat, zgripţorul, melusina, Sf. Gheorghe şi „arborele vieţii", ultimul într-o interpretare medievală occidentală. Cîteva piese din acelaşi tip de cahle apar şi într-o realizare mai masivă, cu margini mai late şi cu deosebiri de modelare a piciorului, provenind de la rîndul aflat imediat deasupra piedestalului. Toate aceste cahle, în număr de peste 100, formau soclul paralelipipedic al sobei, aşa-numita cameră de ardere.

— Cahle dreptunghiulare cu placa anterioară plină, de 52/24 cm, smălţuită, decorată în tehnica sgrafitto şi cu spatele în formă de semicilindru. Formau primul rînd al corpului superior al sobei, acesta avînd o secţiune poligonală, probabil un dodecagon.

— Cahle dreptunghiulare cu placa anterioară traforată, de 40/24 cm, smălţuită, cuprinzînd un decor vegetal într-o stilizare gotică. Spatele lor are aceeaşi formă semicilindrică şi provin de la al doilea rînd al corpului superior al sobei.

Fig. 17. — Cahlă decorată cu „arborele vieţii".

— Cahle pătrate cu placa anterioară traforată, de 24/24 cm, smălţuită şi cu piciorul circular, decorate cu Sf. Gheorghe şi cu zgripţor. Formau rîndurile de sus ale aceluiaşi corp.

— Frize de ceramică nesmălţuită, cu un picior înalt, decorate pe faţa anterioară cu o torsadă. Erau fixate la îmbinarea cahlelor şi se împart, în funcţie de dimensiuni şi de forma torsadei, în mai multe tipuri, după cum provin de la corpul inferior, de la corpul superior sau de la muchiile sobei. Un număr de peste 20 de asemenea piese se termină prin mici fiale decorate cu cîte un cap încoronat stilizat. Aceste frize dădeau o notă cu totul particulară întregii sobe, delimitînd pe suprafaţa ei petele de smalţ

prin linii orizontale şi verticale de ceramică roşie, nesmălţuită. Nu cunoaştem deocamdată în literatura de specialitate nici o analogie pentru acest element.

— Cahle smălţuite, imitînd un zid cu creneluri, decorate în partea inferioară cu rozete în relief. Provin de la cornişa sobei.

— Cahle tubulare smălţuite, cu partea superioară evazată, imitînd un turn cu metereze şi creneluri. Jumătate din numărul lor, probabil şase

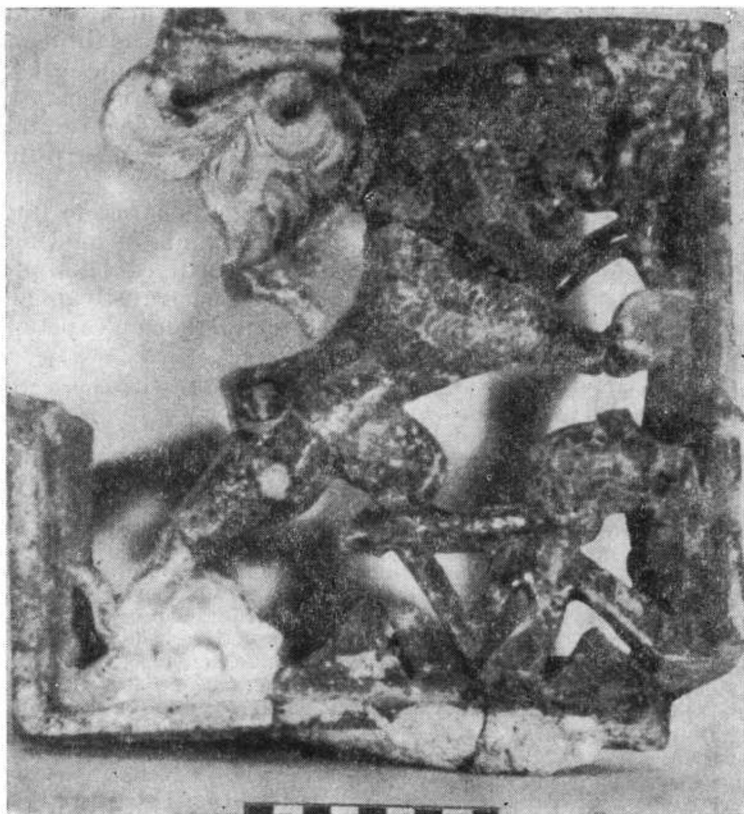

Fig. 18. — Cahlă traforată decorată cu grifon.

piese, se terminau în partea superioară într-un bulb ascuţit, pe care era fixată o pasăre din ceramică. Provin de la coronamentul sobei.

— Bumbi din ceramică nesmălţuită, cu picior înalt, provenind de la întretăierea frizelor, fixate deci la punctul de întîlnire a patru cahle.

Ne găsim, aşadar în faţa celui mai somptuos şi mai interesant exemplar de sobă medievală din ceramică, cunoscut pînă în prezent în ţara noastră. Mai mult, ţinînd seama de faptul că piesele, deşi foarte fragmentate şi într-o oarecare măsură deformate de incendiu, s-au păstrat aproape în

totalitatea lor, permițînd reconstituirea originală a sobei, putem aprecia descoperirea ca unică cel puțin pentru centrul și răsăritul Europei[17]. Este cazul să amintim aici că piesele componente ale altor sobe contemporane, practic încă inedite, au fost descoperite în pivnița primei case cercetate pe același „Cîmp al șanțurilor", dar ele erau în întregime din ceramică nesmălțuită și mult mai modeste, atît ca varietate a formelor, cît și ca decor[18].

Anticipînd unele din concluziile la care am ajuns cu prilejul prelucrării acestor materiale, subliniem cîteva constatări de ordin mai general, în așteptarea posibilității de valorificare integrală a monumentului.

Opinia răspîndită în prezent în literatura de specialitate după care interioarele moldovenești din veacul al XV-lea aveau pereții împodobiți cu ceramică decorativă[19], pare a nu fi fondată. Afirmația poate fi dovedită doar pentru pavimente. Varietatea de forme și decor a ceramicii monumentale descoperite la Suceava și în alte părți se explică prin structura neașteptat de complicată a sobelor.

O parte a cahlelor descoperite în casa domenască de lîngă cetatea Sucevei își găsește analogii perfecte în Transilvania și în Ungaria, pînă într-atît încît, dacă respingem ipoteza importării cahlelor propriu-zise, trebuie admisă în schimb prezența unor meșteri transilvăneni veniți cu tiparele lor[20]. În același sens pledează faptul că fialele cu capete încoronate

---

[17] Pe temeiul marelui număr de cahle descoperite în palatele și reședințele regale ale Ungariei medievale, au fost întocmite studii și lucrări care sintetizează întreaga informație de care dispunem în această problemă pentru Europa centrală (Holl Imre, *Középkori Kályhacsempék Magyarországon*, I, în *Budapest Régiségei*, XVIII, 1958, p. 211—300; Holl Imre—Voit Pál, *Carreaux de poêle hongrois*, Budapesta, 1965). Analiza tipologică a materialelor și încadrarea lor în epocă cu datări strînse au permis autorilor reconstituiri grafice ale sobelor, ce ne-au fost de o deosebită utilitate pentru înțelegerea structurii sobei de la Suceava. Am avut prilejul să vizităm și expoziția de cahle medievale organizată la Viségrád în 1966. Mulțumim și aici colegilor din R. P. Ungară pentru informațiile pe care ni le-au furnizat.

[18] Sobele au fost semnalate de Mircea Matei și Trifu Martinovici în *Materiale*, V, 1959, p. 604 cu fig. 6 și VI, 1959, p. 685—687, publicîndu-se cu acest prilej și patru cahle. Piesele se află în depozitele Muzeului din Suceava, așteptînd o încercare de reconstituire a sobelor.

[19] Vezi încă la R. Gassauer, *Teracote sucevene*, în *BCMI*, 1935, fasc. 86, p. 148 și mai recent în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 35 și în ilustrațiile capitolului, unde fragmentele de cahlă sînt denumite „plăci decorative" (fig. 7—9); vezi, de asemenea, C. Nicolescu, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 265 și nota 6 unde sînt aduse ca argumente chiar cahlele din casa domnească pe care o discutăm, greșit interpretate de descoperitori ca reprezentînd ceramica decorativă de pe pereții interioarelor. Vezi și M. Nicorescu, *Ceramica ornamentală din secolele XV—XVI de la Suceava*, în *Arheologia Moldovei*, IV, 1966, p. 320—321 și fig. 4—5 unde „ceramica ornamentală pentru pereți" reprezintă în realitate tot cahle. Ceramica decorativă de pe exteriorul monumentelor, cunoscută deocamdată doar la biserici, constituie o categorie aparte și nu intră aici în discuție.

[20] Astfel, cahla pătrată cu decor în relief cuprinzînd două personaje în costume occidentale, cu o floare de crin între ele (reprezentare stilizată a arborelui vieții?) a apărut într-o realizare identică la Sălard, jud. Bihor (I. Méri, *Figurenverzierte Ofenkacheln volkstümlichen Charakters aus dem mittelalterlichen Ungarn*, în *ActaArch—Budapesta*, 12, 1960, p. 359, nr. 18 și pl. CXI, 8). De la Gherla sînt cunoscute cahle tubulare în formă de turnuri cu creneluri, de la coronamentul unei sobe (*ibidem*, p. 538, nr. 12 și pl. CXI, 2) dar într-o execuție mult mai rudimentară decît piesele sucevene. Alte cahle transilvănene au partea superioară încheiată prin creneluri, provenind de la cornișa sobelor (*ibidem*, p. 357, nr. 1 și pl. CIX, 1; cu locul de descoperire la Nădab; p. 358, nr. 7 și 9 și pl. CX, 8, 10; cu locul de descoperire la Gherla), amintind deci cahlele în formă de crenel de la soba suceveană. Acestea din urmă își găsesc de altfel o analogie aproape perfectă în Muzeul din Miskolc, în piesele descoperite la Muhi. Cahlele decorate cu zgripțor, melusina, sau cu fața anterioară traforată, decorată cu elemente

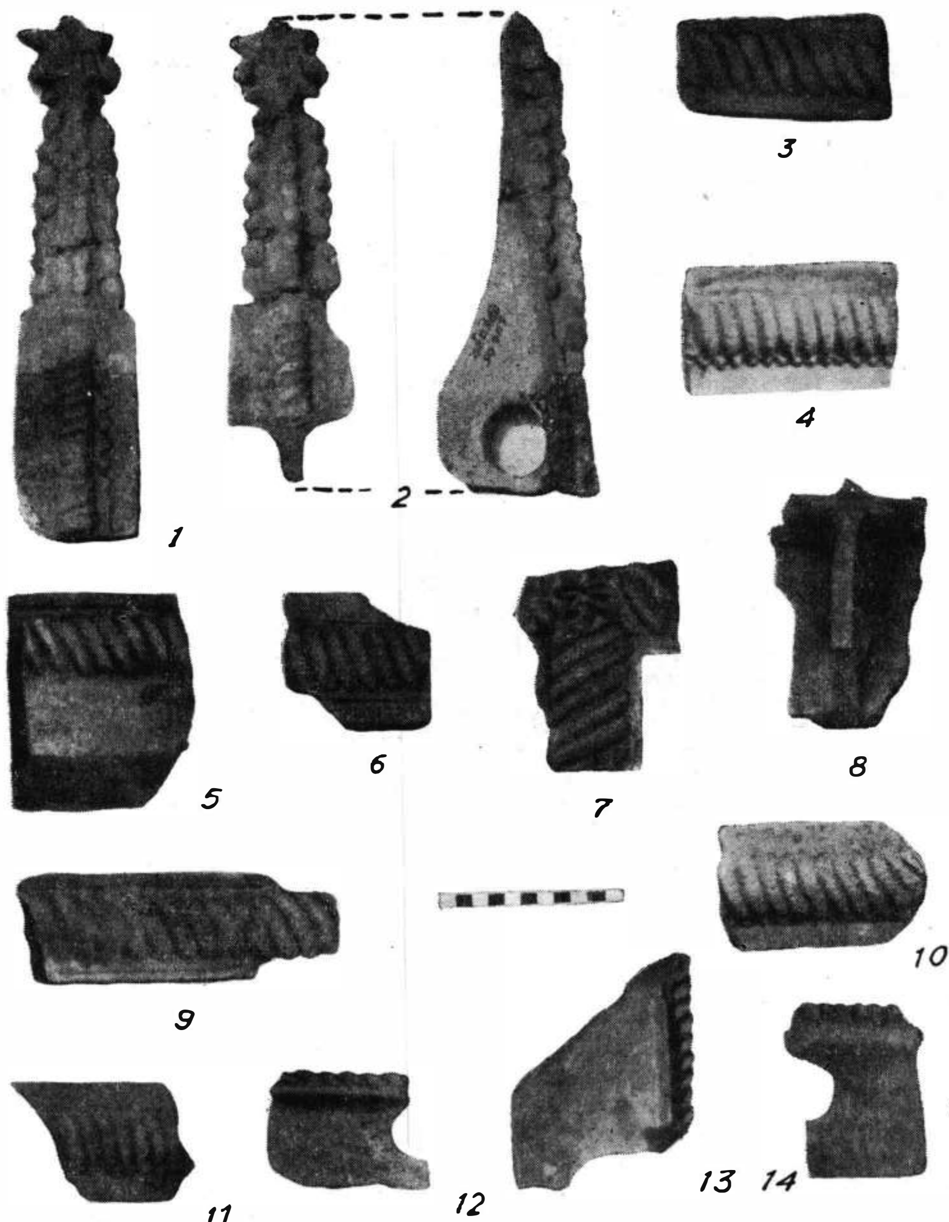

Fig. 19. — Diferite tipuri de frize din ceramică nesmălţuită.

---

vegetale de factură gotică, îşi găsesc analogii în sobele din palatele regale din Ungaria (I. Holl, *op. cit.*, *passim* şi în special fig. 33, 56, 58, 74, datînd din prima jumătate a secolului al XV-lea) dar în comparaţie cu cahlele din Suceava, ele par a fi prototipuri mai îndepărtate, urmînd a fi descoperite exemplarele intermediare, probabil pe aceeaşi filieră transilvăneană.

constituie o interpretare a reprezentării lui Sigismund de Luxemburg, aşa cum apare el pe cahlele din palatul regal de la Buda[21]. Dar în timp ce acolo regele este individualizat, cu însemnele puterii, la Suceava avem de-a face cu o prelucrare liberă a subiectului, personajul căpătînd valoarea

Fig. 20. — Cahlă cu creneluri, provenind de la cornişa sobei.

unui motiv decorativ şi poate simbolic, deoarece Sigismund a semnificat pentru contemporanii săi şi chiar mai tîrziu, prin excelenţă, puterea regală şi imperială.

O altă parte a cahlelor, cum sînt cele cu stema Moldovei şi mai ales cele decorate în tehnica sgrafitto, cu palmete sau cu împletituri marginale stilizate rectiliniar, ca pe pietrele de mormînt moldoveneşti contemporane[22], reprezintă nota locală a sobei. Aceeaşi semnificaţie o are folosirea smalţului roşu „drojdie de vin", necunoscut în mediul transilvănean[23]. Elementele amintite individualizează soba noastră, atît ca repertoriu decorativ cît şi ca tehnică de execuţie, printre sobele goticului tîrziu din centrul Europei.

---

[21] I. Holl, *op. cit.*, p. 248, fig. 67.

[22] Ne referim în special la decorul marginal de pe unele pietre de mormînt din biserica domnească de la Rădăuţi. Cf. *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 246 şi urm., fig. 174, 176, 177 şi 180.

[23] C. Nicolescu, *La céramique à vernis plombeux des Xe—XVe siècles dans les Pays Roumains*, extras din *Faenza, Bollettino del Museo Internazionale delle ceramiche in Faenza*, an. LI (1965), nr. 5—6, p. 110.

Parțial prin realizarea tehnică dar mai ales prin fantezia și bogăția repertoriului de forme și de decor, sobele moldovenești din vremea lui Ștefan cel Mare se află la nivelul atins în veacul al XV-lea în regatele vecine ale Ungariei și Poloniei, pentru a nu cita decît regiunile de unde ne sînt cunoscute asemenea materiale și unde s-au încercat în ultima vreme unele reconstituiri. În ceea ce privește legăturile artistice și culturale externe, analogiile de care dispunem ne conduc spre Transilvania și regatul vecin al Ungariei. Socotim semnificativ faptul că apropierile sau similitudinile nu privesc palatele regale, unde influențele Renașterii apar după 1460 și în domeniul sobelor de ceramică, ci mediul orășenesc transilvănean mai conservator, în care motivele preluate din palatele epocii lui Sigismund de Luxemburg au fost păstrate sau transformate pînă la valori pur decorative.

În ceea ce privește a treia problemă din ordinea de preocupări pe care ne-am propus-o, am avut deja prilejul mai sus să arătăm că monumentul datează din vremea lui Ștefan cel Mare. Dar cunoștințele noastre actuale privind diferitele etape în care s-a construit și locuit pe ,,Cîmpul șanțurilor'', constatarea că groapa pivniței a tăiat o conductă din olane datînd din secolul al XV-lea (vezi pe plan), precum și materialele descoperite în săpătură, ceramică și monede, ne permit datarea mai strînsă a construcției, în a doua parte a domniei lui Ștefan, după 1476 și înainte de 1497. Facem această afirmație deoarece asediul cetății din 1476 întreprins de Mohamed al II-lea nu putea lăsa neatinsă o asemenea casă situată în afara șanțului de apărare.

Deși izvoarele scrise nu amintesc explicit un asediu al cetății în 1485, afirmînd doar că oastea turcească ce-l aducea la scaun pe Hroiot a ars și a prădat pînă la Suceava[24], nu excludem posibilitatea ca acest din urmă an să reprezinte un termen *post-quem* pentru construirea casei domnești.

În schimb, monedele găsite în umplutura gropii pivniței, precum și caracterul intenționat al incendierii casei, precedată de golirea ei completă și chiar de o demontare parțială[25], fixează momentul de sfîrșit al monumentului în preajma asediului polon din septembrie 1497, probabil în zilele ce au premers sosirii oștii lui Ioan Albert la Suceava[26]. Incendierea intenționată se explică prin dorința comandantului garnizoanei cetății de a-i lipsi pe asediatori de orice loc adăpostit în fața zidurilor.

Pe de altă parte, groapa pivniței și molozul de pe fundul ei provenind din prăbușirea nivelului superior au fost acoperite și nivelate cu pămînt în perioada ce a urmat asediului polon. Stratul inferior al umpluturii cuprindea o oarecare cantitate de moloz adus din altă parte, precum și deșeurile unui atelier de pietrar. Acesta din urmă trebuie pus în legătură cu reparațiile inițiate la cetate sau cu eventualele lărgiri ale clădirilor

---

[24] *Cronica lui Ștefan cel Mare...*, ed. Chițimia, București, 1942, p. 68.

[25] Faptul că soba nu a fost demontată înainte de incendierea casei dovedește că asemenea piese nu reprezentau rarități excepționale sau valori deosebite. Pe de altă parte, fierul și lemnul cuprins în construcția casei puteau servi garnizoanei ce se pregătea să reziste asediului, în timp ce cahlele erau cu totul inutile. Aceasta explică sacrificarea sobei.

[26] *Cronica lui Ștefan cel Mare...*, *op. cit.*, p. 69.

din interiorul ei, tot atunci, în lunile ce au urmat asediului din septembrie —octombrie 1497, poate în vara anului următor.

Acestea fiind spuse despre datarea şi istoria casei domneşti, ne mai rămîne să încercăm precizarea rosturilor ei. Dimensiunile mari, apropierea de cetate şi mai ales prezenţa cahlelor decorate cu stema Moldovei au determinat ipoteza că această construcţie a constituit o locuinţă a domnului, de unde şi denumirea de *casă domnească*. Este cert că argumentele înşirate mai sus ne obligă să atribuim monumentului anumite rosturi în desfăşurarea vieţii oficiale de la curtea moldoveană, mai precis în desfăşurarea unor ceremonii de la cetatea de scaun. Caracterul oficial al construcţiei, legată de domnie, este oglindit şi de cahlele cu stema Moldovei pe care le-a cuprins soba. Atunci cînd apare în decorul monumentelor sau în pisaniile ctitoriilor, stema Moldovei indică de obicei construirea respectivului monument de către domn sau de către un membru al familiei domneşti[27].

Dar construirea casei din porunca domnului, de către meşterii săi, în legătură cu viaţa de curte şi cu ceremoniile de la cetatea de scaun, nu ni se par a îndreptăţi aprecierea ei ca locuinţă propriu-zisă a domnului. Acesta dispunea la Suceava de curtea domnească din oraş şi de apartamentele domneşti din curtea interioară a cetăţii, unde se afla şi paraclisul. Nu vedem ce motive l-ar fi determinat pe Ştefan cel Mare să folosească, chiar şi numai pentru anumite prilejuri, cum ar fi strîngerea oastei în preajma cetăţii, o locuinţă aflată în afara zidurilor. Ni se pare totodată că nici marii dregători cu rosturi permanente în preajma domniei nu aveau vreun motiv să rezideze în afara zidurilor cetăţii, ei avîndu-şi locul împreună cu garnizoana, în încăperile din interiorul incintei.

Situarea casei domneşti în faţa intrării în cetate şi existenţa acelei încăperi mari cu pardoseala de mortar şi prevăzută cu soba monumentală din ceramică, distingîndu-se deci de celelalte încăperi ale locuinţei, trebuie totuşi explicate. Credem că cea mai plauzibilă ipoteză este aceea care ar vedea în ea o locuinţă destinată solilor străini şi suitei lor, primiţi foarte probabil de către domn în cetate la o oarecare vreme după sosirea lor la Suceava şi care erau găzduiţi aici pe timpul şederii în capitala Moldovei. Avantajele unei asemenea soluţii ar fi fost multiple şi nu amintim aici decît posibilitatea unei supravegheri permanente a străinilor sau pregătirea lor, am numi-o „psihologică", pentru prezentarea în faţa domnului, care se realiza mai bine decît oriunde în faţa zidurilor ce simbolizau puterea lui Ştefan. Presupunem, bineînţeles, că primirile oficiale în faţa domnului se petreceau în cadrul oferit de sala tronului din curtea interioară a cetăţii.

Dacă ipoteza pe care o propunem pentru destinaţia casei domneşti este exactă, atunci descoperirea şi cercetarea acestui complex sînt de natură să lărgească cunoştinţele noastre asupra ceremonialului de curte din Moldova vremii lui Ştefan cel Mare, dînd consistenţă lapidarelor ştiri din izvoarele scrise. Ni se pare totodată că termenul de *casă domnească* poate fi folosit în continuare, nu în sens de locuinţă sau de reşedinţă,

---

[27] M. Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ştefan cel Mare*, în *SCIA*, 1—2, 1955, p. 69 şi urm.

fie şi temporară, a domnului, ci în acela de casă aparţinînd domniei şi servindu-i pentru desfăşurarea vieţii de curte în oraşul de scaun al Moldovei.

UNE DEMEURE PRINCIÈRE DU XVe SIÈCLE PRÈS DE LA FORTERESSE DE SUCEAVA

RÉSUMÉ

L'étude présente les vestiges d'une grande construction détruite par le feu, découverte en 1955 et fouillée en 1964—1965, sise sur le plateau faisant face à la forteresse de la ville de Suceava, capitale de la Moldavie aux XIVe—XVIe siècles. Sont analysés ici les problèmes en rapport avec la technique de construction, la datation et la destination de ce bâtiment ainsi que les causes de sa destruction.

Située à environ 60 m du fossé de défense de la forteresse, la construction, à plan rectangulaire, longue de 33 m sur 12 m de largeur, a été bâtie au-dessus d'une cave de 26 m sur 10 m et 2,50 m de profondeur, aux parois plaquées de bois, et renforcée d'un squelette ligneux de poutres et montants, à semelles enfoncées en terre. L'accès se faisait, du côté de la forteresse, par une entrée longue de 8 m et surmontée, paraît-il, d'une loggia.

Les débris de la maison: pans de murs en grosses poutres de bois recouverts d'un enduit d'argile blanchi à la chaux, plancher d'une grande salle de la partie centrale du bâtiment en gravier lié avec du mortier, restes d'un poêle monumental en carreaux émaillés etc., formaient, effondrés dans la cave, une couche d'environ un mètre d'épaisseur.

L'auteur précise que de telles constructions sont connues en Moldavie, aussi bien en milieu urbain que dans les cours ou résidences princières. Il s'agit semble-t-il d'un système de construction, dont les origines peuvent être suivies jusqu'au XIIIe siècle, avec certaines particularités typiquement moldaves, surtout en ce qui concerne la technique des caves.

Les restes du poêle constituent une découverte unique en son genre. En effet, on vient de trouver à peu près tous les fragments provenant des quelque 700 pièses céramiques qui constituaient le poêle : piédestaux, carreaux à décor ajouré ou en relief, de forme carrée ou rectangulaires, à sgraffites et à ajour, frises céramiques non émaillées pour fixer les carreaux, pièces de corniches crénelées ou pièces de couronnement en forme de petites tours, surmontées de figurines zoomorphes, etc. La restitution de cette pièce archéologique est en cours d'exécution.

Les analogies offertes par la littérature de spécialité plaident pour des liens artistiques avec la Transylvanie. Les carreaux à sgraffites ou aux armes de la Moldavie, ou bien l'émail couleur lie de vin représentent les traits originaux du poêle. Comme toute la sculpture monumentale moldave, ces éléments affirment leur individualité dans l'ensemble du gothique central-européen.

Cette construction où, selon l'auteur, on recevait les hôtes de marque et les messagers étrangers avec leur suite, avant leur audience à la

cour dans la salle du trône, a été élévée après 1476, sur l'ordre d'Etienne le Grand, et incendiée en automne 1497, par la garnison, pour des raisons stratégiques, lors du siège de la forteresse par l'armée polonaise du roi Jean-Albert.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Plan de situation de la demeure princière.
Fig. 2. — La cave de la demeure princière à la fin des fouilles. Vue prise de l'entrée vers le sud.
Fig. 3. — La cave de la demeure princière. Vue prise du sud.
Fig. 4. — La cave de la demeure princière. Vue d'en haut.
Fig. 5. — La cave de la demeure princière. Vue partielle.
Fig. 6. — Plan du complexe à la limite supérieure des décombres (fouilles 1964—1965).
Fig. 7. — Plan du complexe après le déblayement partiel.
Fig. 8. — Plan du complexe après le déblayement complet.
Fig. 9. — L'angle sud-ouest de la cave pendant les fouilles.
Fig. 10. — Blocs de maçonnerie à gravier lié avec du mortier dans la couche de décombres. Détail.
Fig. 11. — L'angle sud-ouest de la cave pendant le déblayement.
Fig. 12. — Les restes du poêle écroulé dans la cave.
Fig. 13. — Décombres, à l'endroit de la cheminée en pierre. Détail ; on remarque les briques provenant du socle du poêle.
Fig. 14. — Pièces du poêle pendant le déblayement. Détail.
Fig. 15. — Carreau de poêle à l'image de St. Georges.
Fig. 16. — Carreau de poêle décoré d'un centaure ailé.
Fig. 17. — Carreau de poêle décoré de « l'arbre de la vie ».
Fig. 18. — Carreau de poêle chantourné, décoré d'un griffon.
Fig. 19. — Différents types de frises céramiques non émaillées.
Fig. 20. — Carreau crénelé, provenant de la corniche du poêle.

DATE ARHEOLOGICE ASUPRA VECHII MĂNĂSTIRI A HUMORULUI

DE

ELENA BUSUIOC și GH. I. CANTACUZINO

Ruinele vechii mănăstiri a Humorului fac parte dintre puținele urme păstrate încă ale ctitoriilor de la începutul secolului al XV-lea și care prezintă mărturii unice ale stadiului de dezvoltare a arhitecturii moldovenești din epoca amintită. Complexul arhitectonic al vechiului Humor a atras, cum era și firesc, atenția specialiștilor, care au căutat să-i fixeze locul și semnificația în istoria arhitecturii de caracter monastic din Moldova medievală.

Prin săpăturile de la mănăstirea Humorului se urmărește obținerea unor date arheologice privind aspectul culturii materiale care se va fi dezvoltat în cadrul și în vecinătatea acestui așezămînt monahal. În acest sens, cercetarea de la Humor vine să se alăture studierii culturii materiale din cuprinsul monumentelor de caracter religios din Moldova medievală, întreprinsă pe cale arheologică asupra unor monumente ca mănăstirile Putna, Neamț, Voroneț, Moldovița etc.

Prima mențiune documentară cunoscută a Humorului datează din anul 1415[1], cînd, la 13 aprilie, Alexandru Vodă cel Bun dăruia „mănăstirii panului Ivan vornic, uspenia sfintei născătoare de Dumnezeu, care este la Homor, un sat la obîrșia Solonțului". La 1415, așadar, mănăstirea exista. Ea apare din nou menționată documentar 13 ani mai tîrziu, în hrisovul dat la 28 decembrie 1428[2] de către Alexandru cel Bun fiilor vornicului Ivan: Lazăr, Stanciul și Costea cărora, pentru dreaptă și credincioasă slujbă, domnul le întărește ocina dîndu-le „seliștea lui Dobrin la Homor, unde este mănăstirea lor și încă le-am adăugat — se arată în actul de danie — către această mănăstire trei sate". La 3 iunie 1429[3] mănăstirea este din nou pomenită, printr-o formulă similară, atunci cînd acelorași fii ai vornicului Ivan, domnia le întărește și le dăruie mai multe sate „la Homor, unde este mănăstirea lor". Urmează apoi un număr

---

[1] *DIR*, veac. XIV—XV, A. Moldova, vol. I (1384—1475), București, 1954, p. 36—37.
[2] *Ibidem*, p. 72.
[3] *Ibidem*, p. 83.

însemnat de documente referitoare la mănăstire, ale căror date acoperă restul secolului al XV-lea şi în care este numită de domnie „mănăstirea noastră de la Homor"[4], tot aşa fiind menţionată şi în documentele din secolul următor. Se poate face presupunerea că menţiunile documentare încheiate cu hrisovul din iulie 1520[5] se referă la vechea mănăstire a Humorului, iar cele care ne sînt cunoscute, începînd cu deceniul al patrulea al secolului al XVI-lea — şi anume cu hrisovul din 24 martie 1531[6], prin care Petru Rareş întăreşte mănăstirii Humor o prisacă, sau cel din 11 ianuarie 1536[7] —, se referă la noua mănăstire, ctitorită de marele logofăt Toader Bubuiog, din îndemnul şi cu ajutorul lui Petru Rareş, a cărei biserică, dacă dăm crezare însemnării pisaniei[8], era tîrnosită la 15 august 1530.

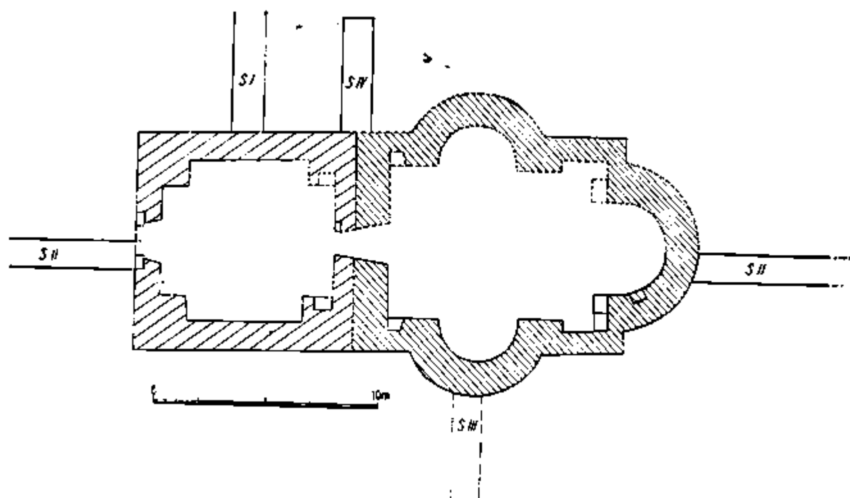

Fig. 1. — Planul bisericii vechii mănăstiri a Humorului, cu secţiunile arheologice practicate.

În diferite lucrări ale autorilor austrieci[9] de la finele secolului trecut şi de la începutul secolului nostru este amintită şi vechea mănăstire

[4] *Ibidem*, p. 206, 271—272, 284, 307, 357, 404—405; *ibidem*, vol. II, p. 145—146; *DIR*, veac. XVI, A. Moldova, vol. I (1500—1550), p. 165, 334 şi 384.

[5] *Ibidem*, p. 165.

[6] *Ibidem*, p. 334.

[7] *Ibidem*, p. 384.

[8] E. A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, Viena, 1903, p. 27—39; amintim de asemenea o menţiune documentară apropiată în timp de data ctitoririi noii mănăstiri humorene, prin care aflăm că, la 1534, Vlad Vintilă, domnul Ţării Româneşti, întăreşte mănăstirii Humor din Moldova un sălaş de ţigani. Cf. *DIR*, veac. XVI, B. Ţara Românească, vol. II (1526—1550), p. 164—165.

[9] F. A. Wickenhauser, *Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina*, I. *Geschichte der Klöster Humor, St. Onufri, Horodnik und Petrautz*, 1881; K. A. Romstorfer *Die Kirchenbauten in der Bukowina*, Viena, 1896, p. 29, 31; la E. A. Kozak, *op. cit.*, alături de menţionarea datelor documentare se întîlneşte şi o presupunere în legătură cu distrugerea vechii mănăstiri a Humorului.

a Humorului, dîndu-se enumerarea actelor de cancelarie referitoare la ea sau doar amintindu-se existența ruinei. Lucrările cu caracter de sinteză ale lui N. Iorga și Gh. Balș[10], referitoare la istoria artei vechi românești, sau cele ale lui Gh. Balș privind arhitectura bisericilor și mănăstirilor moldovenești[11] se referă succint la știrile din documente, sau amintesc doar existența ruinelor. Cea mai recentă lucrare de istorie a arhitecturii românești[12] cuprinde pe scurt menționarea ruinelor de la Humor alături de celelalte urme păstrate din aceeași vreme. Prof. V. Vătășianu, în lucrarea sa asupra artei feudale din țările române[13], acordă o atenție deosebită ruinelor bisericii mănăstirii Humorului; observațiile făcute de autor asupra sistemului de construcție folosit la Humor și Moldovița, pe baza ruinelor păstrate, acoperite de pămînt, cuprind însă observația necesității cercetării arheologice pentru obținerea unor date clare, care să suplimenteze știrile documentare.

Săpăturile arheologice de la vechea mănăstire a Humorului au fost efectuate în mai-iunie 1967 cu fondurile Muzeului din Suceava și continuate în august 1967 cu fondurile Direcției Monumentelor istorice. Ruina bisericii păstrează în întregime planul fundațiilor, pe alocuri zidăria măsurînd încă o înălțime de aproximativ doi metri; cea mai mare parte era acoperită de dărîmături (pietre, moloz și pămînt), exceptînd zidul dinspre apus și în parte cel dinspre nord, ca și o parte din zidul absidei altarului. După afirmațiile unor săteni, în urmă cam cu trei-patru decenii a fost golit molozul și dărîmăturile din extremitățile de est și vest ale edificiului, întreaga porțiune de mijloc rămînînd, pînă în prezent, acoperită de dărîmături. Golirea pare să se fi oprit imediat deasupra nivelului podelei, și, după cît am putut observa, există posibilitatea ca acesta să nu fi fost, în genere depășit. Procesul de degradare a ruinei a fost accelerat în parte de această operație, precum și datorită folosirii pietrei monumentului la construcțiile moderne din sat. În octombrie 1939, prof. Horia Teodoru a executat primul releveu al ruinelor și o serie de fotografii ale acestora, rămase însă inedite.

Cercetările din vara anului 1967 au constat din cinci secțiuni și o mică suprafață, toate plasate în exteriorul bisericii, mai ales în zona de nord și în cea nord-estică.

Secțiunea I, (SI), perpendiculară pe latura de nord a pronaosului, a avut lungimea de 35 m și lățimea de 1,50 m. Suprafața A a fost trasată spre limita de nord-est a actualei curți ce înconjură monumentul, pe locul unde, în taluzul dinspre șosea, s-au observat urme de arsură și fragmente de tencuială pictate. Dimensiunile acesteia sînt de 6,75 × 3 m. SII, orientată pe axul longitudinal al bisericii, formată din două segmente, est și vest, exterioare monumentului, însumează 12,20 m și are o lățime de 1,25 m. SIII este perpendiculară pe absida sudică, cu lungimea de 7,30 m, iar SIV, trasată perpendicular pe latura nordică, la limita dintre, naos și pronaos, are lungimea de 5 m și lățimea de 1,25 m. SV a fost tra-

[10] N. Iorga-G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 24.
[11] G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești în veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 21.
[12] Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 148–153.
[13] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 308–309.

sată în zona nordică, perpendiculară pe latura vestică a primei secţiuni în porţiunea în care au apărut resturi de arsură şi fragmente de cărămizi şi care a fost orientată aşa încît să secţioneze un dîmb care se observă în teren; ea a avut lungimea de 15,25m şi lăţimea de 1,25 m. Concomitent, cu aceasta a fost efectuată şi degajarea parţială a ruinelor de dărîmăturile de piatră şi moloz ce le acoperă[14], devenind astfel vizibil, din nou, aspectul planului monumentului : un naos trilobat cu absidele semicirculare, căruia i se adaugă spre vest un pronaos, aproape pătrat. Acesta din urmă, după cum o indică situaţia stratigrafică, ca şi aspectul fundaţiilor şi al zidăriei, reprezintă un adaos ulterior.

Secţiunile amintite au oferit unele observaţii asupra situaţiei stratigrafice din jurul bisericii şi din partea nordică a curţii înconjurătoare. În toate secţiunile trasate perpendicular pe monument, solul galben viu este suprapus de humusul cenuşiu-gălbui, anterior construcţiei, într-un strat gros de 10—12 cm, în care nu s-au găsit urme de cultură materială. Peste humusul cenuşiu-gălbui se află o depunere de pămînt cenuşiu-deschis, bogat în resturi de gresie, avînd o grosime ce variază între 7 şi 12 cm; în apropierea zidurilor, ea este mai puternic pigmentată cu gresie, iar pe măsura îndepărtării de ziduri, sfărîmăturile de gresie devin mai rare. Această depunere cu resturi de gresie reprezintă nivelul urmelor activităţii primilor constructori de la Humor. Într-un singur loc, anume în profilul estic al secţiunii IV, perpendicular pe naos, între humusul cenuşiu-gălbui şi depunerea cu gresie s-a putut observa un strat foarte subţire de pămînt galben-albăstrui, care se pierde aproximativ la 2 m de zid, pămînt provenit, se pare, de la săparea şanţului de fundaţie. Tot în SIV s-a putut constata, deasupra stratului de pămînt cenuşiu cu gresie — nivelul primilor constructori — existenţa unui strat de pămînt purtat vineţiu amestecat cu galben, a cărui grosime ajunge la vreo 30 cm în vecinătatea zidului naosului, aşa cum apare în profilul estic al SIV, pentru a se pierde la 3 m de acesta; grosimea acestui strat descreşte de asemenea mai spre vest, în locul unde s-a construit pronaosul (vezi profilul vestic al aceleiaşi SIV). În acest strat, în dreptul pronaosului adăugat, au apărut fragmente ceramice, caracteristice din punct de vedere tehnic celei de a doua jumătăţi a secolului a XV-lea. Tot în secţiunea IV s-a observat clar, începînd de la fundaţie, adosarea pronaosului, fapt constatat de asemenea şi cu prilejul degajării parţiale efectuate la nivelul superior al zidăriei în interiorul edificiului. De la limita superioară a acestui strat de pămînt vineţiu amestecat cu galben, care reprezintă o depunere imediat ulterioară construcţiei primei faze a bisericii, a fost săpat şanţul de fundaţie al pronaosului, adăugat ulterior.

Revenind asupra depunerii cu resturi de gresie, nivelul primilor constructori, amintim, aşa cum s-a arătat mai sus, că pe o bună porţiune în jurul monumentului există un strat lipsit de materiale arheologice, fapt care poate fi pus în legătură cu o operaţie de răzuire a terenului pe o suprafaţă mai largă destinată construcţiei, operaţie întreprinsă de primii

---

[14] Degajarea ruinelor de dărîmăturile şi pămîntul care le acoperă a trebuit — datorită stării proaste de conservare a zidăriei, ce necesita o imediată consolidare — să se limiteze strict la surprinderea trasculul zidurilor pe una din laturi, respectiv cea de sud, şi numai în partea lor superioară.

Gr. Gr. Gr.

0 1m

Gr.

Humus actual

Pămînt cenuşiu-castaniu granulos ușor pigmentat cu moloz și cărămidă

Pămînt cenuşiu cu piatră

Moloz, mortar și pietre

Dungă de mortar

Pămînt cenuşiu deschis cu bucăţi de gresie

Humus cenuşiu-gălbui

Sol galben

Cărbuni

Fig. 2. — Profilul de nord al secţiunii II vest,

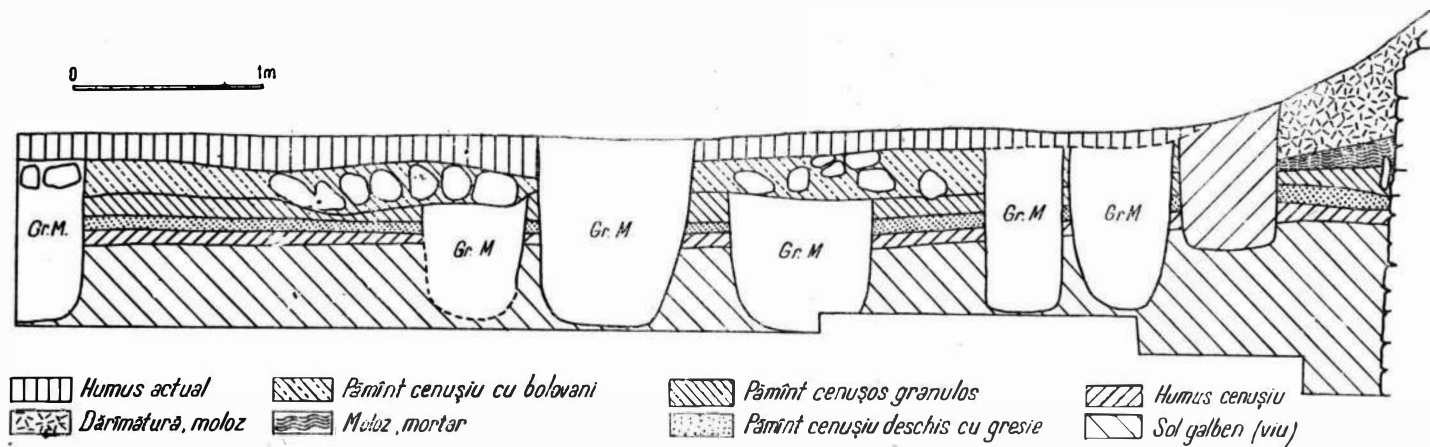

Fig. 3. — Profilul de vest al secţiunii III.

constructori; procedeul este adesea întîlnit la construcţiile medievale moldoveneşti. Pe de altă parte, lipsa de materiale arheologice în cuprinsul depunerii cu gresie în aceeaşi zonă pare să indice că lucrările întreprinse de primii constructori s-au efectuat în timp relativ scurt şi că nivelarea curţii s-a făcut imediat după terminarea ridicării zidurilor. În SI, la o distanţă de aproximativ 20 m nord de biserică, s-au găsit în cuprinsul depunerii de gresie fragmente ceramice datînd de la începutul secolului al XV-lea. Tot aici, între metrii 20 şi 26 depunerea cu gresie este suprapusă de o dungă de arsură. În această zonă, în afară de aceste materiale ceramice s-au găsit antrenate pînă în stratul superior, databil în a doua jumătate a secolului al XV-lea, resturi de ceramică din secolul al XIV-lea, datînd dintr-o vreme anterioară perioadei muşatine; acestea din urmă reprezintă mărturii despre existenţa la Humor a unei vieţuiri anterioare activităţii primilor constructori, dar care nu au putut fi deocamdată surprinse într-un nivel clar stratigrafic.

Urmărind în continuare succesiunea straturilor în imediata apropiere a monumentului, constatăm că depunerea de pămînt vineţiu amestecat cu galben este suprapusă de un strat de moloz şi mortar, mai îngroşat spre zid şi pierzîndu-se la circa 1 m de acesta; el se leagă de a doua fază de construcţie. Prezenţa unui strat de moloz şi mortar asemănător, descrescînd şi pierzîndu-se la un metru de zid, se constată şi în faţa intrării în pronaos, în SII vest, suprapunîndu-se în acest punct stratului cenuşiu cu gresie al primilor constructori.

Pe latura de sud a bisericii, în dreptul absidei naosului în SIII s-a observat, deasupra depunerii de pămînt cenuşos cu resturi de gresie, un strat de pămînt cenuşiu-granulos, care reprezintă şi el o depunere ulterioară primei faze de construcţie a bisericii. Şi aici se constată acelaşi strat de moloz şi mortar a cărui grosime descreşte pe măsura depărtării de zid şi care trebuie atribuit celei de a doua faze de construcţie. Acest strat de moloz şi mortar, observat în vecinătatea zidurilor bisericii pe laturile ei de nord, vest şi sud, indică o operaţie de nivelare efectuată după construirea pronaosului şi care a avut drept scop obţinerea unei mici pante care să asigure scurgerea apelor în jurul edificiului.

În toate secţiunile, deasupra depunerilor legate de fazele de construcţie amintite, s-a constatat existenţa unui strat a cărui grosime ajunge la 20—30 cm, de pămînt cenuşiu cuprinzînd numeroase pietre de dimensiuni relativ mari, care au alcătuit, probabil, în unele părţi, pavaje amenajate nu mult după adăugarea pronaosului. În rest, stratul reprezintă o nivelare efectuată şi ea după construirea pronaosului. Presupunerea de mai sus este întărită de observaţiile din suprafaţa A, unde aceste pietre se păstrează pe o întindere mai mare, reieşind destul de clar aspectul unui pavaj secţionat de înmormîntările tîrzii, din secolul al XIX-lea şi din primele două-trei decenii ale secolului nostru; aceste înmormîntări, foarte numeroase, au fost prezente în toate secţiunile, deranjînd depunerile anterioare. La dezvelirea complexului de pietre din caseta A s-a observat că acestea erau aşezate pe un pămînt cenuşiu-granulos, iar la curăţirea lor s-au găsit cîteva fragmente de ceramică datînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea şi alte cîteva de la finele secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea, provenite din pămîntul scos pe alocuri mai adînc dintre pietre şi deci depăşind nivelul acestora. Complexul de

pietre nu a fost demontat, urmînd ca această operaţie să se facă în campania următoare.

Stratul cenuşiu cu bolovani de piatră se suprapune, aşa cum s-a arătat mai sus, depunerilor legate de faza a doua de construcţie, şi anume, în SIV el se aşază peste stratul de pămînt vineţiu amestecat cu galben

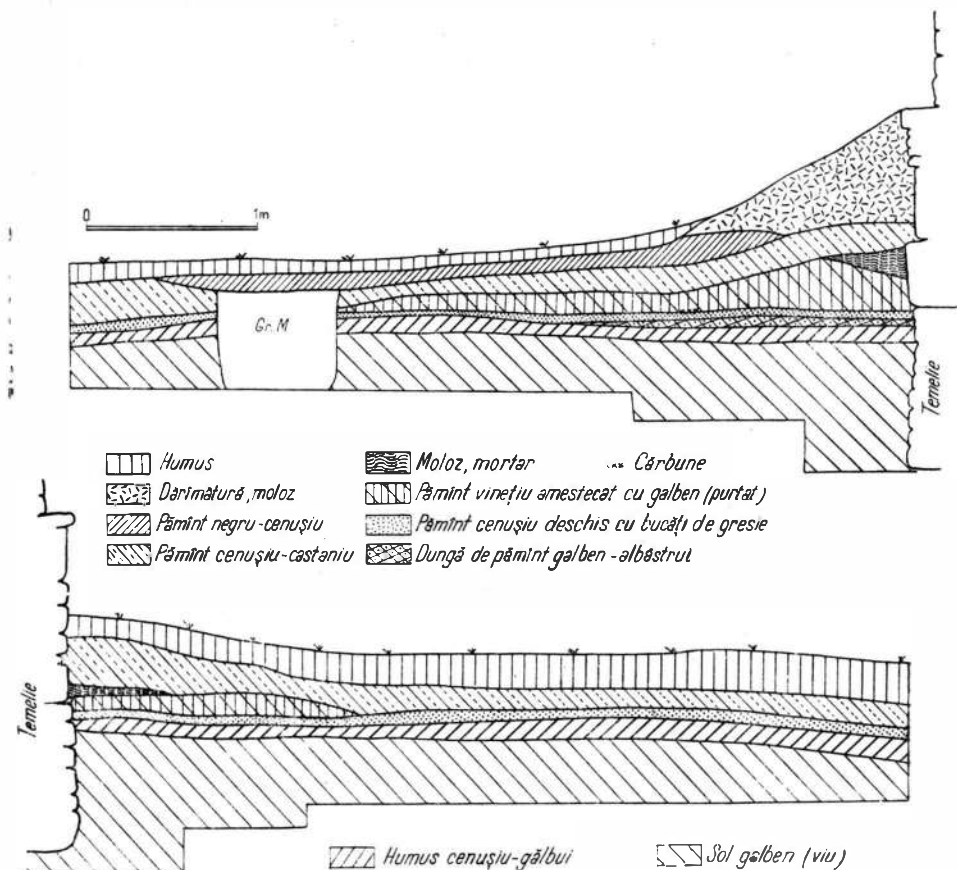

Fig. 4. — Profilele de est şi vest ale secţiunii IV.

şi peste cel de moloz şi mortar iar în SIII respectiv peste stratul cenuşiu granulos şi cel de moloz şi mortar. În celelalte părţi, unde depunerile amintite nu se constată, el se suprapune direct stratului de pămînt cenuşiu cu urme de gresie, iar în faţa pronaosului adăugat stratului de mortar şi moloz legat de a doua fază de construcţie.

Secţiunea V a fost trasată, după cum am mai arătat, perpendicular pe malul vestic al secţiunii I, în porţiunea în care apăruse în profilul acesteia, o dungă de arsură suprapusă depunerii cu gresie, urmărind totodată şi secţionarea unei ridicături, ca o mică movilă, aflată în această zonă nord-vestică a curţii înconjurătoare a ruinelor. Şi aici s-a constatat că

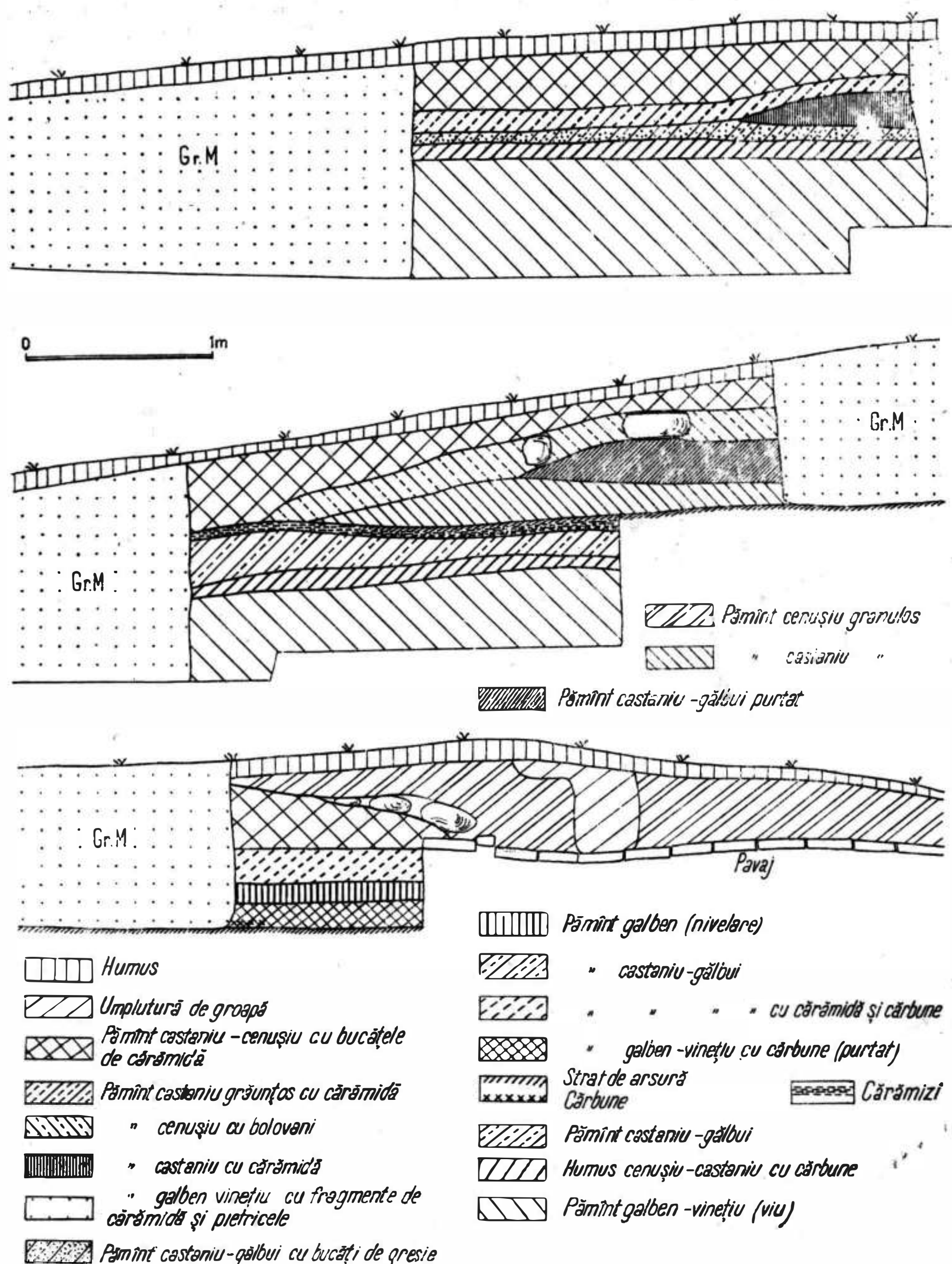

Fig. 5. — Profilul de sud al secţiunii V.

humusului cenuşiu-gălbui i se suprapune depunerea castanie cu gresie; deasupra acesteia se constată prezenţa unui strat relativ gros de pămînt castaniu-gălbui, peste care se află stratul de arsură şi cărbune provenind de la o construcţie distrusă prin incendiu. Nivelului de arsură i se suprapun umpleri şi nivelări cu pămînt galben purtat de diferite nuanţe mai

Fig. 6. — Mănăstirea Humorului. Vedere asupra secţiunii II vest, perpendiculară pe intrarea pronaosului adăugat.

Fig. 7. — Mănăstirea Humorului. Secţiunea III, fundaţia absidei sudice.

închise, deasupra cărora a apărut un pavaj de cărămizi (dimensiunile: 24,5 × 13 × 5 cm), a cărui limită estică este mărginită de un şir de pietre de mari dimensiuni, nelegate între ele cu vreun liant. Pavajul de cărămizi a fost deranjat parţial de înmormîntările din veacul trecut. Urmează ca în viitor, prin deschiderea unor suprafeţe, să se poată preciza pe deplin semnificaţia acestor complexe; observaţiile ce s-au putut efectua par să sugereze că este vorba de o construcţie cu pardoseala de cărămidă şi pereţii de paiantă, aşezaţi pe un rînd de pietre. În ceea ce priveşte locuinţa incendiată, sesizată în profil sub forma dungii de arsură, materialele ceramice din cuprinsul ei, ca şi situarea ei deasupra depunerii cu gresie, ne îngăduie să o datăm în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea. Remarcăm că unele dintre fragmentele ceramice din acest complex poartă semnul unei arderi puternice secundare petrecută pe loc cu ocazia incendierii locuinţei.

Materialele arheologice de la mănăstirea Humorului sînt în genere puţine şi adeseori ele au fost răvăşite din straturile arheologice datorită înmormîntărilor tîrzii. Ca de obicei, şi aici cele mai bine reprezentate sînt

resturile ceramice; obiectele de metal apar doar sporadic. Nicăieri în secțiunile practicate, şi nici ca descoperiri întîmplătoare, nu a apărut pînă acum vreo monedă veche moldovenească.

Ceramica scoasă cu prilejul săpăturilor efectuate în această campanie este reprezentată în marea ei majoritate de ceramica de uz comun;

Fig. 8. — Mănăstirea Humorului. Secțiunea IV; fundația și zidul naosului și pronaosului adăugat.

Fig. 9. — Mănăstirea Humorului. Vedere asupra pardoselii de cărămidă din secțiunea V.

ceramică ornamentală şi smălțuită s-a găsi puțină, doar cîteva mici fragmente de cahle nesmălțuite şi puține fragmente de vase mici de masă, smălțuite, toate neîntregibile. Materialele se pot data între sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea, pînă către mijlocul secolului al XVI-lea. Stratul cel mai vechi cuprinde ceramică de la finele secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea, precum şi ceramică databilă în întregul cuprins al primei jumătăți a acestui din urmă secol.

Ceramica de la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului următor a apărut pînă acum în zona nordică a curții înconjurătoare; ea este reprezentată prin fragmente de borcane cu buza înaltă, cu nervură în relief pe fața ei exterioară, terminată cu marginea teşită oblic către interior, şi prin fragmente de borcane cu baza scundă, rotunjită şi îngroşată la exterior. Ele aparțin borcanelor cu profilul greoi, solid construite, avînd corpul dezvoltat şi fundul larg. În mod frecvent, pasta acestora este cenuşie, datorită arderii în atmosferă reducătoare, calitativ bună; este omogenă, bine degresată cu nisip cu bob mare şi mai puține pietricele, după netezire fețele vaselor rămînînd aspre. În acelaşi context au mai apărut

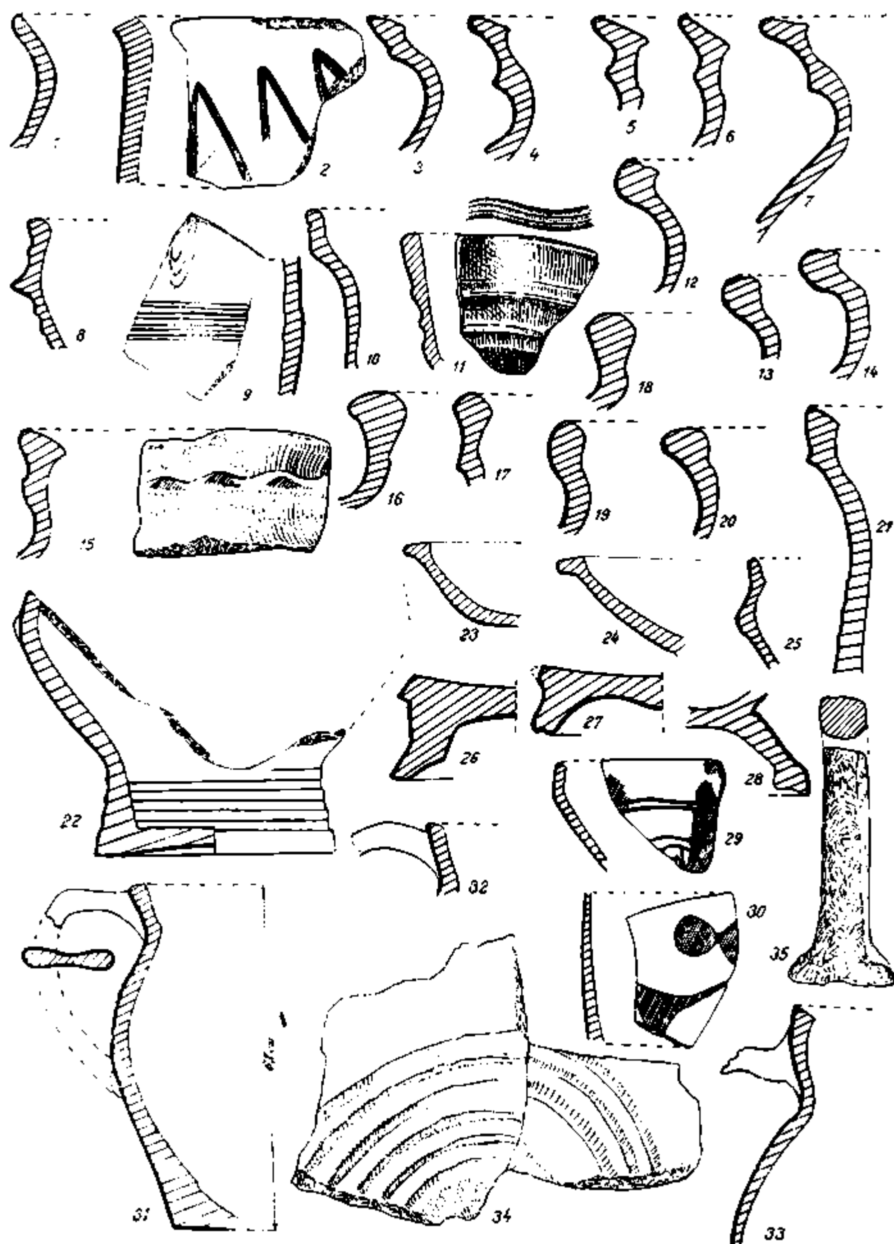

Fig. 10. — Mănăstirea Humorului. *1—3*, ceramică roşie din secolul al XIV-lea; *3*, din perioada muşatină; *1,2*, anterioară perioadei muşatine; *4—15*, ceramică cenuşie de factură orăşenească de la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea; *16—18*, ceramică roşie datînd de la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea; *19—33*, ceramică roşie datînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea; *19—20*, buze de oale; *21*, fragment de castron; *22—30*, fragmente de ulcele şi de străchini smălţuite; *31—33*, fragmente de ulcele nesmălţuite; *34*, fragment de cahlă; *35*, fragment de lingură de [illegible] metal.

două fragmente din pastă roşie, mai slab degresată, inferioară calitativ celei cenuşii. Alte cîteva fragmente sînt lucrate cu dexteritate din pastă cenuşie de foarte bună calitate, omogenă, degresată cu nisip foarte fin cernut; vasele au pereţii subţiri şi egali. Fragmentele acestea aparţin unor căni cu gura relativ strîmtă, circulară, adesea avînd un mic cioc în partea opusă torţii, cu gîtul înalt, pîlniat şi corpul scund şi dezvoltat. Ele păstrează profilul buzei scunde, uşor înclinată spre interior, marcată la bază de o muchie groasă în relief prin care buza se delimitează de gît. Aceluiaşi grup de ceramică îi aparţine şi un fragment de toartă masivă, cu trei şănţuiri longitudinale pe faţa ei superioară.

Ceramica de la Humor datînd de la finele secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea prezintă cele mai apropiate asemănări, atît sub raportul tehnic, cît şi tipologic, cu ceramica datînd din aceeaşi vreme, de la Suceava[15]; ea subliniază caracterul unitar al producţiei ceramicii, din răstimpul amintit, caracteristică mai ales pentru jumătatea de nord a Moldovei.

În secţiunile I şi V, din stratul cu vestigii arheologice de deasupra depunerii cu gresie şi în special din stratul cu arsură al locuinţei incendiate, s-a recoltat o ceramică roşie, bine degresată cu nisip şi pietricele, aspră, caracteristică celei de a doua jumătăţi a secolului al XV-lea; ea apare sub formă fragmentară şi cuprinde resturi aparţinînd categoriei ceramicii de uz comun, cîteva fragmente de cahle nesmălţuite şi de ceramică smălţuită. Cu privire la ceramica de uz comun, din cauza stării fragmentare în care ea apare, nu am putut stabili în întregime caracterele ei tipologice. Oalele cu toartă sînt reprezentate aici doar prin două mici ulcele, ele au buza simplă, trasă în sus şi uşor arcuită către interior, terminată cu marginea tăiată drept şi care este frecventă în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea; în rest, profilul lor redă un contur lipsit de orice zvelteţe, cu corpul scund şi bombat — fără a fi schiţat gîtul şi umărul —, terminate cu baza largă. Toarta lată de 2 cm, cu o şănţuire longitudinală ştearsă pe faţă, este prinsă pe marginea buzei şi respectiv pe mijlocul pîntecului. Unul dintre exemplare are un ornament compus din şapte incizii orizontale trasate de la jumătatea corpului în sus.

Dată fiind lipsa fragmentelor de torţi, socotim că marea majoritate a resturilor de vase aparţine formei de borcan; un fragment provenind de la un vas cu gura largă pare să aparţină formei de castron.

Olăria comună de la Humor datînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea prezintă sub raportul tehnicii de preparare a pastei caracteristici similare cu ceramica din aceeaşi vreme de la Suceava[16], mai bine cunoscută. În ceea ce priveşte caracterele tipologice, ea se deosebeşte de aceasta din urmă prin păstrarea în genere a profilului de vase solid construite, cu baza largă, lipsită de conicitate şi care, la Suceava, caracterizează ceramica din prima jumătate a secolului al XV-lea. Arderea ceramicii de la Humor a rămas şi ea deficitară în oarecare măsură, deseori fragmentele prezentînd în spărtură miezul de culoare închisă, semn al unei arderi incom-

---

[15] Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun — nesmălţuită — din prima jumătate a secolului al XV-lea de la Suceava*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 302; idem, *Ceramica locală de uz casnic în secolul al XIV-lea de la Suceava (partea a II-a)*, în *SCIV*, 15, 1964, 2, p. 216—221.

[16] Trifu Martinovici, *Contribuţii la cunoaşterea ceramicii din a doua jumătate a secolului al XV-lea de pe teritoriul Sucevei*, în *Materiale*, IV, p. 361—372; Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun — nesmălţuită — din a doua jumătate a secolului al XV-lea de la Suceava*, în *SCIV*, 18, 1967, 3, p. 477—495.

plete; amestecul fulgilor de mica în pastă o deosebește încă o dată de ceramica de la Suceava, unde prezența acestora nu este caracteristică. Toate acestea indică proveniența ceramicii comune de la Humor dintr-un anumit centru de olărie, care se deosebește de cel de la Suceava.

Fragmentele de cahle provin din același nivel de arsură, putînd fi recuperate doar margini și colțuri, astfel că, în afară de indicii privind forma lor dreptunghiulară, elementele de decor nu s-au putut observa, cu excepția unei singure piese care are suprafața acoperită cu cercuri concentrice scoase în relief. Împreună cu ceramica prezentată mai sus, în nivelul datînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea apare, în special în zona complexului locuinței incendiate, ceramică smălțuită reprezentată prin fragmente de funduri de străchini, mici boluri și ulcele. Categoria ceramicii smălțuite de la Humor are pasta dc culoare roșie, dar, în ceea ce privește tehnica ei de preparare, distingem trei categorii. O primă categorie este formată din pasta bine omogenizată, degresată cu nisip mărunt care se observă ușor. Din această pastă sînt lucrate străchini cu fundul masiv inelar, gol dedesubt, avînd pereții relativ groși. Următoarea categorie o constituie pasta din lut de foarte bună calitate, degresată cu nisip fin care abia se remarcă, omogenă și consistentă; din ea s-au modelat boluri micuțe și ulcele. A treia categorie este reprezentată printr-un lut foarte curat, ce are în amestec puțin nisip, extrem de fin, mai vizibili fiind fulgii de mica; este omogenă dar foarte puțin consistentă; fragmentele sînt corodate, pe mîini lasă praf roșcat-gălbui, iar la spălat pasta aceasta se topește ușor.

În ceea ce privește smălțuirea, observăm folosirea a două smalțuri de calități diferite. Străchinile cu fundul masiv inelar și ulcelele au un smalț de calitate bună, așezat în strat compact și consistent. Pentru obținerea culorilor deschise, acesta este așezat peste un strat de șlem gros, de culoare albicioasă și care, la unele vase, depășește în jos suprafața acoperită cu smalț. Uneori, pentru verdele închis și totdeauna pentru maron, smalțul este aplicat pe porțiuni ale vasului ne unse cu șlemul de culoare albicioasă; așa s-a procedat, de exemplu, la ulcica păstrată fragmentar care este în interior smălțuită cu smalț verde închis, iar pe fața exterioară smalțul, de culoare verde mai deschis, este aplicat peste stratul de șlem albicios. Șlemul este aplicat atît pentru obținerea smalțurilor mai deschise și pentru o mai mare varietate de nuanțe ale acestora, cît și pentru sgrafitarea motivelor ornamentale. La străchini întîlnim smalțul marmorat din culori deschise (alb-gălbui și verzui), contururile desenelor sgrafitate fiind marcate prin maron. Pe fundurile de străchini par a fi reprezentate păsări stilizate; alte mici fragmente indică prezența motivului geometric și vegetal stilizat. Pe fragmentele de văscioare modelate din pasta neconsistentă a celei de a treia categorii, smalțul, așezat totdeauna pe stratul de șlem albicios, într-o pojghiță superficială, este calitativ inferior celui de mai sus. Predomină culoarea verde deschis și alb-gălbui cu mici pete maron. Fragmentele, provenite de la mici boluri scunde și largi și de la cupe cu talia înaltă, sînt de obicei lipsite de ornament, cu excepția unuia singur care are sgrafitat pe suprafața doar șlemuită cu alb un motiv, se pare, vegetal. Asemănător întru totul ca pastă cu această din urmă categorie de ceramică de la Humor, cunoaștem un fragment dintr-o oală cu toartă, de proporții potrivite, provenind din săpăturile de la Moldovița Veche: vasul

este smălţuit pe ambele feţe, cu smalţ verde-măsliniu deschis, marmorat, cu pete de culoare maron pe faţa exterioară. Dată fiind calitatea cu totul superioară a smalţului acestuia, socotim că exemplarul de la Moldoviţa Veche este un produs de import. Pe de altă parte, micul fragment cu decor sgrafitat în angoba albicioasă prezintă unele asemănări cu grupul de ceramică găsit într-un cuptor descoperit în 1954 la Suceava[17] în sectorul I.R.C., datînd din secolul al XV-lea.

Referindu-ne la caracteristicile ceramicii de la Humor din secolul al XV-lea, constatăm mai întîi uşurinţa cu care se pot stabili analogii privind raportul tehnic al formelor şi decorului, precum şi între linia sa evolutivă şi cea a ceramicii din centrele aflate în nordul Moldovei. Particularitatea ceramicii de la Humor, dată mai ales de prezenţa fulgilor de mica în pastă, indică însă provenienţa ei dintr-un anume centru de olărie distinct care, aşa cum am arătat mai sus, se deosebeşte de Suceava. Tot astfel, prin trăsăturile tipologice, ceramica de uz comun din a doua jumătate a secolului al XV-lea de la Humor păstrează în genere tradiţia vechiului profil greoi al vaselor, deosebindu-se de ceramica de la Suceava unde, în această vreme, se adoptă profilul evoluat, care se remarcă printr-o linie zveltă şi prin proporţii armonioase.

Din analiza caracteristicilor ceramicii de la Humor desprindem cîteva observaţii cu caracter oarecum preliminar. O primă constatare, cu înţeles mai larg, este prezenţa ceramicii locale cenuşii în nivelul primilor constructori, fenomen care se manifestă în chip clar în jumătatea de nord a Moldovei, atît la monumentele de caracter laic, cît şi la cele de caracter monastic datînd de la finele secolului al XIV-lea şi din primele două decenii ale secolului al XV-lea.

Trăsăturile ceramicii de la Humor datînd din cursul secolului al XV-lea indică o prezenţă slabă a ceramicii comune de factură orăşenească. Cu privire la ceramica smălţuită, considerăm că aceasta poate să provină de asemenea din centre orăşeneşti (arătam mai sus analogiile cu Suceava), cît şi din unele centre aflate pe domenii monahale, bunăoară de la Putna, unde s-a dovedit existenţa unei astfel de activităţi meşteşugăreşti. Procentul cel mai însemnat îl reprezintă însă ceramica de factură rurală, aceasta putînd fi în egală măsură rodul activităţii unor olari de pe anumite domenii feudale sau din diverse aşezări săteşti, o diferenţiere între calitatea acestor produse practic, neavînd temeiuri. Stadiul cercetării întreprinse la Humor nu ne îngăduie să aducem precizări cu privire la localizarea practicării ca atare a acestei activităţi meşteşugăreşti.

Printre obiectele de metal aflate pînă acum în săpătură, găsite în zona locuinţei incendiate, semnalăm prezenţa unui lacăt de formă paralelipipedică, a cîtorva mici resturi de foi de cupru îndoite una într-alta, a unui mic bulgăre inform de plumb şi a unui fragment care provine, se pare, de la o lingură de turnat metal.

Atît situaţia stratigrafică şi materialele arheologice, cît şi ştirile documentare cunoscute mărturisesc ca dată a construcţiei primului nucleu al bisericii vechi a mănăstirii Humorului — reprezentat de naos — începutul secolului al XV-lea. A doua etapă de construcţie documentată la vechea mănăstire a Humorului este reprezentată, la biserică, de adăugarea

[17] Vezi *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 780—782.

pronaosului și trebuie atribuită, pe baza acelorași considerente, în special datorită ceramicii găsite în nivelul corespunzător, ultimului sfert al secolului al XV-lea, adică epocii de amplă dezvoltare culturală a domniei lui Ștefan cel Mare.

Precizarea etapelor de evoluție a bisericii vechii mănăstiri a Humorului permite cîteva considerații asupra locului acestui monument în istoria arhitecturii medievale moldovenești.

În prima fază a existenței sale, biserica mănăstirii Humorului era redusă numai la naosul — cu intrarea pe latura de apus — flancat de două abside semicirculare și avînd în față absida tot semicirculară a altarului. Proscomidia și diaconiconul aveau forma unor mici adîncituri în grosimea zidului ; în partea de est a diaconiconului se afla o nișă a cărei zidărie nu se țese de restul construcției. O nișă boltită se afla în porțiunea de zid păstrată în partea dreaptă a absidei altarului și alte două în colțurile de sud-vest și nord-vest ale naosului. În releveul arh. H. Teodoru apar încă două nișe la răsărit de cele două abside. Existența unei biserici alcătuite numai din naos reprezintă, în stadiul actual de informare, un fenomen unic pentru această regiune și această epocă.

Vechea biserică a mănăstirii Humorului prezintă o asemănare destul de mare cu naosul bisericii Sf. Treime din Siret. Lăsînd la o parte dimensiunile numai cu puțin mai mari ale bisericii de la Humor (naosul ei are în interior 12 m lungime 6,70 m lățime și 10,20 m lățime în dreptul absidelor, iar la exterior 15,20 m lungime, 9,50 m lățime și respectiv 13,50 m lățime în dreptul absidelor), ele diferă prin existența la aceasta din urmă a nișelor amintite. La similitudinea planului se adaugă și aspectul soclului, puțin înalt și ieșit numai cu vreo 0,20 m față de zid [18]. Principala deosebire, care acordă un loc cu totul aparte mănăstirii Humorului, constă în lipsa pronaosului la aceasta din urmă, în prima ei fază de existență.

Acest al doilea compartiment, adăugat, după cum am arătat, în ultima parte a secolului al XV-lea, are anumite particularități. Trebuie subliniat în primul rînd că el a fost adăugat construindu-i-se toate cele patru laturi, zidul său dinspre est, puțin mai subțire decît celelalte (0,80 m) fiind *alipit* zidului vestic la prima biserică. Astfel, pronaosul edificiului nou obținut era despărțit de naos printr-un zid de o grosime ieșită din comun, de circa 2,40 m, datorită tocmai adăugirii amintite.

La o observație mai atentă se poate vedea o linie ce separă cele două ziduri, atît la partea superioară, ruinată (spre nord de intrarea în naos), cît și pe latura nordică a monumentului, unde doar vreo doi-trei ștepi de zidărie unesc cele două părți[19]. La nivelul fundațiilor, separația apare evidentă. Compartimentul nou adăugat avea zidăria asemănătoare cu cea a naosului, din piatră brută legată cu mortar de var, iar în partea inferioară, pe laturile de nord și sud, un soclu asemănător.

[18] Aceste asemănări au fost subliniate și de V. Vătășianu (*op. cit.*, p. 308), iar imaginea pe care o avem asupra planului bisericii de la Humor nu face decît să le întărească.

[19] Linia de separație între naos și pronaosul adăugat se poate observa și pe o fotografie a fațadei sudice a bisericii, realizată în 1939 de arh. H. Teodoru (fotografii aflate în fototeca D.M.I.).

Forma pronaosului este aproape pătrată (dimensiunile sale în interior sînt de 7,55 × 7,00 m, iar la exterior 9,60 × 9,50 m). În cele patru colțuri se aflau patru pilaștri masivi, groși de circa 1,10 — 1,20 m, cei dinspre răsărit avînd pe latura din fața axului longitudinal cîte o firidă[20]. Pilaștrii aveau, desigur rostul să susțină arcurile care reduceau dimensiunea încăperii și-i sprijineau bolta ce o acoperea, probabil o calotă semisferică[21]. Această soluție,și ea de un caracter aparte, nu pare să fi avut o influență directă asupra altor monumente. Ea poate fi considerată ca mai puțin evoluată decît aceea prin care arcurile ce susțin cupola sînt sprijinite pe console, întîlnită pentru prima dată la pronaosul bisericii din Pătrăuți (1487) și devenită obișnuită la bisericile zidite în timpul lui Ștefan cel Mare. Ancadramentul de piatră cu retrageri succesive, de factură gotică, de la intrare, este și el un element ce confirmă datarea pronaosului în ultima parte a secolului al XV-lea.

Dacă planul bisericii vechii mănăstiri a Humorului, așa cum se înfățișa ea la începutul secolului al XV-lea, scoate încă o dată în evidență locul pe care îl ocupă în Moldova biserica Sf. Treime din Siret, ca un cap de serie al monumentelor de plan triconc, aspectul ei după transformările aduse în ultima parte a aceluiași veac poate lămuri unele probleme legate de drumul urmat în această perioadă de arhitectura moldovenească. Amploarea relativă a pronaosului de la Humor — socotit însă ca aparținînd inițial edificiului — a fost pusă în legătură cu o tendință de lungire a monumentelor considerată, pe baza interpretării date ruinelor de la Humor și Moldovița înaintea unei cercetări pe cale arheologică a acestora, ca fiind semnificativă pentru vechea arhitectură ecleziastică moldovenească încă din prima parte a secolului al XV-lea[22]. Faptul că pronaosul vechii mănăstiri a Humorului reprezintă un adaos mai tîrziu arată că el nu poate fi în nici un caz considerat ca o dovadă a tendinței de lungire a planului bisericii. Această adăugire a unui compartiment, care de altfel prin dimensiuni nu diferă de celelalte compartimente similare ale bisericilor din ultimul sfert al secolului al XV-lea, nu face în acest caz decît să aducă edificiul la împărțirea obișnuită a bisericilor din acea vreme. Prin clarificările pe care le aduc, rezultatele cercetărilor arheologice de la vechea mănăstire a Humorului, alături de cele efectuate la alte monumente contemporane cu ea, vor putea servi ca punct de plecare pentru noi discuții legate de istoria artei noastre vechi din această parte a țării.

DONNÉES ARCHÉOLOGIQUES CONCERNANT L'ANCIEN MONASTÈRE DE HUMOR

RÉSUMÉ

Les ruines de l'église de l'ancien monastère de Humor figurent parmi les rares vestiges de monuments datant du début du XVe siècle, qui puissent attester le développement de l'architecture moldave à cette

[20] O firidă asemănătoare trebuie să se afle și în grosimea pilastrului din partea opusă care nu a fost degajat.

[21] Părerea că tinda vechii mănăstiri a Humorului era acoperită cu o calotă semisferică, la V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 308 ; aici însă sînt amintiți numai pilaștrii din partea de apus, vizibili înaintea degajării, considerîndu-se că aceștia aveau menirea să susțină o arhivoltă, prin care să se obțină ,,reducerea planului încăperii ușor alungite la un pătrat''.

[22] Cf. V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 300.

période. Seuls les fondements se sont conservés ainsi qu'une partie des murs, qui atteignent en certains endroits près de 2 m de hauteur.

Les fouilles archéologiques ont débuté en 1967 avec quelques sondages pratiqués seulement à l'extérieur de l'église et particulièrement dans la zone située au nord et au nord-est de celle - ci.

La situation stratigraphique et la céramique grise de production locale trouvée dans la couche correspondant à la première construction, — corroborées par les informations documentaires connues, qui remontent à 1415 —, permettent de fixer la date de la construction du premier noyau de l'ancienne église de Humor, représenté par le naos, au début du XVe siècle. La seconde étape de construction est représentée par l'addition d'un pronaos à l'église. En tenant compte des observations stratigraphiques et des matériaux archéologiques — notamment de la céramique découverte à ce niveau, qui est en partie de facture urbaine, semblable à celle de Suceava, et en partie de facture rurale — cette seconde étape doit être attribuée au dernier quart du XVe siècle, c'est-à-dire à l'époque de grand épanouissement culturel du régne d'Étienne le Grand.

Le plan de l'église, tel qu'il était au début du XVe siècle, avec un naos flanqué de deux absides semi-circulaires, et continué par l'abside semi-circulaire de l'autel, est assez ressemblant au plan du naos de l'église de la Sainte-Trinité de Siret, ce qui met encore une fois en évidence l'importance de cette dernière dans l'évolution des monuments à plan triconque de Moldavie. Le pronaos a été construit en accollant son mur est, plus mince, au mur ouest de l'église. De forme presque carrée, il a dans chaque coin des pilastres massifs soutenant des arcs. Par l'addition de ce dernier compartiment, l'ancienne église de Humor se rapproche de la planimétrie habituelle des églises du temps.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Le plan de l'église de l'ancien monastère de Humor, avec les sections archéologiques pratiquées.

Fig. 2. — Le profil de la paroi nord de la section II—ouest.

Fig. 3. — Le profil de la paroi ouest de la section III.

Fig. 4. — Les profils des parois est et ouest de la section IV.

Fig. 5. — Le profils de la paroi sud de la section V.

Fig. 6. — *Monastère de Humor.* Vue de la section II-ouest, perpendiculaire sur l'entrée dans le pronaos ajouté.

Fig. 7. — *Monastère de Humor.* Section III; fondement de l'abside sud.

Fig. 8. — *Monastère de Humor.* Section IV; fondement et mur du naos et du pronaos ajouté.

Fig. 9. — *Monastère de Humor.* Vue du pavage en briques trouvé dans la section V.

Fig. 10. — *Monastère de Humor*, 1—3, céramique rouge du XIVe siècle: 3, de la période des Muşat; 1,2, antérieure à la période des Muşat; 4—15, céramique grise de facture urbaine de la fin du XIVe et du début du XVe siècle; 16—18, céramique rouge datant de la fin du XIVe et du début du XVe siècle; 19—33, céramique rouge datant de la deuxième moitié du XVe siècle; 19—20, bords de pots; 21, fragment de bol; 22—30, fragments de cruches et d'écuelles émaillées; 31—33, fragments de cruches non émaillées; 34, fragment d'un carreau de poêle en terre ci te; 35, fragment de cuillère à pot, utilisée pour la fonte des métaux.

NOTE ARHEOLOGICE ŞI ISTORICE ASUPRA CURŢII FEUDALE DE LA TÎRGŞOR (SECOLELE XV – XVII)

DE

N. CONSTANTINESCU

Cercetările arheologice de la Tîrgşor (jud. Prahova) sînt azi cunoscute, mai cu seamă datorită importantelor descoperiri făcute în cuprinsul necropolei din secolele III – IV e.n.[1]. Totodată, investigaţiile, care durează de 12 ani, au adus lumini noi în legătură cu viaţa desfăşurată pe aceste meleaguri la finele mileniului I şi în epoca feudală ; se ştie că aşezarea de pe Leaot, din secolul al XIV-lea, este deja amintită în documentele de la începutul secolului al XV-lea, ca tîrg – *Novum Forum* (1413), *Traxsor videlicet in Novo Foro* (1424)[2]. Ne propunem aici să schiţămistoria unui ansamblu de arhitectură medievală, a Curţii feudale de la Tîrgşor, aşa cum rezultă aceasta din datele arheologice şi din izvoarele scrise.

Într-un dicţionar de la sfîrşitul secolului trecut se nota la Tîrgşor despre o mănăstire „...zidită de Antonie Vodă la 1672, pe o posiţiune foarte bună. În vechime ea a servit în resbelele românilor şi a fost o adevărată cetăţuie, după cum ne arată ruinele ce esistă şi astăzi... Aceată monastire are două curţi ; intrarea este pe sub o clopotniţă de zidu, dărîmată pe jumătate; în dreapta se văd ruinele caselor domneşti, din care numai suteranele dovedesc soliditatea lor...”[3]. Într-adevăr, ca atîtea alte reşedinţe voievodale din Ţara Românească, şi Curtea domnească din Tîrgşor a fost transformată în mănăstire; vom vedea mai jos în ce împrejurări.

Ansamblul de ruine se află situat pe malul stîng al Leaotului, dominînd cu cîţiva metri albia pîrîului, la circa 200m de şoseaua Ploieşti-Tîrgşorul Vechi – Bilciureşti. Se văd aici : o biserică în partea de sud, temeliile casei domneşti pe latura opusă şi resturi de construcţii aflate pe laturile de vest, nord şi est (fig. 1) ; întregul ansamblu este cuprins în două

[1] Vezi, Gheorghe Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III – IV e. n.*, Edit. Academiei Bucureşti, 1965 (Biblioteca de arheologie, VIII).

[2] Cf. I. Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI*, voi. I (1413 – 1508), Bucureşti, 1905, p. 4 – 5, privilegiu comercial din 1413 acordat de voievodul Mircea cel Bătrîn braşovenilor şi reconfirmat de Dan al II-lea la 1424 (*ibidem*, p. 26) şi 1431 (*ibidem*, p. 35 – 37) ; în ultimul document, în copie, privilegiul din august 1413 (cf. p. 35, note), redactat în latină.

[3] D. Frunzescu, *Dicţionaru statisticu şi topograficu*, Bucureşti, 1872, p. 473.

SCIV, tomul 20, nr. 1, Bucureşti, 1969, p. 83–100

incinte distincte, fiecare avînd planuri poligonale neregulate. Materialul de construcţie folosit constă din cărămizi şi bolovani de rîu, alcătuind de obicei registre de alternanţă piatră-cărămidă, după străvechiul model bizantin.

Biserica este construită numai din cărămidă; are planul dreptunghiular (17,50 × 7,50 m, măsurători la exterior), cu ziduri groase de peste 1 m. Absida altarului, cu 7 laturi la exterior, este semicirculară în interior. Ca o particularitate de construcţie, semnalăm cupola de pe pronaos — singura de altfel păstrată — al cărei centru este deplasat lateral şi anume spre sud de axul longitudinal. În colţul de nord-vest al pronaosului, rotunjit în interior, exista o scară de acces, spre o clopotniţă probabil, cum ne indică şi urmele de trepte păstrate în grosimea zidului, precum şi fundaţia acestei scări (fig. 1). Turla de pe naos, azi dispărută, se sprijinea pe o cupolă care pornea din patru console de piatră încastrate în pereţii laterali ai bisericii.

În interior, pereţii mai păstrează resturi de pictură murală datînd din epoca lui Constantin Brîncoveanu. Nicolae Iorga vedea la începutul secolului nostru : „...Chipurile ctitorilor : a. Doamna Marica, a Brîncoveanului, în haină roşietică cu flori verzi şi roşii, margeni de blană neagră, brîu, haină de desupt verzie...b. (Inscripţia) „Io Costandin Brăncoveanu Voivod", înfăţişat ca tînăr purtînd veşmînt roşu şi albastru.... c. De cealaltă parte, Mitropolitul Teodosie, cu inscripţia : „Theodosie obştejiti"... d. Pe păretele din dreapta : „jupan ‹Pană Nego›escul V‹ornic›"... e. Lîngă el, jupăniţa Safta... f. Lîngă ea „Neagul Vvd". g. Pe păretele din stînga „Ilinca Doamna"... h. Lîngă dînsa, un băiat cu părul miţos pe frunte... i. Apoi „Mariia", o fetiţă mică... j. Al treilea copil, cu haină roşie, blănită cu cacom alb"[4]. Aceasta este familia lui Antonie Vodă din Popeşti, înrudit — prin Doamna Marica, fiica fiului său Neagu — cu Constantin Brîncoveanu.

La exterior, faţada bisericii prezintă — sub o tencuială tîrzie — registre ornamentale, odinioară în relief (panouri de ciubuce despărţite de un brîu median cu cărămizi aşezate în zimţi), răzuite apoi acoperite de o tencuială ordinară (fig. 2).

Interesul deosebit pe care l-a stîrnit această biserică se datoreşte faptului că de aici, în anul 1886, a fost scoasă o piatră care purta inscripţia în slavonă, pe două rînduri (în traducere) : „*Cu mila lui Dumnezeu, Io Vlad voievod şi domn a toată ţara Ungrovlahiei, fiul marelui Vlad voievod, a zidit şi a săvîrşit această biserică, iunie 24, în anul* 6969 ‹1461› *indictionul 9*" [5]. Este vorba nu numai de unica pisanie păstrată de la Vlad Ţepeş (1456—1462, 1476), ci şi de singura mărturie documentară asupra unei astfel de ctitorii religioase a voievodului.

Fireşte, după descoperirea inscripţiei (din nefericire azi pierdută, ea aflîndu-se în 1924 în comuna Strejnicu, jud. Prahova), s-a căutat imediat să se identifice biserica lui Ţepeş voievod; astfel, s-a afirmat

[4] N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, vol. II, Bucureşti, 1908, p. 4; la p. 5 şi un arbore genealogic al familiei lui Antonie Vodă.

[5] C. C. Giurescu, *O biserică a lui Vlad Ţepeş la Tîrşor*, în *BCMI*, XVII, 40, 1924, p. 74 şi fig. 1.

[6] *Ibidem.*

[7] V. Drăghiceanu, *Cîteva note asupra bisericilor de la Tîrşor*, în *BCMI*, XVII, 40, 1924 p. 75.

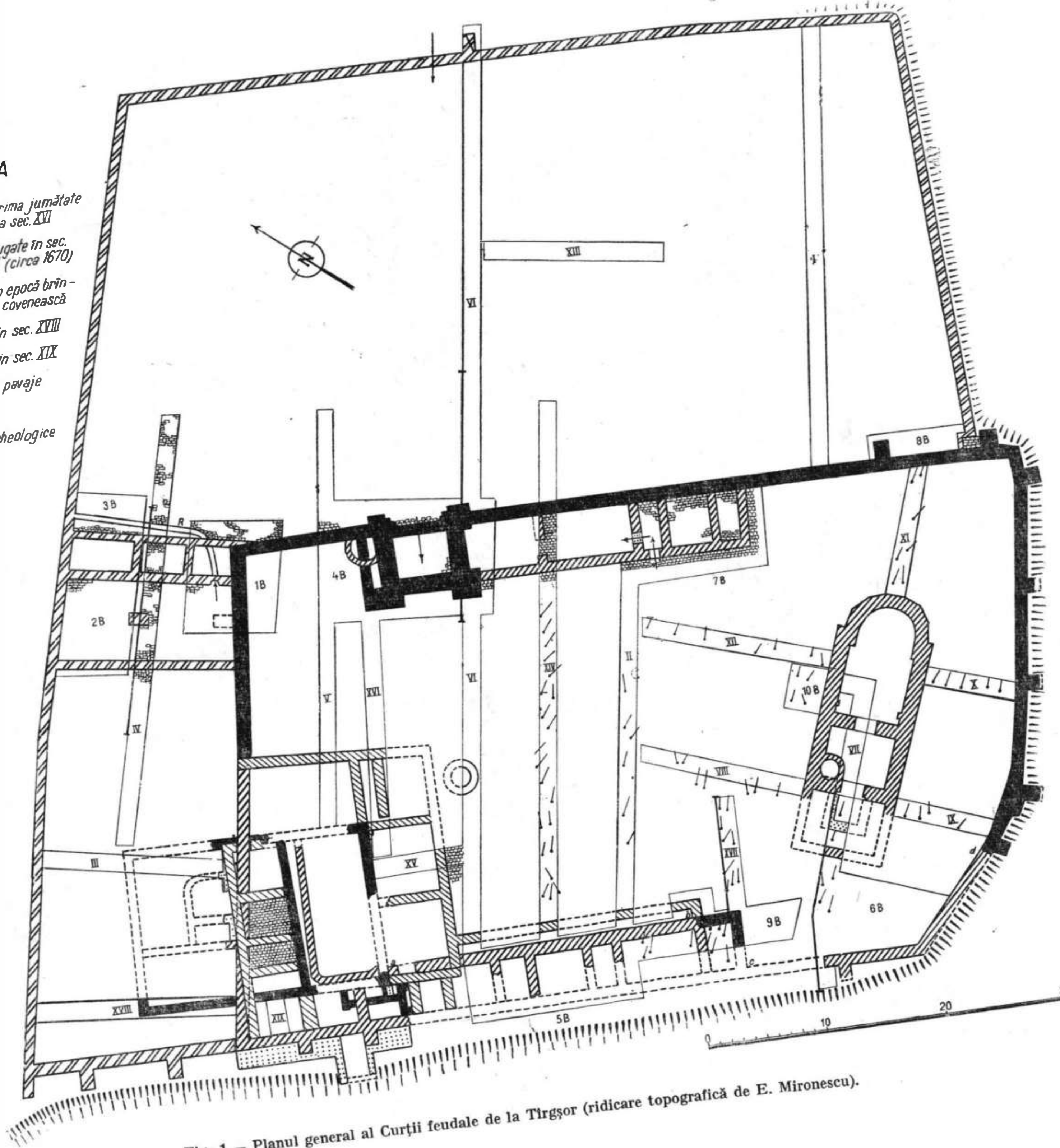

Fig. 1 — Planul general al Curții feudale de la Tîrgșor (ridicare topografică de E. Mironescu).

că „biserica, aşa cum se înfăţişează azi, nu mai reprezintă forma originală", dar „se observă uşor, sub tencuiala tîrzie, unele forme arhitectonice, care s-ar putea să fie cele originale, de la biserica lui Ţepeş" [6]. În schimb, tot pe atunci (1924) se subliniau „largile arcaturi superioare caracteristice veacului al XVI-lea" [7]. În sfîrşit, s-a emis părerea că biserica din 1461 a fost restaurată sub Antonie Vodă din Popeşti (cînd „s-a înnoit construcţia lui Ţepeş"), pe la 1670 [8], iar recent se afirmă : „Actuala ruină e însă opera unei reconstrucţii din veacul al XVII-lea" [9].

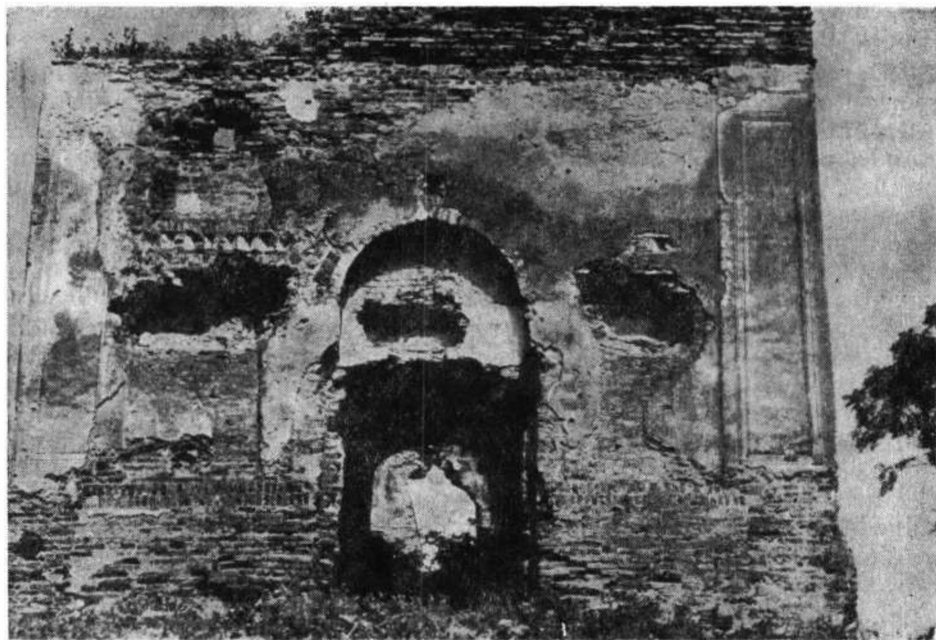

Fig. 2. — Biserica lui Antonie Vodă din Popeşti (1670), faţada de vest (starea actuală).

Săpăturile arheologice, practicate în acest sector de cercetare al şantierului Tîrgşor (B) între anii 1959 şi 1964, au elucidat cel puţin aspectele esenţiale ale acestei probleme. În cele ce urmează vom referi asupra întregii Curţi feudale de la Tîrgşor.

STRATIGRAFIA ŞI CRONOLOGIA CONSTRUCŢIILOR

Schema stratigrafică din sectorul B prezintă următoarele elemente componente : la adîncimi variabile (între 1,15 şi 2,80 m) se află pămîntul viu, compact, de nuanţă roşcată, peste care înregistrăm un strat subţire, negricios, cu urme materiale din comuna primitivă (neolitic, bronz). Urmează un nivel arheologic cu urme de locuire din epoca romană — cu

[8] Ion Ionaşcu, *Mănăstirea Tîrgşor. Un fost metoh al Spitalului Pantelimon*, în *Biserica ortodoxă română*, LVI, 7 — 8, 1938, citat din extras, p. 5, 17.

[9] Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, I, Bucureşti, 1959, p. 480.

deosebire din secolele III—IV e.n., corespunzînd cimitirului amintit — și apoi un strat subțire de la sfîrșitul mileniului I (secolele IX—X). Cele mai vechi urme din feudalismul dezvoltat aparțin secolelor XIV și XV și sînt grupate într-un strat de nuanță neagră-cenușie, presărat cu numeroase fragmente ceramice specifice acestor secole. La partea superioară a acestui strat, întins pe o suprafață destul de largă și numai în zona de nord-est, se găsește un pavaj de cărămizi (fig. 1 și 3/1), iar peste acesta din urmă se aștern depunerile din secolele XVI—XVII și următoarele (fig. 3/1). Registrul inferior al acestei scheme stratigrafice, inclusiv stratul din secolele XIV—XV, a fost observat în toate secțiunile practicate în sectorul B.

O secțiune transversală vest—est (VI B/1962) a permis lămuriri importante privitoare la incinta nr. 1; astfel, din segmentul pe care îl prezentăm aici rezultă că zidurile incintei nr. 1 (groase în medie de 1 m) se fundează de la baza stratului din secolul al XVI-lea (fig. 3/2). De fapt, secțiunea VI B a scos la iveală o construcție necunoscută, țesută organic cu incinta nr. 1 (latura de est), patrulateră (circa 8 × 8,50 m), cu laturile de nord și sud măsurînd grosimi de 1,25, respectiv 1,60 m, închizînd o suprafață interioară de aproximativ 16 m², cum s-a constatat apoi prin dezvelirea pe suprafață a acestei construcții; ni s-a înfățișat astfel vechiul *turn de intrare* în incinta nr. 1. Între detaliile de construcție ale turnului sînt de notat: colțurile îngroșate, prezentînd spre interior retrageri succesive (decroșuri) pînă la limita pragurilor de est și vest; pe latura de nord se afla casa scării de acces la etaj, ulterior desființată și înlocuită, cum vom vedea, de o construcție semicilindrică (fig. 4 și 5). La est de turn era așternut un pavaj din bolovani de rîu, legați cu mortar (fig. 3/2). Subliniem și observația care aruncă lumini noi asupra configurației terenului de la est de incinta nr. 1 în cursul secolului al XVI-lea: astfel, în secțiunea amintită, la cîțiva metri de incinta nr. 1, se constată prezența unei albieri, mai exact vorbind, a unei săpături largi care a afectat straturile inferioare de depunere, inclusiv acela din secolele XIV—XV; pe fundul săpăturii s-a găsit un strat specific *de sedimentare* a unui curs de apă, și anume, mîl nisipos de culoare vînătă, fragmente de cioburi și cărămizi rulate etc. Sîntem de părere, în consecință, că prin această parte a incintei nr. 1 curgea în secolul al XVI-lea, și chiar mai tîrziu, fie albia întreagă a Leaotului de azi, fie un braț al acestui pîrîu; e vorba nu de un curs natural, ci de o abatere intenționată a albiei, cu scopuri de apărare, dar și economice. Semnificativ în acest sens ni se pare faptul că în sectorul de pe malul de vest al pîrîului de azi (D), în imediată vecinătate a incintei feudale, pîrîul prezintă pe fundul său numeroase complexe de locuit (bordeie, gropi menajere), semn evident că traseul său din vechime (chiar în secolul al XV-lea) era altul; de asemenea, cum au dovedit cercetările recente din sectorul I A, la sud—est de incinta feudală, au fost găsite instalații speciale (pive de apă, dîrste) situate exact în axul albiei interceptate în secțiunea VI B[10]. Aceasta din urmă a fost însă desființată în momentul adăugării incintei nr. 2, fiind umplută, la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, cu moloz (fig. 3/2).

[10] Cercetări efectuate de Gh. Diaconu (1967 — 1968), căruia îi mulțumim și aici pentru informațiile oferite.

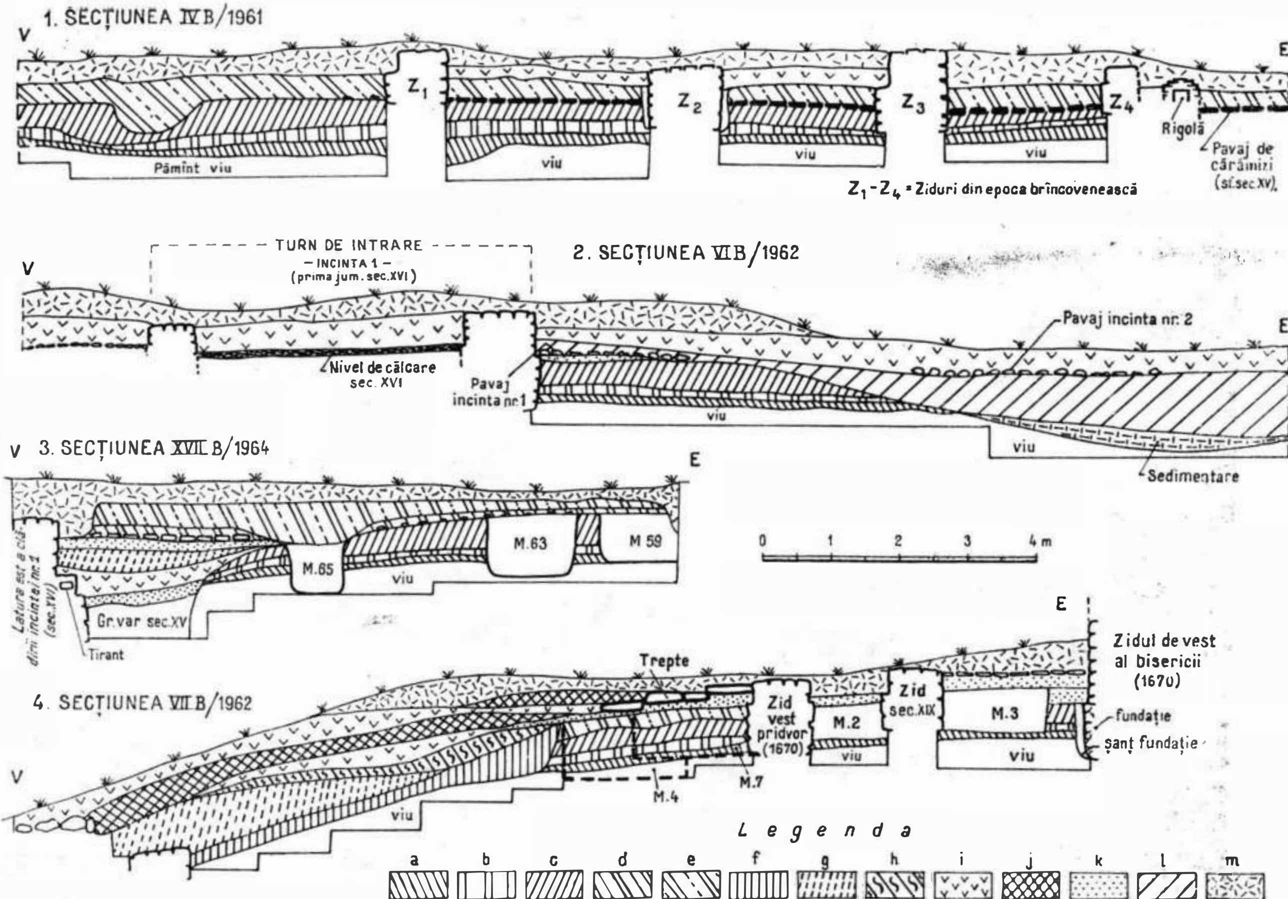

Fig. 3 — Profilele de nord ale unor secțiuni practicate în sectorul B. (*a*, strat comună primitivă; *b*, strat roman și prefeudal; *c*, strat secolele XIV — XV; *d*, strat secolul al XVI-lea; *e*, strat secolele XVI — XVII; *f*, pămînt negru cu moloz; *g*, pămînt galben purtat; *h*, moloz cu pictură murală; *i*, pămînt cenușiu cu moloz; *j*, pămînt galben cu moloz; *k*, nisip și prundiș; *l*, umplutură din epoca brîncovenească; *m*, dărîmături sub solul vegetal).

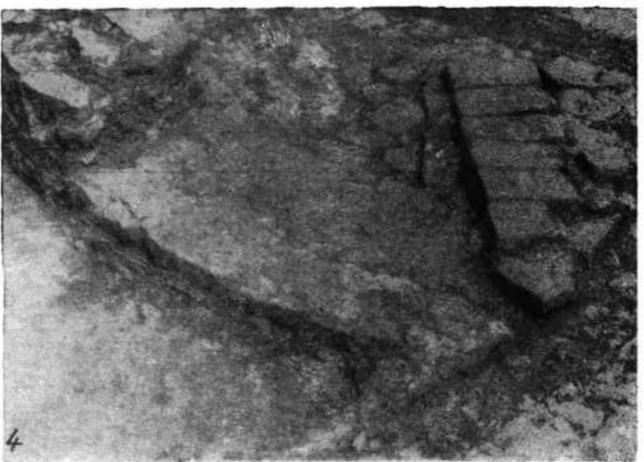

Fig. 4. — Vederi asupra turnului de intrare în incinta nr. 1 (secolul al XVI-lea).

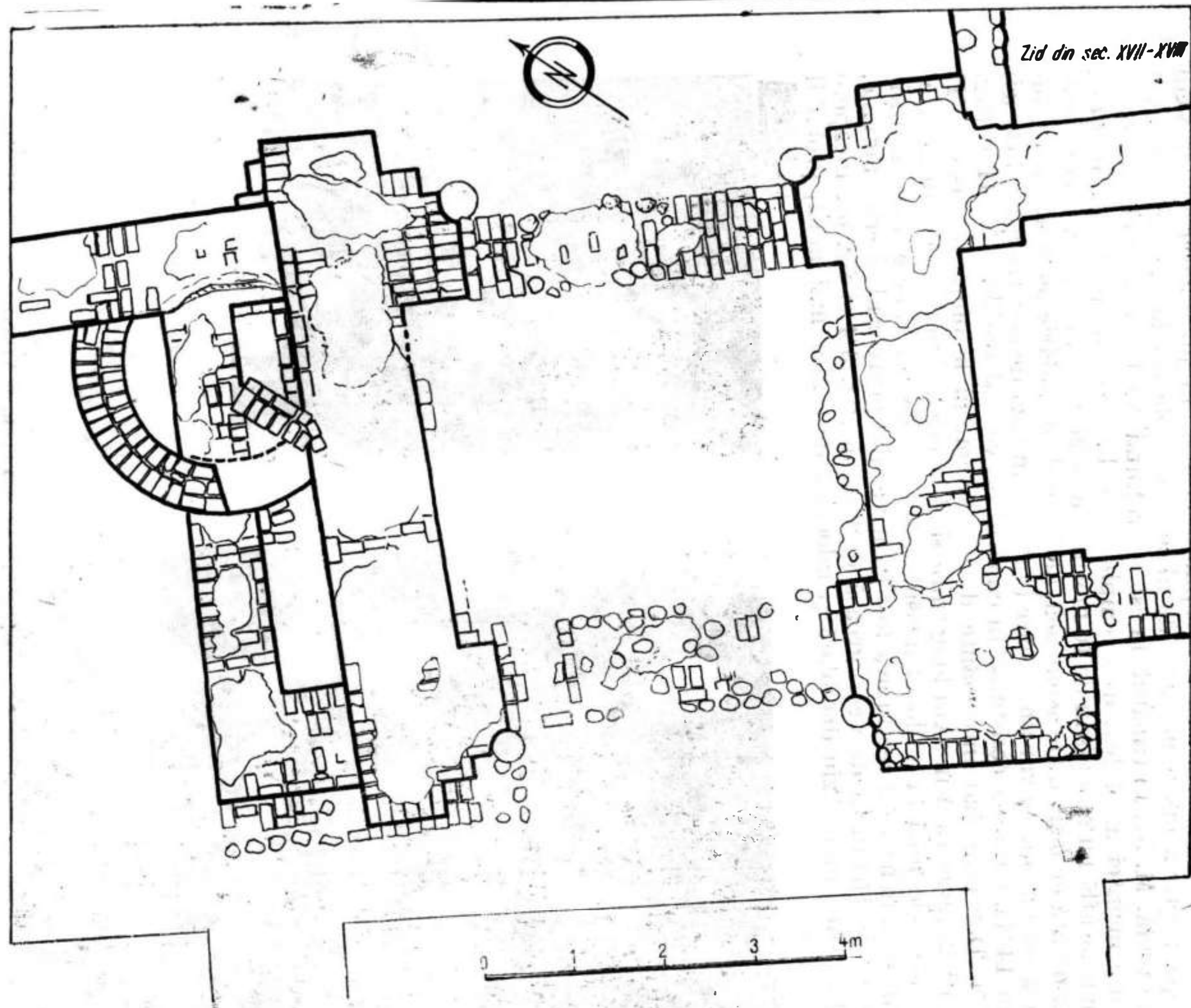

Fig. 5. — Planul turnului de intrare în incinta nr. 1.

O serie de alte observaţii stratigrafice, din partea de sud a incintei nr. 1, permit concluziile următoare : înainte de construirea incintei amintite exista un vechi cimitir, răspîndit desigur în jurul bisericii lui Vlad Ţepeş; cîteva morminte sînt de altfel tăiate de fundaţiile incintei nr. 1 (de pildă, M. 57, în capătul de est al secţiunii XI B), sau de clădirile aferente incintei nr. 1 (ca, de exemplu, de colţul păstrat pe latura de vest, unde se află nu mai puţin de 10 morminte — M. 68—77 —, fig. 1, construcţia notată cu *b* şi *c*). De asemenea, acelaşi colţ de zidărie perforează umplutura unei gropi de var anterioare (datînd din faza de construcţie a bisericii din 1461), cum s-a constatat în capătul de vest al secţiunii XVII B (fig. 3/3). Dar cele mai interesante date, credem, ni le oferă secţiunea VII B/1962, practicată în axul longitudinal al bisericii şi pătrunzînd în interiorul acesteia pînă în mijlocul naosului. Înainte de toate, se cuvine amintit faptul că în această secţiune a fost găsit vechiul pridvor al bisericii actuale, respectiv latura sa de vest, groasă de 0,95 m (fig. 3/4 şi fig. 6), încăpere care a fost mai tîrziu demolată şi înlocuită de o alta mai mică, probabil

Fig. 6. — Vederi asupra secţiunii VIIB/1962.

deschisă (pridvor cu laturile în arcade sau cu stîlpi). La vest de fostul pridvor, ale cărui trepte de piatră au fost găsite *in situ* (fig. 3/4 şi fig. 6), la intrare, am găsit o imensă umplutură care nivela spaţiul existent între pridvor şi zidul de vest al incintei (păstrat azi în ruină, la nivelul fundaţiei).

În această umplutură distingem două straturi : la bază un pămînt negru, cu pigmenţi de mortar — fiind vorba de umplerea unei alte gropi de var din secolul al XV-lea —, iar deasupra straturi de pămînt viu purtat alternînd cu straturi de moloz; or, *unul din straturile de moloz provine, cert, de la biserica lui Vlad Ţepeş, deoarece conţine numeroase fragmente de pictură murală (frescă), cărămizi rotunjite (de la ciubucele care ornamentau faţadele), cărămizi cu unul din capete triunghiular (de la brîurile mediane sau de la cornişă)* etc. (fig. 3/4; de observat că zidul de vest al pridvorului taie groapa M.2, în care am găsit o monedă ungară din 1562, emisă de Ferdinand I, 1527—1564; vezi şi fig. 6).

Prezentate acum într-o ordine coerentă, fazele de construcţie în cuprinsul Curţii feudale de la Tîrgşor se succed în felul următor :

Faza A. În a doua parte a secolului al XV-lea, pe mica înălţime de pe stînga Leaotului, se înalţă — la 1461 — biserica lui Vlad Ţepeş; locul exact al acestei biserici nu e cunoscut, deocamdată. În orice caz, după cum sugerează varniţele din secţiunile VII şi XVII B şi molozul găsit în aria de vest a secţiunii VII, bănuim că fosta biserică din secolul al XV-lea se va fi aflat în imediată apropiere, *parţial* — poate — *sub actuala biserică.* Aici atragem atenţia asupra unui amănunt semnificativ :

Fig. 7. — Latura de vest a Curţii feudale de la Tîrgşor ; *1.* vedere dinspre sud ; *2*, vedere generală

în naosul bisericii, imediat sub patul pardoselii, se află *pămînt viu*, situat la o cotă căreia, în exterior, îi corespunde stratul macerat deja de desele înhumări din secolele XV—XIX ! În alte cuvinte, vrem să spunem că prezenţa pămîntului viu, păstrat intact în încăperea naosului bisericii de la 1670, nu s-ar explica altfel, decît prin faptul că o construcţie anterioară celei actuale exista cel puţin pe spaţiul acoperit de naos; în caz

contrar ar trebui explicat de ce tocmai aici lipsesc morminte, din cimitirul vechi şi din cel nou (de după 1670). Dacă această concluzie, ipotetică, este viabilă — atunci putem merge mai departe şi să tragem încheierea:

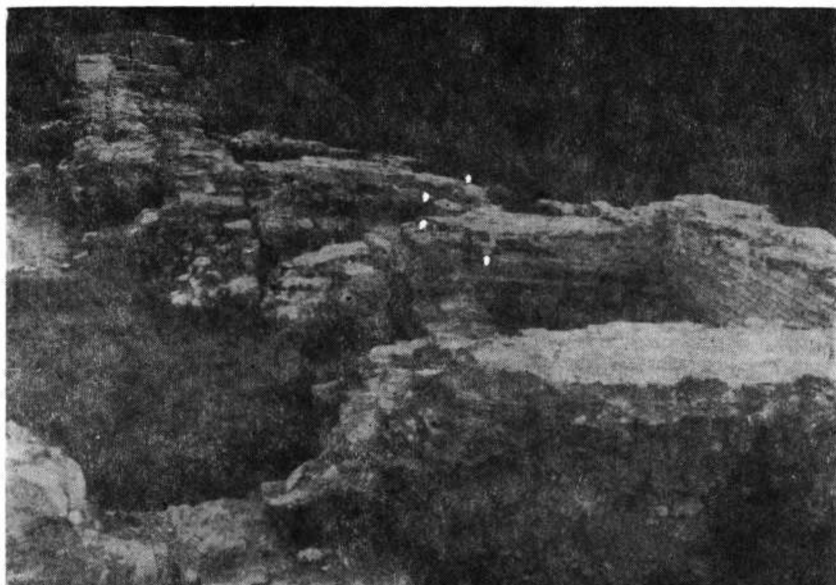

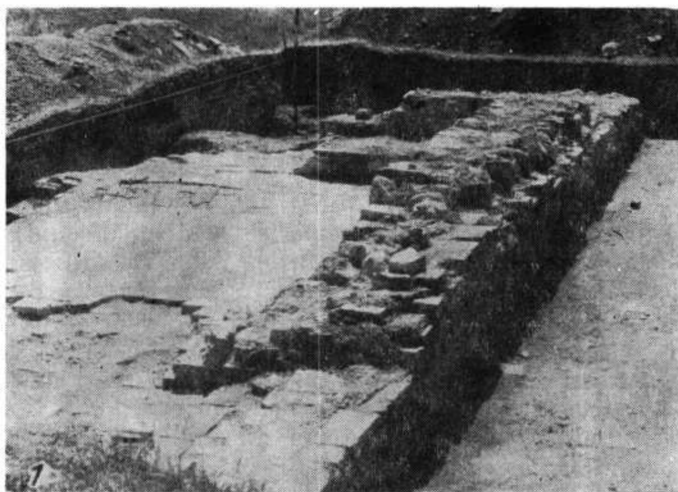
Fig. 8 — Latura de vest văzută de pe locul casei domneşti (se disting fazele de construcţie din secolele XVII — XIX).

biserica lui Vlad Ţepeş era foarte mică (deoarece săpăturile de control XI, din axul altarului, IX şi X pe latura sud şi VIII, XII şi caseta 10 B pe latura nord nu au descoperit nimic din vechea biserică din secolul al XV-lea). Aşa fiind, deducem, în sfîrşit, că planul bisericii din 1461 va fi fost tot dreptunghiular, fără abside laterale. Ne oprim aici, deoarece am depăşit cu mult ceea ce, efectiv, ne-a oferit cercetarea arheologică. Problema bisericii lui Vlad Ţepeş rămîne încă în suspensie la Tîrgşor.

Faza B. Mult timp după 1461, în secolul al XVI-lea, în jurul bisericii lui Ţepeş ia fiinţă incinta nr. 1 Cînd anume e greu de afirmat răspicat. Faptul că nivelul de fundare al incintei nr. 1 e situat la partea superioară a depunerilor din secolul al XV-lea (vezi secţiunile IV şi VI B, precum şi secţiunea XVII B) ar pleda pentru începutul secolului al XVI-lea, poate pentru vremea lui Neagoie Basarab (1512—1522); cert este că incinta nr. 1 exista în mijlocul acestui secol, deoarece o monedă de la acelaşi Ferdinand I al Ungariei a fost găsită între resturile de pavaj din interiorul turnului de intrare răsăritean [11]. Mai impor-

[11] Nu-i fără semnificaţie şi împrejurarea că, începînd doar cu Neagoe Basarab, Tîrgşorul este amintit între scaunele de domnie ale Ţării Româneşti : în 1517, voievodul îngăduie negustorilor braşoveni „să tîrguiască numai unde este scaunul domniei mele : la Tîrgovişte şi la Cîmpulung şi la Tîrgşor, în aceste mai sus zise scaune să tîrguiască Braşovenii şi bătrînii Bîrseni" cf. I. Bogdan, *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în veacurile XV—XVI;* Bucureşti, 1902, p. 152 (este vorba de edţiia mai veche a volumului apărut în 1905, v. nota 2). Citat şi de G. M. Petrescu—Sava (fost Gh. Zagoriţ), *Tîrguri şi oraşe între Buzău, Tîrgovişte şi Bucureşti în dezvoltare istorico-geografică, economică şi comercială,* ed. a III-a, Bucureşti, 1937, p. 16.

tant ni se pare acum să vedem ce cuprindea incinta amintită, din punct de vedere al construcțiilor. Din cercetarea arheologică rezultă : latura de sud era complet liberă (motiv în plus să admitem *aici* biserica lui Vlad Țepeș) și la fel cea de est, marcată însă de turnul de intrare. O veche

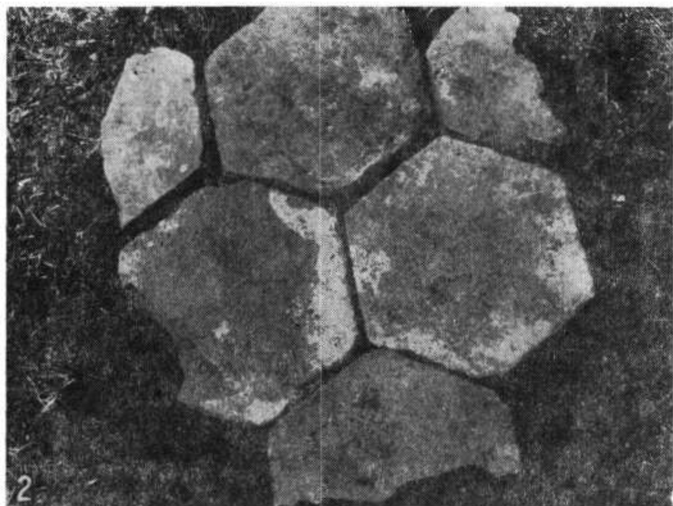

Fig. 9. — *1*, încăperi pe latura de est a incintei nr. 1 (faza 1 (faza C) ; *2* cărămizi pavimentare găsite lîngă casa domnească (secolul al XVI-lea ?).

construcție se află însă pe latura de vest, în apropierea bisericii vechi dar, cum am precizat înainte, din ea se păstrează doar un mic colț. Zidul de incintă de vest, aparținînd incintei nr. 1 a dispărut cu totul, prăbușindu-se spre albia actuală a Leaotului. Aici, de altfel, se semnalează cele mai frecvente refaceri în epocile care au urmat secolului al XVI-

lea. În sfîrşit, în colţul de nord-vest al incintei se afla *casa domnească* — iniţial o construcţie dreptunghiulară, dezvoltată pe un ax NV — SE, cu ziduri groase în medie de 0,75 m şi lucrate din cărămizi (format 25 x 13,5 × 4 cm)[12] alternînd cu registre de bolovani de rîu (cum rezultă din faţadele singurului zid păstrat azi la vedere; fig. 1, secţiunea XIX spre capătul de est). Interioarele — împodobite cu sobe de teracotă, discuri ornamentale etc. — erau probabil pardosite cu cărămizi poligoanale, de felul acelora găsite în preajmă, în molozul din secţiunea XVIII B (fig. 9/2).

Ceea ce surprinde aici, ca situare topografică, este faptul că o bună parte din fosta casă domnească (cea de nord) depăşeşte limita curtinei nord a incintei nr. 1 (precizăm că ne referim la forma *iniţială* a casei domneşti) şi că, deci, aceasta din urmă n-a inclus în perimetrul ei întreaga clădire. Aceasta ne îndeamnă să vedem în construcţia casei domneşti o etapă *intermediară*, între fazele A şi B, edificiul fiind ceva mai vechi decît incinta nr. 1, dar apropiat în timp de faza B[13].

Faza C. Aspectul Curţii feudale de la Tîrgşor se schimbă radical în a doua parte a secolului al XVII-lea, mai exact, în scurta domnie a lui Antonie Vodă din Popeşti (1669—1672). Aici vom folosi mai întîi datele oferite de izvoarele scrise, deoarece ele — în primul loc — lămuresc cîteva lucruri esenţiale pentru cunoaşterea ansamblului arhitectural de la Tîrgşor.

Aşa, de pildă, încă de pe vremea cînd Antonie din Popeşti (fiul unui negustor grec din secolul al XVI-lea, Mihai din Tîrgşor, „Mihai Cupeţul", apropiat om de încredere al lui Mihai Viteazul)[14] era vornic, la 1664, voievodul Grigore II Ghica îi poruncea să strîngă meşteri şi salahori spre a repara biserica domnească din Tîrgşor[15]; fiind vorba de o reparaţie numai, înseamnă că biserica lui Vlad Ţepeş era în stare precară la acea vreme, dar că ea totuşi exista. (Să nu uităm: biserica era de peste un secol înscrisă în perimetrul incintei nr. 1.). Foarte probabil, mersul lucrărilor se desfăşura încetinit, căci peste cinci ani, cînd Antonie se urcă

[12] Spre exemplificare, iată cîteva formate de cărămizi întrebuinţate în diversele construcţii aflate în ruină la Tîrgşor: *Incinta nr. 1*; 27 × 15 × 5; 27 × 13 × 4,5; 26 × 14,5 ×4,5; 28 × 14 × 4; 28 × 14,5 × 6 (curtine şi contraforturi); 26,5 × 14,5 × 6; 28 × 15 × 5 (turnul de intrare); *Încăperile de pe latura de vest* (secolul al XVII-lea): 27 × 14,5 × 5; 30,5 × 15 ×5; *Incintă, latura sud* (adaos secolul al XVII-lea): 29,5 × 15 × 4,5; 26,5 × 14,5 × 5; *Biserică* (1670): 26,5 × 12,5 × 3,5 (scara din pronaos); 27 × 12,5 × 4 (pronaos, pilastru sud); 27 × 12,5 × 4 (altar); 27 × 12,5 × 3,5 (pridvor distrus). În sfîrşit, turnuleţul semicilindric de la poartă: 26,5 × 14 × 4,5 (trepte), incinta nr. 2 (latura sud): 26,5 × 13,5 × 4,5, etc.

[13] Următoarea menţiune documentară a bisericii lui Vlad Ţepeş datează din 4 iunie 1497, într-un act de la Radu cel Mare: „Dat-am domnia mea această poruncă a domnii méle, sfîntului hram şi mănăstirii sfîntului arhierarhului şi făcătorii de minuni Necolae dă la Mira Licheii, bisericii den Târşor... Şi după acestea, am adaos domniia mea hramului şi mănăstirii un vad dă moară şi un loc dă casă bisericii den Târşor, pentru că au fost dintîi adaos dă părinţii domnii méle, dă Vlad voivod..." — cf. *Documenta Romaniae Historica, B, Ţara Românească*, vol. I (1247 — 1500), Ed. Academiei, Bucureşti, 1966, nr. 275, p. 448 — 449 (volum întocmit de P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc), trad. rom. *Locul de casă* va fi fost, probabil, chiar acela pe care se află azi ruinele casei domneşti; ar fi încă un argument că abia după 1497 se construieşte casa domnească lîngă biserica lui Vlad Ţepeş, deci în cursul secolului al XVI-lea.

[14] Cf. Ion Ionaşcu, *op. cit.*, p. 5 şi urm.

[15] Vezi, *Săpăturile arheologice de la Tîrgşorul vechi*, în *Materiale*, V, 1959, p. 619 — 620 (parte redactată de Ion Ionaşcu).

în scaun — un bătrîn de aproape 70 de ani[16] — el se decide să construiască din nou o biserică şi anume la 1670, dărîmînd însă vechea biserică din 1461. La 9 decembrie 1671, potrivit unui vechi obicei statornicit de

Fig. 10 — *1*, rigolă de scurgere găsită într-o încăpere din incinta nr. 2; *2*, aceeaşi (detaliu asupra gurii).

[16] Ion Ionaşcu, *op. cit.*, p. 13. Antonie din Popeşti, voievod ,,fără suprafaţă socială şi fără vreo legătură cu neamul Basarabilor, avea să rămînă un instrument docil în mîna puternicilor Cantacuzini, conducătorii efectivi ai Ţării Româneşti în timpul nominalei domnii a moşneagului

ctitorii voievodali, el întărește prin hrisov cîteva danii mănăstirii sale (cu un „chir Daniil" ca egumen): „sfitii și dumnezieștii mănăstirii domnii meal <e> de în orașu den Tărșor, ce se chiam«ă» Turnul, unde sănt doao cinstite hramuri și prea sf<i> nte: Săborul sfinților și voivozilor îngerești Mihail și Gavriil, și sf<ă> ntul și de ciude (= minuni-*n. n.*) făcătoriu sti Necolae, și părintelui egumenului chir Danail și tuturor călugărilor căți vor fi lăcuitori într-această sfăntă mănăstire"[17].

Hrisovul revelă lucruri deosebit de interesante; mai întîi, faptul că pe locul Curții feudale se instituise o mănăstire (evocată de altfel și în porunca lui Radu cel Mare, din 1497); în al doilea rînd, că numele acestei mănăstiri era *Turnul* și n-ar trebui să ne mire, întrucît în toponimia noastră multe așezări își trag numele de la un vechi turn (vezi, Turnu-Măgurele, Turnu-Severin, Mănăstirea Turnu lîngă Cozia, Turnu Roșu), iar aici, la Tîrgșor, exista de multă vreme turnul de intrare în incinta nr. 1, care va fi fost destul de impozant ca să atragă atenția de departe și să dea apoi nume întregului ansamblu[18]; în sfîrșit, rezultă clar din document că noua ctitorie religioasă, biserica, avea un hram nou, dar prelua totodată vechiul hram, al bisericii din 1461, dovadă peremptorie că ambele se situează aproximativ pe același loc.

După acest excurs, să revenim la construcțiile care țin de această a treia fază, C. Biserica, am văzut cum se înfățișa. Pe latura de est a incintei nr. 1, în stînga turnului de intrare, apare un corp de clădire compus din cinci încăperi (fig. 1 și fig. 9/1), în care am găsit două rînduri de pardoseli, ambele cu cărămizi (ultima însă din secolul al XIX-lea). Acum se restructurează incinta, cu deosebire pe latura sa de vest; în împrejurări pe care nu le cunoaștem, aici dispăruse între timp întregul traseu al zidului de incintă nr. 1 și ca atare, în acestă fază, se reclădește colțul de sud-vest (unde a fost masat apoi molozul provenit de la biserica din 1461); în continuare, pe latura de vest se adaugă un corp prelung alcătuit din șase încăperi (inclusiv aceea limitată parțial de restul de zidărie păstrat din secolul al XVI-lea) (fig. 1). Turnul de intrare suferă modificări mai puțin radicale, doar în sensul că îi este adăugat turnulețul scării de pe latura de nord și au loc refaceri la nivelul parterului. Schimbări importante intervin însă asupra fostei case domnești — acum o putem numi egumenească — : se renunță la partea de nord de care am amintit mai sus, întrucît curtina incintei este prelungită spre vest, tăind în două casa, cotește apoi spre sud, legîndu-se astfel de corpul de clădire apărut pe latura de vest. Aceste modificări schimbă axul casei

de la Tîrgșor" (p. 16). Plină de savoare este și pagina de cronică : „(boierii) atîta îi scurtase toate veniturile, cît nici de mîncare nu era sătul, și de băutură; că-i da cît vria ei ... ci trimitea cu urcioarele în tîrg Antonie vodă și fie- sau Neagul Vodă cu bani refenia, de cumpăra vin de bia; ci da fie-său mai mult la refenia, căci îi zicea tată-său că el are Doamnă și coconi, ci să dea mai mult; și așa viețuia bietul Antonie vodă" (cf. N. Iorga, *Istoriile Domnilor Țării Românești de Const. Căpitanul Filipescu*, București, 1902, p. 166 — 167, apud. Ion Ionașcu, *op. cit.*). E de precizat, totuși, că Antonie din Popești se înrudise, prin alianță, cu Basarabii : Ilinca, soția sa, se trăgea din Stana, fiica Caplei, a lui Vlad Călugărul, cf. G. D. Florescu, *Divanele domnești din Țara Românească*, I (1389 — 1495), București, 1943, p. 319 și urm. (cu un arbore genealogic al Caplei).

[17] Ion Ionașcu, *op. cit.*, p. 18 — 19, 54.

[18] Cf. acad. Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, Edit. Academiei, București, 1963, p. 312, 460.

egumenești (anume pe direcția NNE—SSV); o lungă încăpere e sprijinită acum de două contraforturi așezate către Leaot (fig. 1).

Antonie Vodă n-a avut vreme să împlinească tot ceea ce ar fi voit să facă la Tîrgșor; reiese acest lucru și dintr-o altă poruncă a lui Grigore al II-lea Ghica, din 12 aprilie 1672, prin care se aprobă mănăstirii „lu‹i› Andonie Voevod... în orașul domnii meal ‹e› în Tărșor, ca să-i fie în pace 2 meșteri de lemnu, anum‹e› Drăghici i Radul și cu 6 oameni streini, fără bir și fără neci o gălceava; pentru că au venit Daniil, care‹le› iaste nastavnic, aicea la Domnieaa mea de s-au jăluit, cum la această svăntă mănăstire, ce o au făcut Antonie Vod‹ă›,n-au apucat ca să o miluiască nici cu moșăi, nici cu țiganii, nici cu nici de unel‹e›, ci iaste numai piiatra"[19]. Vor trece alți peste 20 de ani pînă ce mănăstirea capătă aproximativ contururile pe care le vedem azi.

Faza D. În domnia lui Constantin Brîncoveanu, în afară de faptul că se pictează pentru prima oară biserica lui Antonie Vodă, se adaugă incinta nr. 2, iar cîteva încăperi-dependințe (un hambar, poate o bucătărie cu o rigolă de scurgere — fig. 10) sînt intercalate între colțul de nord-est al incintei nr. 1 și latura de nord a incintei nr. 2 (fig. 1). Probabil că au loc și modificări în interioare — la casa egumenească în special — dar datele arheologice nu aruncă lumini în acest sens. Cert este că atunci se desființează albia pîrîului care curgea prin fața turnului de intrare; de notat, de asemenea, că o altă intrare, străjuită de contraforturi speciale de formă triunghiulară, se afla în axul est-vest (fig. 1, capătul secțiunii VI B). În sfîrșit curios ca amplasare, în locul unde curtina de sud a incintei nr. 2 se apropie de incinta nr. 1, a fost amenajată o instalație sanitară. Plombări masive de zidărie au loc pe latura de sud a incintei nr. 1. Nu putem preciza dacă exista în interiorul curții o fîntînă; o construcție circulară, găsită în secțiunea VI B. (fig. 1) n-a fost explorată în interior.

Faza E. Este faza de decadență a Curții feudale de la Tîrgșor, ajunsă mănăstire, și cuprinde o perioadă îndelungată de peste un secol și jumătate — timp în care mănăstirea Turnu este închinată, ca metoh, spitalului Pantelimon din București (1752). Pătrund în mănăstire călugări greci, au loc dese schimbări de egumeni și se întocmesc cu aceste prilejuri diverse catagrafii; într-una din ele, din 10 mai 1793, se descriu casele — cu un foișor — clopotnița, odăile alăturate acesteia, iar biserica era „învălită dă curănd peste tot cu șindrilă de brad"[20]. Un cutremur afectează clădirile în 1802, ca mai tîrziu, în 1811, turla bisericii să fie „spartă, prăpădită"[21]. Construcții noi se adaugă în cursul secolului al XVIII-lea, cu deosebire în zona de vest: casa egumenească este mărită și unită apoi cu un mic ceardac de clădirile anterioare făcute în vremea lui Antonie Vodă pe latura apuseană (fig. 1); partea de nord a casei își schimbă din nou înfățișarea, adăugîndu-i-se un zid nou și alte trei transversale, totul fiind pavat cu cărămizi (fig. 1).

O largă catagrafie se întocmește la 10 martie 1830. Cu un an înainte, un cutremur a provocat mari stricăciuni; grecul Serafim, noul egumen, primește ordin de la epitropia Pantelimonului: a) să dărîme și

[19] Ion Ionașcu, *op. cit.*, p. 19.
[20] *Ibidem*, p. 22.
[21] *Ibidem*.

să refacă din temelie pridvorul bisericii („crăpat şi puţin dezlipit din trupul bisericii pe 2 părţi") ; b) să dea jos turla de pe naos — „fiind în zadar şi aduce greotate" — , iar biserica să fie învelită „cu şindrilă lunguiaţă, precum este biserica Sf. Ioan din Bucureşti" ; c) să pardosească

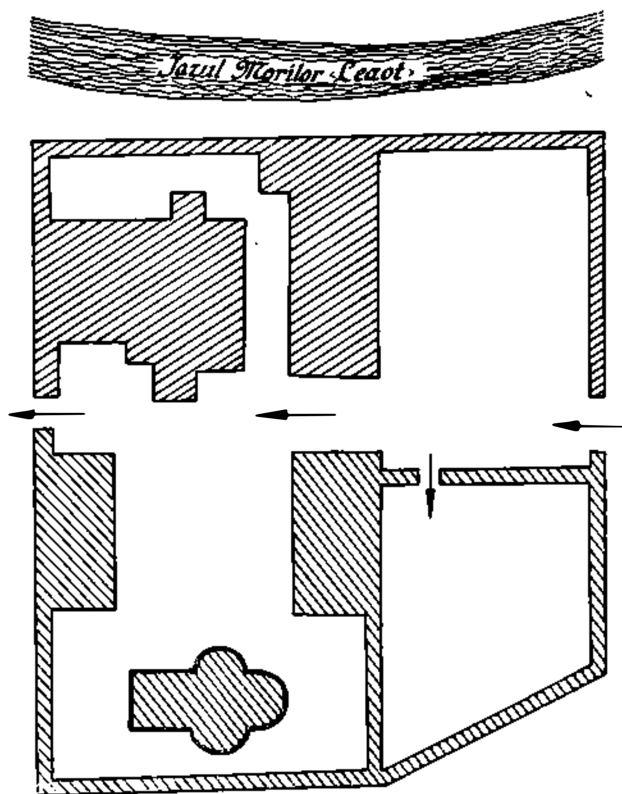

Fig. 11. — Curtea feudală de la Tîrgşor la mijlocul secolului trecut (după un plan din 1843, întocmit de Gr. Pleşoianu).

pronaosul şi restul bisericii cu piatră. După 10 ani, epitropia reclama că stipulaţiile contractului nu fuseseră îndeplinite (care prevedeau şi reparaţii la „casele mari domneşti", refacerea cîrciumii de la poarta mănăstirii, a zidurilor ce înconjurau cele două curţi, a morii cu două roţi etc.). Reclamaţia din 1840 preciza că Serafim făcuse „amvonul" (adică pridvorul) pe vechea temelie, dar că „stricîndu-se şi dezlipindu-se din trupul bisericii... s-au dărîmat" [22].

Revenind la catagrafia din 1830, aceasta ne arată starea monumentelor astfel: biserica, pardosită cu piatră „iar la amvonu de la muieri (= pronaos) şi cel de afară (= pridvor) cu cărămidă; „Clopotniţa d'asupra porţii, cu o odaie la mijloc i o galairie (sic) scoasă în curtea

[22] *Ibidem*, p. 20 — 23 şi note.

mănăstirii, învălită cu şindrilă de brad nouă, cu două clopote aşezate sus... Scările clopotniţi<i> de lemnu, stricate". Se descriu apoi casele domneşti cu divanul, casele egumeneşti (sic) — deci erau două clădiri distincte! — odăile din rîndul clopotniţei (adică de pe latura de est) „unde şăd oameni<i> casi<i>" (slujitorimea), cuhnea, grajdul de zid, şopronul, zidurile de împrejmuire, porţile etc. [23].

„Galairia" de la clopotniţă va fi fost poate un balcon, sau mai degrabă turnuleţul cu scară; clopotniţa avea o odaie la etajul I, iar clopotele stăteau la ultimul nivel.

Iată cum dispariţia vechiului pridvor al bisericii din 1670 are loc în jurul lui 1830, după care este înlocuit cu acela mai mic, de care am amintit. Urmele de refacere, atît cît s-au putut constata arheologic, sînt aşadar destul de substanţiale şi în secolul al XIX-lea (fig. 1).

La 28 noiembrie 1843, inginerul hotarnic Grigore Pleşoianu întocmeşte un mic plan al mănăstirii de la Tîrgşor, parţial exact (fig. 11). Se mai vedea atunci un mic zid care despărţea în două incinta nr. 2, cu o mică intrare situată chiar lîngă turnul principal, zid din care se mai păstrează doar capătul de vest (fig. 5); de asemenea, din planul de la 1843 rezultă o mică intrare aflată în partea de vest, lîngă casa domnească, aşadar spre Leaot (fig. 11). Biserica figurează însă cu planul treflat, fapt neconfirmat de actualele cercetări. De asemenea, n-au fost găsite construcţii care să lege turnul de intrare, spre nord, cu încăperile adăugate în incinta nr. 2 în timpul lui Constantin Brîncoveanu. Oricum, planul lui Grigore Pleşoianu [24] redă imaginea de ansamblu a fostei Curţi feudale de la Tîrgşor în pragul secularizării de sub Cuza Vodă, căci, cu cîţiva ani înainte de 1864, mănăstirea de la Tîrgşor se sparge, mutîndu-se la Tîrgşorul Nou (sau *Crîngul Teilor*). În 1862, în fosta mănăstire funcţiona o şcoală [25], apoi totul devine, ruină pînă la starea de azi.

NOTES ARCHÉOLOGIQUES ET HISTORIQUES CONCERNANT LA COUR FÉODALE DE TÎRGŞOR (XVe-XVIIe SIÈCLES)

RÉSUMÉ

Au milieu de l'ancienne ville médiévale de Tîrgşor (dép. de Prahova) se trouve un ensemble de ruines, composé d'une église, d'un mur d'enceinte et de quelques bâtiments. Les fouilles archéologiques entreprises ont continué pendant les années 1959—1964. L'intérêt majeur de ce complexe est dû à la découverte, dans l'église actuelle, d'une inscription votive en slavon datant du 24 juin 1461, selon laquelle le voïvode Vlad Ţepeş aurait fait ériger une église à cet endroit.

---

[23] *Ibidem*, p. 24 — 25 şi note.

[24] Cf. Academia Republicii Socialiste România, *Documente*, pachet nr. CCCLXXXVII/69 şi pachet. nr. CCCLXXXVIII-7 (duplicat, cu o apostilă din 11 august 1854 a Tribunalului jud. Prahova). Hotărnicia poartă şi o apostilă din 23 mai /4 iunie 1883 a lui B. P. Hasdeu, pe atunci director al Arhivelor statului din Bucureşti.

Legenda figurilor

[25] Ion Ionaşcu, *op. cit.* p. 65 şi note.

A la suite des recherches archéologiques on est arrivé, grâce aux observations d'ordre stratigraphique, à déceler plusieurs phases de construction. C'est ainsi que l'église, élevée en 1461, appartient à la phase A, tandis que l'enceinte (fig. 1), avec sa tour d'accès (fig. 4 et fig. 5), sur le côté est, représente la phase B (première moitié du XVIe siècle, probablement sous le règne de Neagoe Basarab). Vers la fin du XVIIe siècle, au temps du voïvode Antonie de Popeşti, on construit les bâtiments des côtés est et ouest (fig. 1,7,8 et 9), on transforme la demeure princière située à l'angle nord-ouest et on élève l'église actuelle qui vient se superposer partiellement à celle de 1461; c'est la phase C. La phase suivante, D, correspond au règne de Constantin Brîncoveanu, quand on ajoute l'enceinte n° 2 et quelques bâtiments annexes (fig. 1 et fig. 11). Enfin, à la phase E, c'est-à-dire aux XVIIIe — XIXe siècles, le complexe subit de nombreuses réparations; en 1829—1830 on démolit l'exonarthex de l'église de 1670, en la remplaçant par un autre, de moindres dimensions (fig. 1 et fig. 6).

Destinée au début comme résidence princière, la Cour de Tîrgşor fut transformée ensuite en monastère, et tomba en ruine après 1864.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Plan général de la Cour féodale de Tîrgşor (lever topographique E. Mironescu)

Fig. 2. — L'église du voïvode Antonie de Popeşti (1670); façade ouest (état actuel)

Fig. 3. — Coupes septentrionales de quelques sections pratiquées dans le secteur B (a, couche du temps de la commune primitive; b, couche romaine et pré-féodale; c, couche des XIVe—XVe siècles; d, couche du XVIe siècle; e, couche des XVIe—XVIIe siècles; f, terre noire avec plâtras; g, terre jaune rapporté; h, plâtras á peinture murale; i, terre grise avec plâtras; j, terre jaune avec plâtras; k, sable et gravier; e, remblai du temps de Constantin Brîncoveanu; m, décombres gisant sous le sol végétal).

Fig. 4. — Vues de la tour d'accés de l'enceinte n° 1 (XVIe siècle).

Fig. 5. — Plan de la tour d'accès de l'enceinte n° 1.

Fig. 6. — Vues de la section VII b/1962.

Fig. 7. — Côté ouest de la Cour féodale de Tîrgşor; 1, vu du sud; 2, vue d'ensemble.

Fig. 8. — Côté ouest vu de l'endroit de la demeure princière (on peut distinguer les phases de construction des XVIIe — XIXe siècles).

Fig. 9. — 1, pièces sur le côté est de l'enceinte n° 1 (phase C); 2, briques de pavement découvertes près de la demeure princière (XVIe siècle ?).

Fig. 10 — 1, rigole d'écoulement découverte dans une pièce de l'enceinte n° 2; 2, la même (détail de la bouche).

Fig. 11. — La Cour féodale de Tîrgşor vers le milieu du XIXe siècle (après un plan dressé par Gr. Pleşoianu, en 1843).

DATE NOI ÎN LEGĂTURĂ CU CASTRUL ARUTELA

DE

GH. POENARU BORDEA şi CRISTIAN M. VLĂDESCU

Pe malul stîng al Oltului, în poiana Bivolari, din faţa mănăstirii Cozia şi la circa 800 m sud de mănăstirea Turnu, se află castrul Arutela [1], cercetat parţial de Grigore Tocilescu în 1891—1892. Dintr-o inscripţie cu text în dublu exemplar, aflată aici cu prilejul acestor sumare cercetări, rezultă că acest castru a fost ridicat în vremea împăratului Hadrianus, în anul 138 de către *Suri sagittari* din ordinul lui Titus Flavius Constans, procurator imperial al Daciei Inferior [2]. Acest detaşament a avut scurt timp garnizoană în castru şi a staţionat aici numai pe timpul construcţiei, fiind înlocuit după aceea de o altă unitate şi anume o *vexilatio* din *Cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata* [3].

În afara materialului epigrafic, planul şi însemnările de săpături ale lui Gr. Tocilescu au rămas necunoscute, fiind folosite mai tîrziu de către prof. D. Tudor în studiul *Castrul şi băile romane de la Bivolari pe Olt* [4], în care se pun pentru prima dată problemele pe care le ridică această fortificaţie. Cum Gr. Tocilescu se mărginise numai la urmărirea parţială a incintei, atingînd în acest fel şi obiectivul de a descoperi inscripţiile de la porţi, era evident nevoie de o serie de precizări la care s-a angajat să răspundă Muzeul militar central, care a organizat în vara anului 1967, în colaborare cu Institutul de arheologie al Academiei Republicii

[1] Castrul a fost identificat de Gr. Tocilescu după *Tabula Peutingeriana*; identificare şi la D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a 3-a, Bucureşti, 1968, p. 266.

[2] *CIL*, III, 12 601, a—b; 13 793 şi 13 794 *Imp(eratore) Caes(are) divi Traiani Part(hici) fil(io), divi Nervae nep(ote), Traiano Hadriano Aug(usto), p(ontifice) m(axime), tr(ibunicia) pot(estate) XXII, co(n)s(ule) III p(atre) p(atriae), Suri sag(ittari) sub T(ito) Fl(avio) Constante proc(uratore) Aug(usti)*; cf. Gr. Tocilescu, în *AEM*, 1891, nr. 21 — 22, p. 13; *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 135; *Raport asupra lucrărilor de exploatare întreprinse pe limes Alutanus*, în *An. Ac. Rom.*, Desb. XVIII (1896), nr. 1 şi 2, p. 140.

[3] *CIL*, III, 12 603; Gr. Tocilescu, *op. cit.*, nr. 3, p. 104; D. Tudor, *Castrul şi băile romane de la Bivolari pe Olt*, în *BCMI*, 1943, fasc. 113 — 114, p. 143, 148 — 149. În castru s-a găsit, cu prilejul cercetărilor efectuate de Gr. Tocilescu, un medalion de argint al unui gradat din această cohortă: *Ter(e)nt(ius) dec(urio)*; *CIL*, III, 12 606.

[4] Vezi *supra* nota 3. Cf. şi *Oltenia romană*, ed. a 3-a, p. 268 — 270.

SCIV, tomul 20, nr. 1, Bucureşti, 1969, p. 101—111

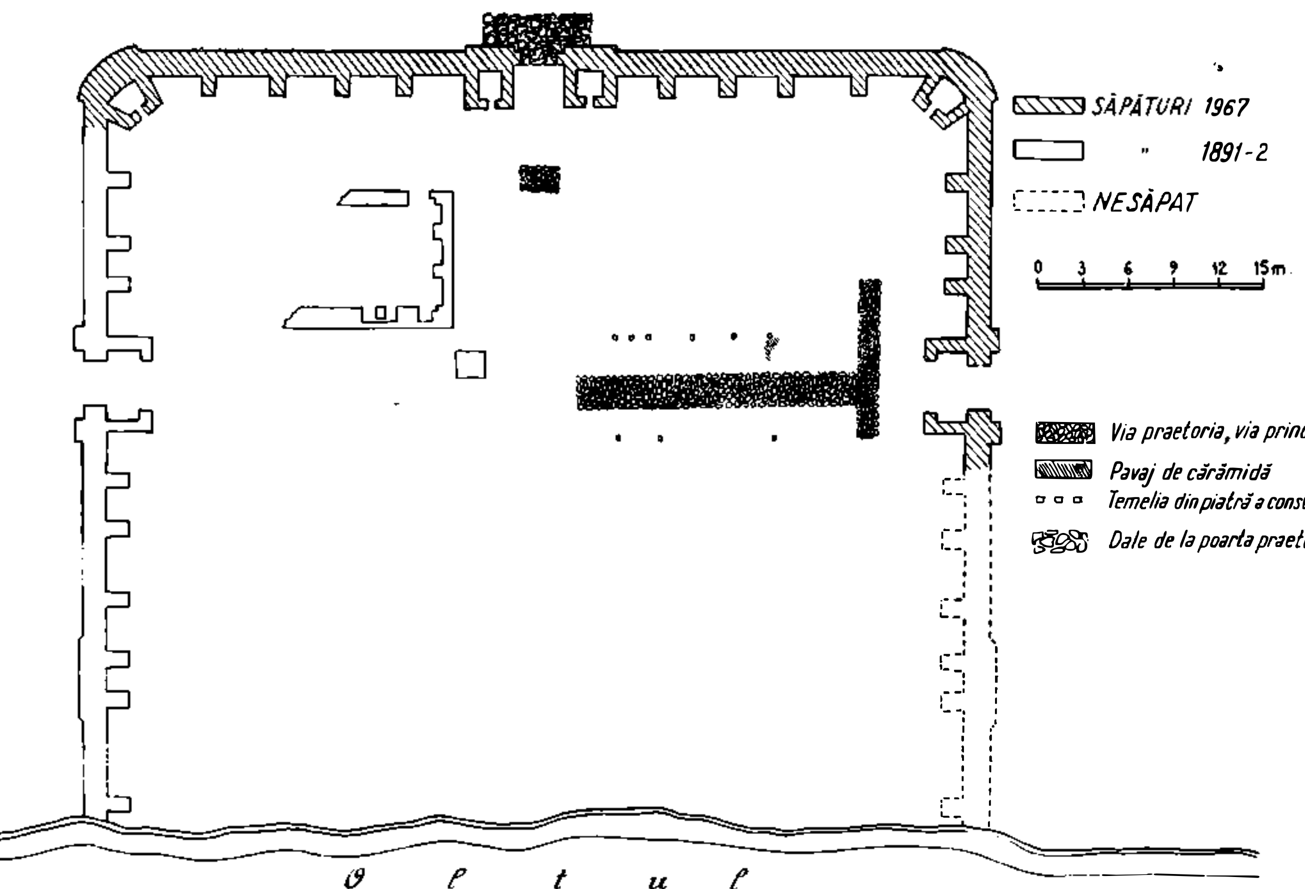

Fig. 1. — Planul săpăturilor de la castrul Arutela.

Fig. 2. — *1*, *porta praetoria*; *2*, *porta principalis dextra*; *3*, pinten de zidărie; *4*, detaliu de zidărie cu mortar de la *porta principalis*.

Socialiste România, o primă campanie de săpături arheologice la Bivolari [5].

De la bun început s-a constatat că se pot obţine o serie de precizări importante, care completează cu date noi rezultatele cercetării anterioare.

Castrul, de formă pătrată, era orientat spre est, nu spre nord, cum consemna vechiul plan de pe urma căruia laturilor sale le-au fost atribuite orientări greşite (fig. 1).

Zidul de incintă este construit din blocuri mari de piatră de formă dreptunghiulară, cioplite la exterior; are o grosime de 1,60 m şi se păstrează pe o înălţime de aproximativ 1,50 m. La mijlocul laturii de est a castrului, singura păstrată pe tot traseul, adică pe o lungime de 60 m, se deschide *porta praetoria* (fig. 2/1), largă de 2,70 m, avînd de o parte şi alta în exterior două ieşinduri lungi de 3,30 m, late de 0,30 m şi fiind străjuită în interior de două turnuri ale căror încăperi au dimensiunile de 1,80 m x 1,53 m, iar intrările de 0,70 m. Cantitatea de cărămidă prăbuşită între turnuri indică existenţa unei acoperiri, poate în boltă, în acest spaţiu.

La intrare poarta avea un pavaj, nesemnalat de cercetările anterioare, compus din dale mari de piatră cu dimensiuni medii de 0,40—0,50 m, care se păstrează pe o lăţime de 6,50 m. Rămîne de precizat dacă acest pavaj continuă spre est, ceea ce este posibil, pentru a face legătura cu drumul roman de pe valea Oltului.

Turnurile de apărare de la extremităţile laturii estice au la exterior o formă semicirculară, cu zidul îngroşat şi rotunjit spre front, închizînd cîte o cameră trapezoidală cu laturile de 1,70 m, baza mare de 2,10m şi baza mică de 1,50 m. Intrările au o lăţime de 0,60 m şi la ele s-a păstrat cîte o treaptă de la scara de acces în turn, care avea nivelul de călcare mai coborît decît al castrului.

Pe latura sudică zidul a fost cercetat de la turnul sud-estic, inclusiv *porta principalis dextra* (fig. 2/2), cu pavaj în faţă şi o a doua poartă interioară fixată la capătul unor pinteni interiori prevăzuţi cu uşori, în lipsa turnurilor care ar fi trebuit să o flancheze. Acest sistem, care pare să fie caracteristic castrelor construite în vremea lui Hadrian, nu a fost observat de cercetările lui Gr. Tocilescu de la Bivolari şi nu apare înregistrat pe vechiul plan al castrului. Deschiderea intrării pe această latură are 2,85 m, cu uşori de 0,75 × 0,80 m şi ieşinduri exterioare de 1,50 × 0,30 m.

Porta principalis dextra era în realitate o poartă dublă, iar legătura între cele două porţi se făcea, probabil, pe o podea de bîrne sprijinită pe patru zone de pavaj, situate în pragul porţii din faţă, al celei din spate, precum şi în spaţiul creat între uşorii porţilor, pe ambele laturi ale pintenilor.

În lipsa turnurilor, apărînd necesitatea creării acestei duble porţi şi a unui spaţiu mai mare de siguranţă, s-a procedat la lungirea pintenilor, care ajung aici la 1,90 m faţă de 1,50 m cît măsoară aceştia în chip obişnuit, aşa cum vom avea prilejul să arătăm.

---

[5] Săpăturile s-au efectuat sub conducerea prof. D. Tudor de la Universitatea Bucureşti, căruia îi mulţumim pentru încrederea arătată, permiţîndu-ne comunicarea acestor prime rezultate.

Potrivit cerințelor strategice și pentru simetrie, spre malul Oltului a existat o *porta decumana*, acum acoperită de ape și de terasamentul căii ferate, iar pe latura nordică o *porta principalis sinistra*, similară cu *dextra*, a cărei cercetare amănunțită urmează să se facă în viitoarea campanie de săpături. Ea va prilejui controlarea și confirmarea acestui interesant complex de apărare a porții de pe latura sudică.

Caracteristici la construcția acestui castru sînt pintenii interiori, care nu-și au similitudini în Dacia Inferior, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, decît la castrele de la Copăceni, aflat la nord de Bivolari, și de la Titești, situat la est de acesta [6], castre construite tot în vremea lui Hadrianus.

Așezați perpendicular pe zidul de incintă și făcînd corp comun cu el, pintenii sînt executați în aceeași tehnică, dar din blocuri mai mici,de formă cubică (fig. 2/3). Pintenii au dimensiunea de 1,50 m x 1 m, sînt montați la distanțe de la 2 la 3,60 m unul de altul și între ei se formează compartimente care făceau oficiu de barăci pentru depozite de materiale, poate încăperi de pază și grajduri pentru caii trupei, iar deasupra se așezau bîrne, care formau o punte continuă pentru drumul de rond al sentinelelor (fig. 2/2).

Blocurile de piatră ale zidului de incintă, ca și ale pintenilor aferenți lui, sînt legate cu mortar (fig. 2/4).

O altă particularitate demnă de semnalat este existența soclului, lat de 0,10—0,20m alcătuit din lespezi mici de gresie așezate neregulat, legate tot cu mortar. Rostul soclului era de a da un plus de stabilitate construcției.

Din punct de vedere tehnic amintim de asemenea că s-a procedat la ridicarea zidului prin construirea de rînduri de blocuri mari, separate de un rînd subțire de lespezi pentru a le păstra orizontalitatea. Spațiul dintre parametrul exterior și cel interior al *murus*-ului se umplea cu piatră de rîu nefasonată, operație care se făcea pe măsura ridicării rîndurilor de piatră cioplită.

Recenta campanie de cercetări a mai precizat existența unui șanț lat de 6—8 m, adînc de aproximativ 3 m, avînd berma dintre el și zid de 2,20 m.

În stadiul actual de cercetare, șanțul nu a fost prins decît pe latura sudică, unde nu este exclus să fi existat o viroagă naturală înaintea construcției castrului; eventualul șanț de apărare pare oricum a nu fi funcționat decît o scurtă perioadă de timp. Interpretarea este confirmată de descoperirea, doar în mică cantitate, a materialelor romane pe fundul șanțului și de caracterul aluvionar al terenului compus din pietriș și nisip.

În interiorul castrului, din dreptul porții pretoriene, pornește *via praetoria*, lată de 2,80 m, alcătuită dintr-un pavaj de pietre mari de rîu, care se intersectează cu *via principalis*, lată de 2,60 m și construită în același sistem (fig. 3/1).

E cazul să precizăm că *via principalis*, care unește *porta principalis dextra* cu *porta principalis sinistra*, este plasată, nu la mijlocul castrului, ci mai aproape de latura lui estică, aflîndu-se la 2/3 din lungi-

[6] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a 3-a, p. 270.

mea laturii sudice. La locul de intersecţie între *via praetoria* şi *via principalis*, la vest de aceasta, se află *pretoriul*, din care a fost cercetat pentru moment doar zidul său de est, pe o lungime de 9m. Atragem atenţia de pe acum asupra unui pavaj din zona pretoriului.

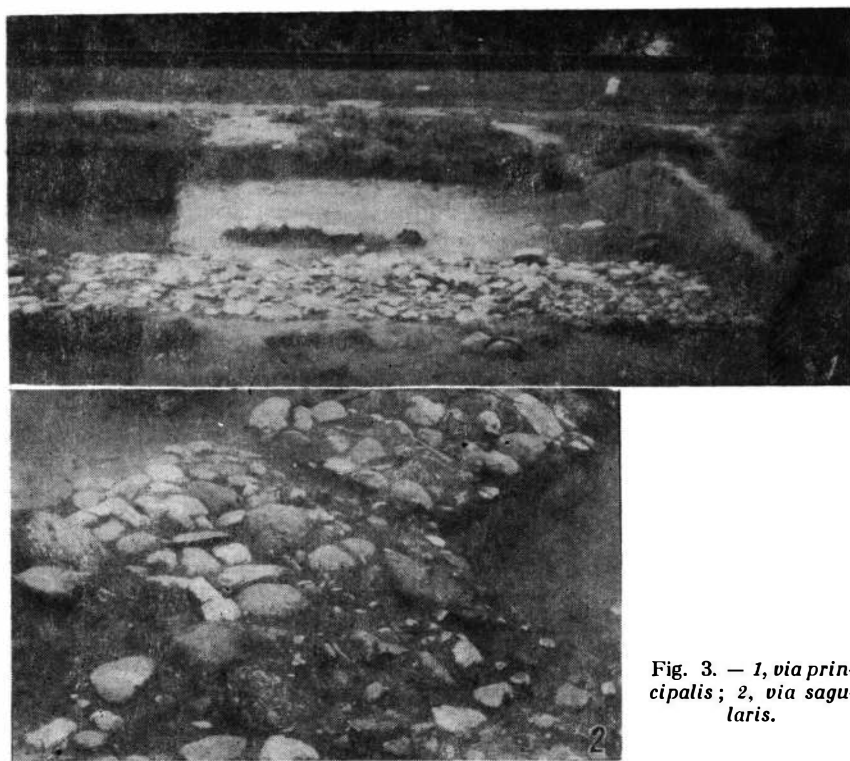

Fig. 3. — *1, via principalis*; *2, via sagularis.*

În afară de zidul pretoriului, lat de 0,60 m, construit din piatră legată cu mortar şi păstrat pînă la o înălţime de 0,30—0,40 m, de o parte şi de alta a *viei principalis*, mai avem indicate şi alte construcţii de interior, tot cu destinaţii militare, şi care par a fi fost din bîrne de lemn. Planul acestor clădiri nu a putut fi stabilit din pricina lipsei unor fundaţii de piatră continue. Numai în două cazuri avem urme care pot întregi linia unor pereţi (fig. 3/1).

Pe lîngă aceste încăperi, din săpăturile mai vechi se cunoaşte planul unei construcţii situată în zona încă necercetată de noi şi a cărei destinaţie n-a fost stabilită.

În urma suprafeţei dezvelite şi prin sondajele efectuate în secţiuni, s-a constatat că în faţa pintenilor, înconjurînd interiorul castrului, se află un alt pavaj, *via sagularis* lată de 1,80 m (fig. 3/2). Toate aceste pavaje scăpaseră atenţiei celor care au efectuat săpături înaintea noastră şi care nu au ajuns la pămîntul viu nici măcar în zona zidului. Chiar dacă eventual ar fi fost atinse, lipsa unei cercetări în suprafaţă nu a îngăduit interpretarea lor şi au rămas astfel nesemnalate în planul castrului.

Pe toată suprafaţa cercetată s-a putut observa un strat de arsură de 0,10—0,20 m, care indică un puternic incendiu, explicabil dacă ţinem seama că majoritatea construcţiilor interioare erau de lemn, avînd

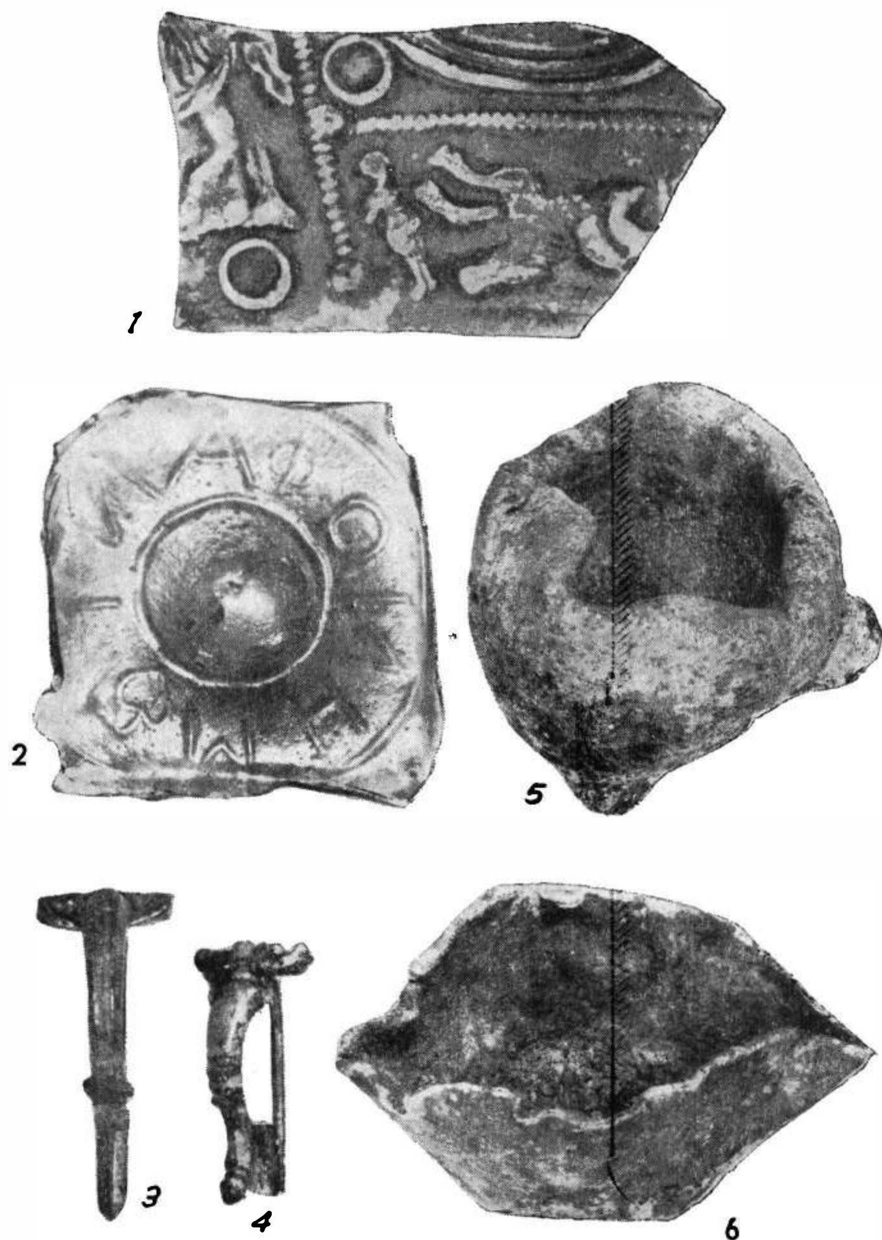

Fig. 4. — *1*, fragment de *terra sigillata*; *2*, fund de vas din sticlă cu inscripţie; *3,4*, fibule; *5,6*, creuzete.

numai temelia de piatră. Cu rare excepții, elementele de cultură materială s-au aflat în acest strat de arsură.

Monedele de argint și de bronz descoperite în castru încep din vremea domniei lui Traian [7] și se încheie cu o monedă emisă în vremea lui Elagabal (218—222). În lipsa unui alt element de datare mai nou socotim că nu avem încă date temeinice care pot fixa sfîrșitul existenței castrului. Oricum, moneda de la Elagabal, datată în anii 220—222 [8], reprezintă pentru moment cea mai recentă urmă databilă, întrucît în urma săpăturilor mai vechi efectuate în zona castrului și la termele semnalate aici, al căror loc neprecizat atunci nu mai poate fi identificat astăzi [9], nu se descoperiseră monede ulterioare domniei lui Septimiu Sever (193—211) [10].

În toată suprafața săpată a ieșit la iveală ceramică, în general fragmentară. În aceste condiții, înaintea întocmirii unui studiu de detaliu nu se pot face considerații tipologice, dar putem afirma că ceramica datează din secolele II—III e. n., avînd similitudini cu cea întîlnită la Castra Traiana [11] și la Buridava [12]. Semnalăm prezența ceramicii fine, de bună calitate, ilustrată printr-un fragment de *terra sigillata*, care pare a fi de import (fig. 4/1), precum și prin cîteva fragmente neornamentate. De asemenea, din materialul ceramic se selecționează ceramica de culoare roșie, ceramica cenușie și ceramica neagră cu pereții subțiri sau groși. Fragmentele aparțin în general unor vase de uz comun. Există foarte puține fragmente de amfore de import din secolul al II-lea e. n.

Probleme interesante ridică ceramica cenușie, întîlnită și în alte așezări din aceeași epocă, care ar putea fi interpretată ca o continuare a ceramicii Latène locală și ca o dovadă a prezenței și conviețuirii populației geto-dacice alături de cea romană. Lucrul ar fi extrem de important în legătură cu tratamentul aplicat populației locale din preajma *limes*-ului. Din păcate, pe baza fragmentelor descoperite pînă acum în săpătura noastră nu putem decît să ridicăm problema, o soluționare a ei fiind posibilă abia după studierea amănunțită a ceramicii de același fel, descoperită la Romula [13] și în alte castre de pe *limes*, unde a fost descoperită într-o stare mai bună de conservare.

În cursul săpăturilor de la castrul din poiana Bivolari s-au găsit numeroase fragmente de sticlă, simplă sau striată, provenite de la

---

[7] Idem, *Castrul și băile romane de la Bivolari pe Olt*, p. 147, monedă de la Vespasian, la terme.

[8] Suprafața centrală nr. 1, — 0,60 m. Denar, greutate 1,23 g, diam. 20 mm, *BMC*, p. 565, nr. 230; *RIC*, 146, a. 220 — 222. O listă completă a monedelor va fi inclusă în studiul monografic.

[9] După Gr. Tocilescu, termele erau situate pe malul Oltului, între Cozia și Piscul Turnului aproape de Masa lui Traian, alături de drumul roman. Deși planul lor a fost făcut, n-a fost situat în teren și locul lor nu mai poate fi identificat. După o altă indicație a lui Gr. Tocilescu, termele ar fi fost chiar în castru. Cf. *AEM*, 1891, p. 13. Vezi la D. Tudor, *op. cit.*, p. 145 și planul termelor, p. 146, fig. 3.

[10] D. Tudor, *op. cit.*, p. 147.

[11] Informația de la H. Nubar, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[12] D. Tudor, *Depozitul de vase dacice de la Stolniceni*, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 655 și urm., fig. 2; idem, *Centrul militar roman de la Buridava*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, I, 1968, p. 22; Gheorghe I. Petre (Govora), *Cuptor de olar cu vase dacice și romane la Buridava*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 147 și urm.

[13] D. Tudor, *Romula*, București, 1968, p. 11 — 12. În presupusul șanț dinaintea construcției incintei din vremea Severilor apare ceramică cenușie alături de cea romană.

Fig. 5. — *1*,*2*, vîrfuri de săgeți siriene; *3*, vîrf de săgeată de tip elenistic; *4*, vîrf de lance; *5*, vîrf de *pilum*; *6*, pumnal; *7*, pinten.

funduri de pahare sau de la vase mai mari. Această categorie de sticlă este frecvent întîlnită în descoperirile romane din Dacia şi în alte provincii, în secolele II—III e. n. [14].

Un interes deosebit prezintă un fund de vas rectangular cu colţurile rotunjite care poartă inscripţia ΜΗΝΟΦΑΝΤ(ΟΣ), numele unui producător, probabil din Orient, ce îşi trimitea mărfurile în veacul al II-lea e. n. pînă în valea Oltului [15], poate chiar aduse de *Suri sagittari* (fig. 4/2).

Armamentul este insuficient studiat, ţinînd seama de componenţa trupelor romane pe *limes Alutanus*.

Încercăm în cele ce urmează să aducem o contribuţie la acest studiu prezentînd piesele de armament şi echipament descoperite la Bivolari. S-au aflat numeroase vîrfuri de săgeţi siriene, rămase dela *Suri sagittari*. Acestea sînt săgeţi pedunculare cu silueta foarte alungită, avînd corpul propriu-zis romboidal şi pedunculul scurt [16] (fig. 5/1,2). Cele romane, aflate în stratul din secolele II—III e. n., sînt tot pedunculare de un tip cunoscut, cu vîrf de formă triunghiulară sau de frunză [17]. Între acestea s-a aflat o săgeată de tip elenistic, tubulară, de formă triunghiulară, cu trei aripioare (fig. 5/3). A mai apărut un fragment de lance, încadrat tipologic în armamentul din secolul al II-lea e. n., după corpul aplatizat şi marginile mult lăţite [18] (fig. 5/4). De asemenea, un vîrf de *pilum* de formă conică, cu înmănuşare tubulară, care reprezintă un tip de la sfîrşitul secolului I e. n. [19] (fig. 5/5).

Între altele s-au mai aflat două garnituri de teacă, *buterole*, fragmentare, de bronz, numeroase cuţite şi pumnale cu urme de bronz la baza plăselelor (fig. 5/6).

Alături de acestea amintim bile de praştie de diferite dimensiuni, din argilă sau din piatră, şi ghiulele din piatră fasonată.

Legat de piesele de echipament militar şi de harnaşament, amintim un pinten avînd braţele drepte cu extremităţile recurbate şi tija scurtă, cu vîrful ascuţit (fig. 5/7). Mai menţionăm catarame de centiroane, de *caliga*, aplice, butoni de bronz pentru harnaşament şi fibule întregi sau fragmentare din secolele I—III e. n. (fig. 4/3, 4) [20].

---

[14] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a 3-a, p. 112 — 113 (SE, 394); László Barkóczi, *Die datierten Glasfunde aus dem II. Jahrhundert von Brigetio*, în *FoliaArch*, XVIII, 1966/1967, Budapesta, p. 80 şi urm.

[15] Clasina Isings, *Roman Glass from dated finds*, Djakarta, 1957, p. 63, 69, formele 50, 51, tip care merge din secolul I e. n. şi se prelungeşte pînă în prima jumătate a secolului al III-lea e. n. Vezi şi formele 89, 90, 106 — 108, pentru cele din secolul al II-lea e. n., care poartă adeseori ştampile în limba latină. Pentru tipul nostru cf. Dr. Fritz Fremersdorf, *Römische Gläser aus Köln*, Leipzig, 1939, p. 28, fig. 12; idem, *Die Anfänge der römischen Glashütten Kölns*, în *Kölner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte*, 8, 1965/1966, p. 27, fig. 2 a, pl. 11/1,2; pl.15/1a, 1b; vezi şi pl. 10,12 pentru inscripţiile de pe fundul vaselor; cf. şi Cristoph W. Clairmont *The Glass Vessels*, în *The Excavations at Dura-Europos*, New-Haven, 1966, p. 124 — 125, pl. XIV/600 — 615 şi pl. XV/518 — 620; D. Tudor, *Comunicări epigrafice V*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 331 — 332.

[16] Hans Bonnet, *Die Waffen der Völker des Alten Orients*, Leipzig, 1926, p. 163, 164, fig. 71 b şi 72 c.

[17] Aşa cum a apărut de pildă în săpăturile de la Romula din 1965.

[18] Paul Couissin, *Les armes romaines*, Paris, 1926, p. 361, fig. 113.

[19] *Ibidem*, p. 284, fig. 79i.

[20] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a 3-a, p. 270 — 321, fig. 88; idem, *Sucidava, une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles, 1965, p. 52, fig. 9,11.

Multe resturi de zgură de plumb, precum şi două creuzete (fig. 4/5,6) aflate într-una din încăperile de la est de *via principalis*, în colţul sud-estic al castrului, indică prezenţa unui atelier de fierărie pentru nevoile garnizoanei locale [21].

Aceste prime elemente pozitive obţinute în cercetările din vara anului 1967 sînt de completat prin cercetări viitoare, care vor tinde la dezvelirea întregii suprafeţe păstrate, precum şi la consolidarea şi reconstituirea castrului. Chiar dacă unele probleme nu şi-au găsit răspunsul în paginile acestui articol, cum ar fi cele referitoare la istoricul castrului, privind mai ales sfîrşitul existenţei lui, sau altele de ordin arheologic, am socotit utilă prezentarea acestor prime rezultate, care vin să completeze cu date noi cercetările întreprinse de Grigore Tocilescu la sfîrşitul veacului trecut.

NOUVELLES DONNÉES CONCERNANT LE CAMP ARUTELA

RÉSUMÉ

Des nouvelles fouilles archéologiques ont été exécutées en 1967, en vue d'une connaissance plus circonstanciée du camp Arutela, situé dans la clairière Bivolari (Călimăneşti, dép. de Rîmnicu Vîlcea) sur le *limes Alutanus*, construit en 138 par les *Suri sagittari* (CIL III, 12601, a = b ; 13793 et 13794), et où Gr. Tocilescu a effectué les premières recherches en 1891—1892.

Ces recherches ont apporté des précisions sur l'orientation du camp et sur sa construction, en établissant aussi le tracé de la *via praetoria*, de la *via principalis* et de la *via sagularis*.

Les monnaies découvertes s'échelonnent de Trajan à Elagabal et on a établi l'existence d'un niveau d'incendie, pour la datation duquel cependant on n'a pas encore assez d'éléments archéologiques.

Les auteurs présentent aussi des découvertes de céramique, de verrerie et soulignent l'importance de l'armement, qui fera d'ailleurs l'objet d'une étude plus détaillée.

Une monographie couronnera la fin des recherches.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Plan des fouilles au camp Arutela.

Fig. 2. — 1, *porta praetoria* ; 2, *porta principalis dextra* ; 3, éperon en maçonnerie ; 4, détail de maçonnerie à mortier de la *porta principalis*.

Fig. 3. — 1, *via principalis* ; 2, *via sagularis*.

Fig. 4. — 1, fragment de *terra sigillata* ; 2, fond de vase en verre à inscription ; 3,4, fibules ; 5,6, creusets.

Fig. 5. — 1,2, pointes de flèches syriennes ; 3, pointe de flèche de type hellénistique ; 4, pointe de lance ; 5, pointe de *pilum* ; 6, poignard ; 7, éperon.

---

[21] Vestigii similare încă în curs de studiu la Sucidava şi Castra Traiana au apărut în săpăturile recente conduse de prof. D. Tudor. La Bivolari nu ne dăm seama dacă se efectuau lucrări de făurire sau numai de întreţinere.

GRUPUL DE MORMINTE SARMATICE DE LA DOROBANȚU
(Jud. Ialomița)

DE

A. ATANASIU (Călărași)

În partea de vest a comunei Dorobanțu, situată în sud-vestul județului, la circa 8 km de Dunăre, pe panta ușor înclinată a malului estic al lacului Moștiștea, la circa 300 metri depărtare de lac, se află un teren

Fig. 1. — Vas din lut, de la Dorobanțu.

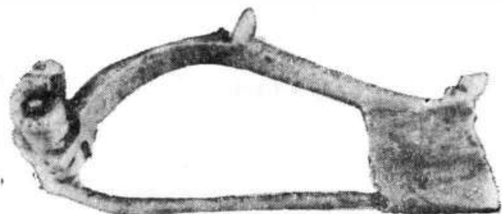
Fig. 2. — Vas din lut, de la Dorobanțu (desen N. Anghelescu).

de unde locuitorii satelor Dorobanțu și Boșneagu scot lut pentru nevoile gospodărești.

Pe la sfîrșitul lunii iulie 1967, cooperatorii Stoica Alexandru, Lache D. Nicolae Marin, Grigore Radu, și M. Aurel, lucrînd la scoaterea pămîntului pentru fabricarea cărămizilor au descoperit, la adîncimea de 1,20 —1,50 m de la suprafața actuală a terenului un grup de patru morminte de înhumație. Din spusele descoperitorilor, lîngă fiecare schelet s-ar fi aflat vase de lut, mai mari sau mai mici. Nedînduli-se importanță, au

fost sparte şi amestecate cu pămîntul de la suprafaţă aruncat în gropile alăturate. A fost păstrat numai inventarul unui mormînt, compus dintr-un vas întreg şi o fibulă de bronz. Nu se cunoaşte poziţia vasului şi a fibulei faţă de schelet.

Muzeul de istorie din Călăraşi a fost înştiinţat de către Dincă Ovidiu, directorul Şcolii generale de 8 ani din comună despre descoperirea

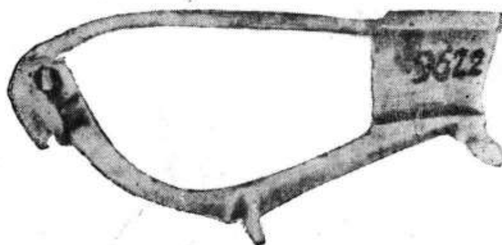

Fig. 3. — Fibulă din bronz, de la Dorobanţu.

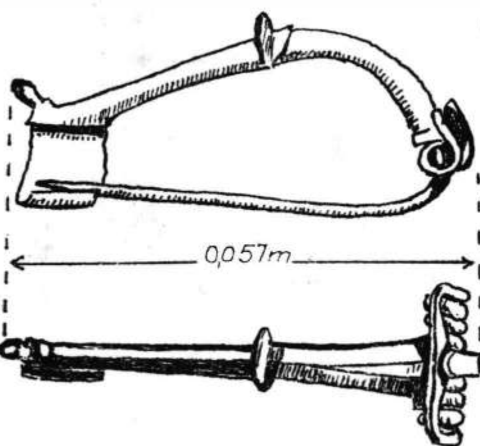

Fig. 4. — Fibulă din bronz, de la Dorobanţu (desen N. Anghelescu).

de la Dorobanţu. Personalul de specialitate al muzeului, deplasîndu-se la faţa locului, a verificat cele de mai sus, luînd în primire obiectele păstrate.

Vasul-borcan este lucrat cu mîna dintr-o pastă impură, amestecată cu cioburi pisate, pietricele şi nisip. Are înălţimea de 0,134 m. Diametrul fundului este de 0,082 m, al buzei de 0,087 m, iar diametrul maxim al pîntecelui de 0,103 m. Vasul are buza înaltă, uşor înclinată în afară,

pîntecele bombat, umerii ridicaţi şi fundul îngroşat. Culoarea vasului este negricioasă, cu pete cafenii, mai închise sau mai deschise, ca urmare a unei arderi incomplete, pe gît şi umăr mai păstrînd urme de funingine. În afara unor uşoare crestături pe marginea exterioară a buzei, vasul nu mai are nici un fel de ornament. Întreaga suprafaţă interioară şi exterioară prezintă pronunţate asperităţi, datorită compoziţiei pastei (fig. 1 şi fig. 2).

Fibula de bronz are o lungime de 0,057 m, corpul înalt şi faţetat, fiind terminată cu un picior înalt cu pinten şi portagrafă înaltă, iar pe arc prezintă un semidisc (fig. 3 şi fig. 4). Resortul înfăşurat de cîte patru ori este fixat prin intermediul unui ax tot din bronz şi se continuă cu acul fibulei, care se fixează pe portagrafă.

Obiectele de inventar păstrate, precum şi unele indicaţii ale ritului de înmormîntare, ne fac să atribuim grupul de morminte de la Dorobanţu populaţiei sarmatice [1]. Cele patru morminte de la Dorobanţu vin să completeze cunoştinţele noastre referitoare la răspîndirea sarmaţilor de la Călăraşi şi Ulmu [2], precum şi de la Dridu şi Tatina [3].

Vasul de la Dorobanţu îşi află analogii cu cele descoperite în săpăturile de salvare întreprinse de Muzeul de istorie din Galaţi ,în cimitirul din dunele de nisip din comuna Largu [4], în săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (jud. Buzău), executate de Muzeul de istorie din Ploieşti [5], în săpăturile arheologice de la Tîrgşor (jud. Prahova) [6] şi în necropolele din sud-estul Munteniei [7].

În ceea ce priveşte fibula, exemplare asemănătoare au fost găsite la Constanţa [8], la Tîrgşor [9], în Panonia [10] şi în alte părţi [11].

Forma vasului şi în special tipul fibulei, care aparţine epocii imperiale romane şi este răspîndit în provinciile romane sigur pînă în secolul al II-lea e.n., ne fac să presupunem că grupul de morminte sarmatice din comuna Dorobanţu (jud. Ialomiţa) se datează în secolul al II-lea e.n., poate chiar în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

---

[1] I. Nestor, *Istoria României*, vol. I, Edit. Academiei, 1960, p. 676, 679 — 680.

[2] N. Anghelescu, Comunicare ţinută la Sesiunea de comunicări a C.S.C.A., dec. 1964.

[3] Bucur Mitrea, *Două morminte sarmatice descoperite în Muntenia*, în *SCIV*, XIII, 1962, 2, p. 431 — 435.

[4] I. T. Dragomir, *Raport asupra săpăturilor întreprinse la Largu (r. Filimon Sîrbu, reg. Galaţi)*, în *Materiale*, V, p. 479, fig. 5/4.

[5] N. I. Simache şi Victor Teodorescu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (r. Buzău, reg. Ploieşti)*, în *Materiale*, VIII, p. 280.

[6] Gh. Diaconu, *Despre sarmaţi la Dunărea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrgşor*, în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 327, fig. 2/2; 3; idem, *Tîrgşor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1965, p. 161, pl. XI/2,3.

[7] Sebastian Morintz şi Barbu Ionescu, *Cercetări arheologice în zona Olteniţei*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 95 — 125, fig. 6/2.

[8] Dorin Popescu, *Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in Bukarest*, în *Dacia*, IX-X, 1941 — 1944, p. 491 — 492, pl. 4/43.

[9] Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e. n.*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1965, p. 157, pl. VII/1.

[10] E. V. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen, in Pannonien*, în *DissPann*, Budapesta, 1942, seria II, nr. 19, p. 94, pl. IV/12.

[11] A. K. Ambroz, *Фибулы югаевропейской часми СССР*, în *Археология.*

СССР, 30, p. 38, pl. 7/13, 14.

LE GROUPE DE TOMBES SARMATIQUES DE DOROBANŢU
(dép. de Ialomiţa)

RÉSUMÉ

L'auteur présente un groupe de quatre tombes sarmatiques découvertes fortuitement dans la commune de Dorobanţu (dép. de Ialomiţa), dont l'une à mobilier funéraire. Il s'agit d'un vase-pot en terre glaise (fig. 1 et fig. 2) et d'une fibule en bronze (fig. 3 et fig. 4). cette dernière, d'un type courant dans les provinces de l'empire jusqu'au IIe siècle de n.è., a permis de dater le groupe des tombes du IIe siècle de n.è. — début du IIIe siècle de n.è.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Vase en terre glaise dc Dorobanţu.
Fig. 2. — Vase en terre glaise de Dorobanţu (dessin, N. Anghclescu).
Fig. 3. — Fibule en bronze de Dorobanţu.
Fig. 4. — Fibule en bronze de Dorobanţu (dessin, N. Anghelescu).

CUPTOR DE ARS OALE DIN SECOLUL AL VI-lea e. n. LA DULCEANCA (Jud. Teleorman)

DE

SUZANA DOLINESCU-FERCHE

Printre descoperirile recente făcute în timpul cercetărilor efectuate în așezarea din secolul al VI-lea e.n. de la Dulceanca[1], merită să fie semnalat un cuptor de ars oale conținînd aproximativ 12 vase întregibile și care constituie primul indiciu asupra practicării meșteșugului olăriei în interiorul așezării de aici.

Cuptorul, aflat în zona periferică din sudul așezării, se deosebește de cuptoarele din interiorul locuințelor de suprafață sau a bordeielor din secolul al VI-lea e.n. atît prin sistemul de construcție, cît și prin dimensiunile sale. Ceramica descoperită în cuptor prezintă un interes deosebit, vasele depuse în același timp formează un grup închis care poate constitui un criteriu de încadrare tipologică și într-un timp restrîns delimitat a unei serii de tipuri ceramice caracteristice.

Pînă acum, singura analogie pentru cuptorul nostru o constituie complexul similar descoperit cu ani în urmă în așezarea din secolul al VI-lea e.n. de la Dămăroaia, din apropierea Bucureștiului, cercetată de Dinu V. Rosetti[2], care descrie (la p. 210) un cuptor plin cu vase, așezate unul peste altul în două rînduri, lucrate cu mîna și la roată, printre care a apărut și un vas decorat cu o cruce incizată. După descrierea făcută de autor și acest cuptor fusese construit independent de locuințe ca și cel de la Dulceanca, avînd probabil tot funcția de cuptor de ars oale.

Cuptorul de ars oale de la Dulceanca a fost surprins stratigrafic pe profilul secțiunii VI, ca o albiere în solul cenușiu-gălbui, cu o lungime de 1,50 m, prea mică pentru a fi putut aparține unei locuințe parțial adîncite în pămînt. Nivelul de săpare a „gropii" amenajate pentru construirea cuptorului este același cu al locuințelor de suprafață și al gropilor bordeielor din secolul al VI-lea e.n. S-a observat că pentru construirea cuptorului

---

[1] Suzana Dolinescu-Ferche, *Așezarea din epoca prefeudală de la Dulceanca*, în *Revista muzeelor*, 3, 1966, p. 261 — 264; idem, *Raport asupra săpăturilor de la Dulceanca*, 1963 — 1967 (în curs de publicare).

[2] Dinu V. Rosetti, *Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest*, în *Germania*, 18, 1934, p. 206 — 213.

a fost pregătită o suprafaţă aproape rotundă (remarcată pe un ax de profil), cu un diametru de aproximativ 1,50 m. La mijlocul suprafeţei, adîncit cu aproximativ 10—15 cm, a fost creat un postament pe care a fost ridicat cuptorul din lut amestecat cu pietriş (fig. 1).

Cuptorul a apărut sub forma unei grămezi aproape rotunde, compacte, formată din lipitură arsă, fragmente provenind din vase, avînd

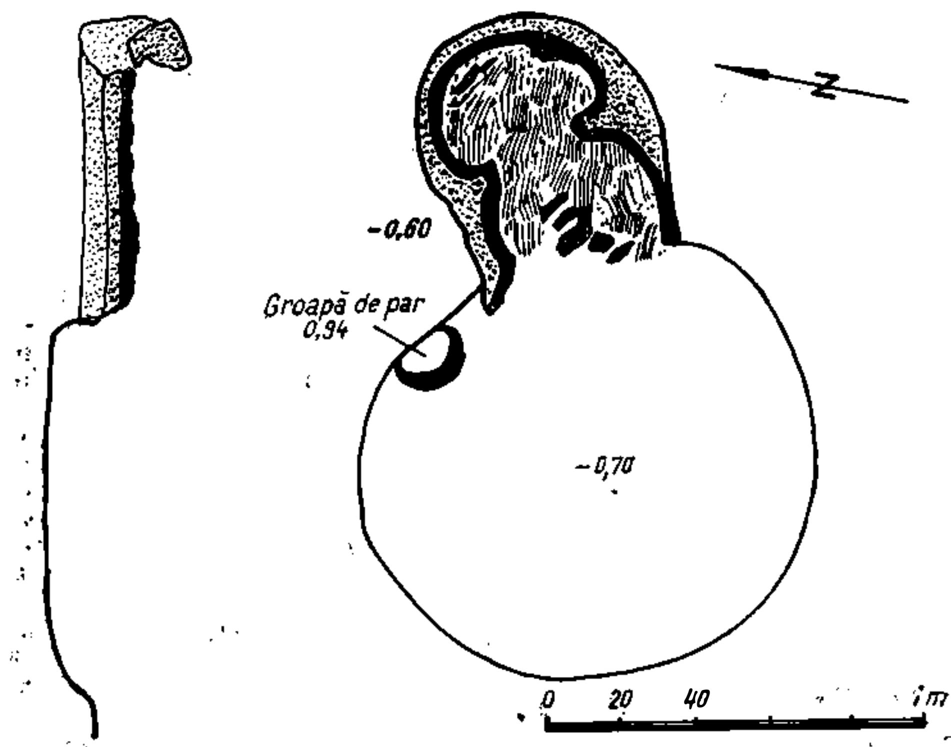

Fig. 2. — Dulceanca. Cuptorul de ars oale la demontare.

răspîndite în jur fragmente ceramice şi bucăţi din lipitura pereţilor amestecate cu pietriş. Din pereţi s-a păstrat o porţiune de 25 cm înălţime. Cuptorul are baza în formă de potcoavă cu diametrul lung de 0,90 cm şi este împărţit la interior în două părţi printr-o sugrumare laterală a pereţilor pe axul median, care lasă o deschidere largă de comunicare. La gura cuptorului a fost făcută o groapă rotundă, puţin adîncită (0,10 cm) faţă de baza cuptorului (fig. 2). Probabil că deasupra cuptorului a fost construit un acoperiş de protecţie (o groapă de par la stînga intrării cuptorului indică aceasta). La demontare a apărut vatra cuptorului pe care se formase o crustă groasă, albă, pietrificată datorită arderii.

Faptul că acest cuptor a fost construit izolat, în afara locuinţelor, este încă un argument care sprijină opinia noastră că a fost folosit la arderea ceramicii. El se deosebeşte de cuptoarele obişnuite, construite în interiorul locuinţelor, folosite la pregătitul mîncărurilor şi coptul

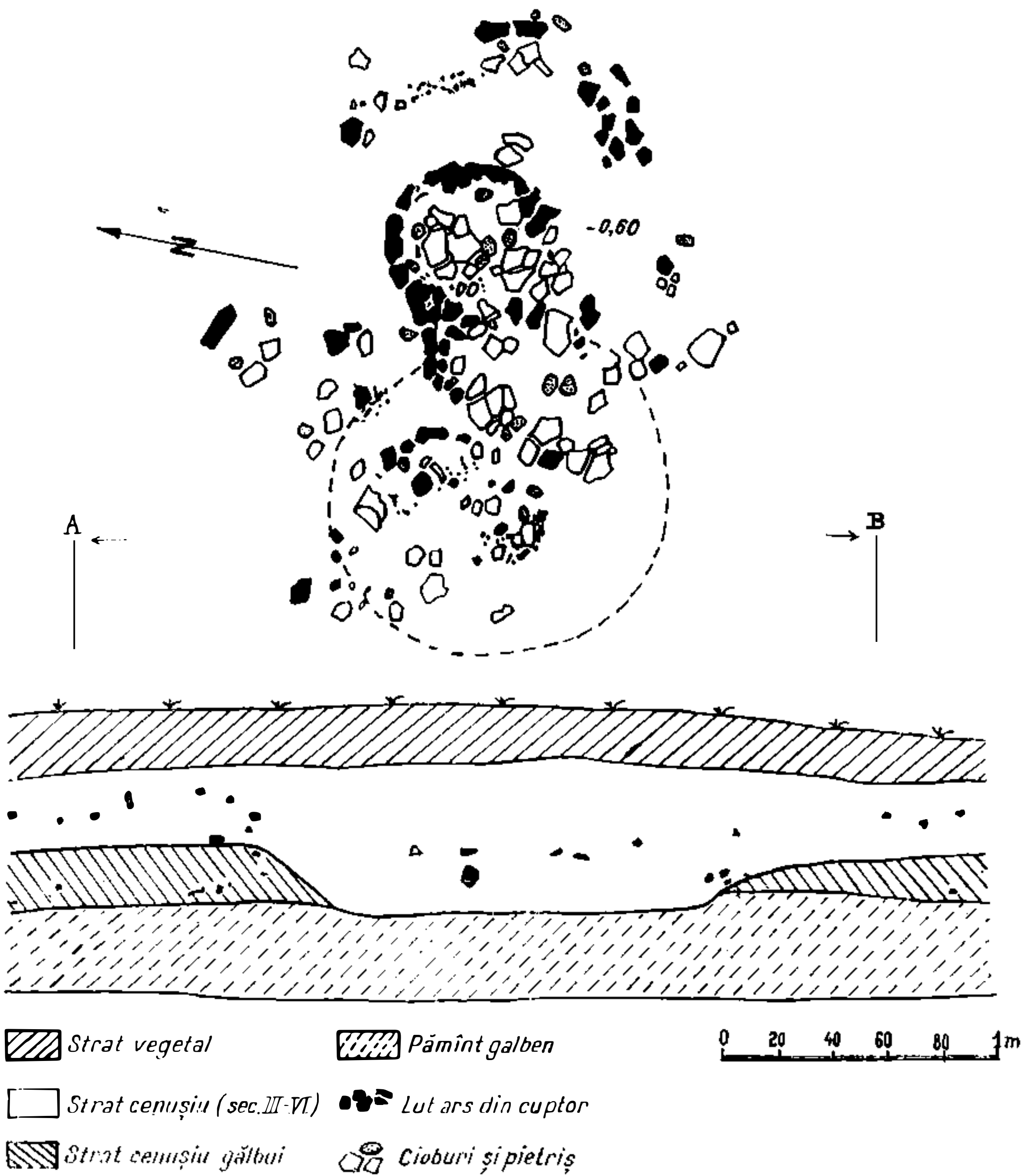

Fig. 1 — Dulceanca. Cuptorul de ars oale, planul și profilul stratigrafic în secțiunea VI.

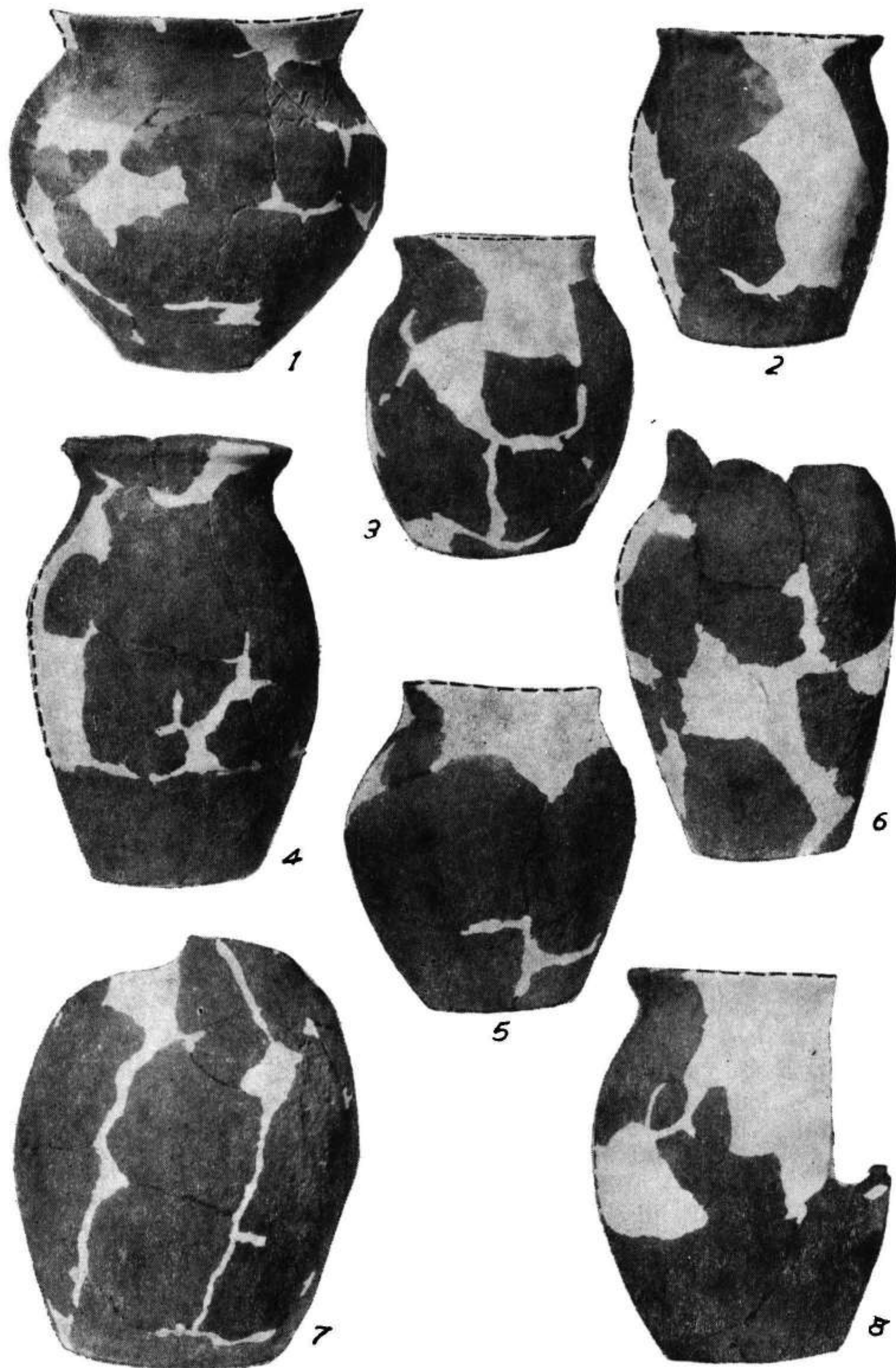

Fig. 3. — Dulceanca. Cele 8 vase întregite din cuptorul de ars oale. *1*, vas lucrat la roată; *2* — *8*, vase lucrate cu mîna.

pîinii, care sînt mult mai mici, ovale sau rotunde, cu bolta scundă şi cu o singură încăpere.

Vasele au fost depuse direct pe vatră, unul lîngă altul, avînd între ele cîţiva vălătuci ovali cu extremităţile ascuţite sau rotunjite (fig. 7), care se sprijineau de asemenea pe vatră. La mijloc au fost depuse vasele înalte şi în jurul lor cele scunde. Prin dărîmarea şi împrăştierea unei porţiuni din partea superioară a cuptorului, vasele au fost turtite.

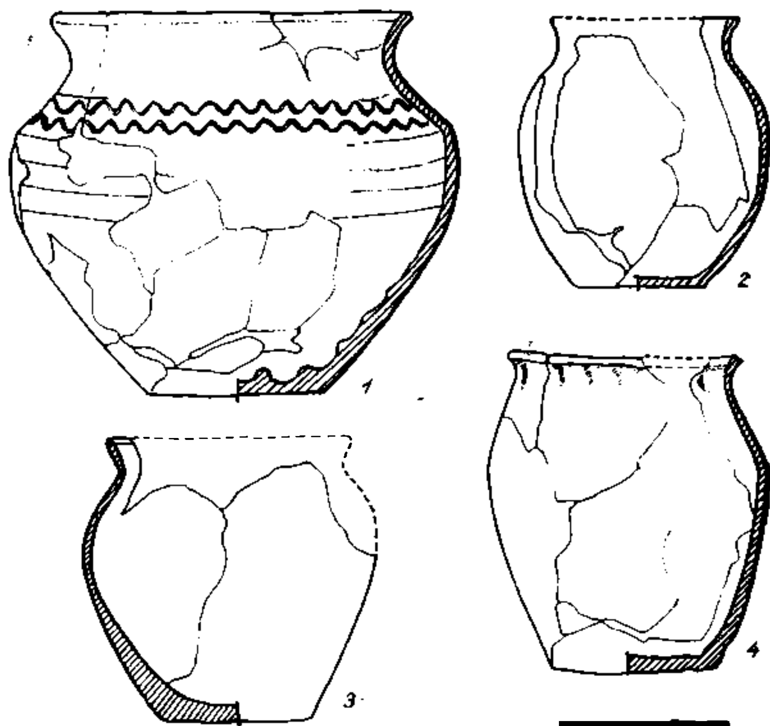

Fig. 4. — Dulceanca. *1 — 4*, vase din cuptorul de ars oale.

S-a constatat că atît vasul lucrat la roată, cît şi cele lucrate cu mîna au fost modelate din aceeaşi pastă, amestecată cu nisip, ambele categorii avînd pereţii subţiri, fapt care a determinat arderea uniformă, egală, a fiecărui exemplar. Forma caracteristică este borcanul fără toartă, cu corpul mai alungit sau mai bombat (fig. 3, 4, 5 şi 6). Vasele sînt lucrate într-o tehnică foarte îngrijită.

1. Vasul lucrat la roată (fig. 3/1 şi fig. 4/1) are gura largă şi fundul mic, drept. Deasupra umărului este decorat cu două linii în val, incizate. Corpul se lărgeşte mult, pînă la un prag uşor pe care-l face pe diametrul maxim, după care începe decorul propriu-zis. Cîteva linii uşor marcate lasă impresia că s-a încercat realizarea a trei faţete sub umărul vasului. În interior, pe fund, primele învîrtiri ale roţii au lăsat o amprentă puternică circulară, apoi canelurile formate prin învîrtire se estompează din

ce în ce mai mult pe măsură ce vasul este înălţat, pînă dispar cu totul spre umăr. Acest exemplar aminteşte formele mai vechi ale vaselor dacice din cultura Chilia şi a formelor provincial-romane.

2. Vasele lucrate cu mîna se grupează astfel : a) vase scunde cu corpul mai bombat sau mai alungit, neornamentate, cu buza răsfrîntă în

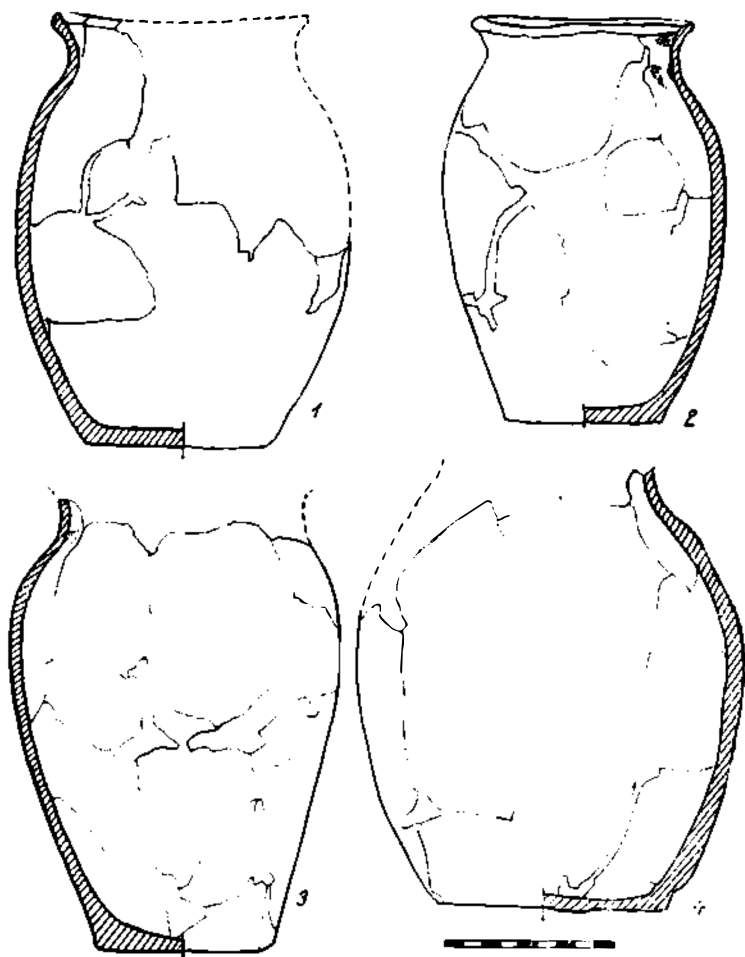

Fig. 5. — Dulceanca. *1 — 4*, vase din cuptorul de ars oale.

afară, avînd sub ea imprimate urmele degetelor. În general au fundul drept, subţire, excepţie făcînd exemplarul din fig. 4/3. În interior se observă urmele degetelor prin şănţuiri verticale (fig. 4/2—4) ; b) vase cu corpul alungit, înalte, cu umărul sus, neornamentate, avînd fundul larg, proporţional cu gura (fig. 5/2,3) ; c) vase înalte, cu fundul larg şi diametrul maxim pe mijloc şi buza răsfrîntă în afară. Se observă aceleaşi urme lăsate de degete sub buză, la exterior (fig. 5/2,3). Restul fragmentelor fac parte din exemplare care nu au putut fi decît parţial reconstituite şi aparţin unuia sau altuia din tipurile descrise mai sus (fig. 6/1—4).

Ceramica descoperită în cuptorul de la Dulceanca se încadrează în aria de cultură materială caracteristică secolului al VI-lea e.n. pe teritoriul Munteniei, găsindu-şi analogii în majoritatea complexelor cercetate pînă acum în centrul, nord-estul şi sud-vestul Munteniei[3]. Nu încape nici o îndoială că această ceramică a fost făcută de un meşteşugar olar din aşezare, într-un răstimp foarte scurt. Pe de altă parte, ceramica descope-

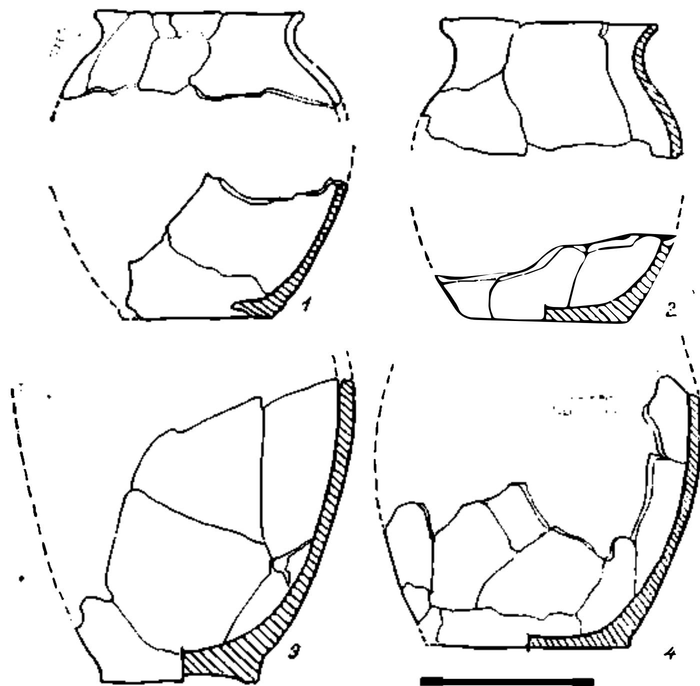

Fig. 6—Dulceanca. *1 — 4*, vase din cuptorul de ars oale întregite parţial.

rită în bordeiele sau locuinţele de suprafaţă din aşezare cuprinde forme similare, care dovedesc că ambele tipuri de locuinţă au coexistat, ele nereprezentînd faze deosebite din punct de vedere cronologic.

Nu este locul să reluăm aici analiza din punctul de vedere al originii şi al atribuirii etnice a diferitelor tipuri din olăria prezentată şi să încercăm o paralelizare a lor cu alte grupuri descoperite în interiorul Munteniei în secolul al VI-lea e.n., acestea constituind capitole deja studiate şi dezbătute în literatura de specialitate[4]. Nota de faţă are scopul de a

[3] Ciurel, Străuleşti-Măicăneşti şi Lunca, Băneasa, Bucureştii Noi şi altele (în jurul oraşului Bucureşti), Budureasa, Tîrgşorul Vechi etc. (jud. Prahova), Ipoteşti, Dulceanca, Sfinţeşti, Olteni, în sud-vestul Munteniei.

[4] Sebastian Morintz, *Săpăturile de pe Dealul Ciurel*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 770 — 771 ; *Materiale*, VII, 1961, p. 658 — 663 ; *Materiale*, VIII, 1962, p. 761 — 769 ; Margareta Constantiniu, *Străuleşti-Măicăneşti, Aşezarea prefeudală II*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, vol. II, 1965, p. 75 — 98 ; Vl. Zirra şi Gh. Cazimir, *Unele rezultate ale săpăturilor arheologice de pe „Cîmpul Boja"-Militari*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, vol. I, p. 49 — 75 ; Victor Teodorescu, *Despre cultura Ipoteşti-Cîndeşti, în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (reg. Ploieşti)*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 485 — 503.

prezenta un material documentar important pentru o perioadă în care vestigiile arheologice nu sînt prea bogate. Mai adăugăm că pentru această

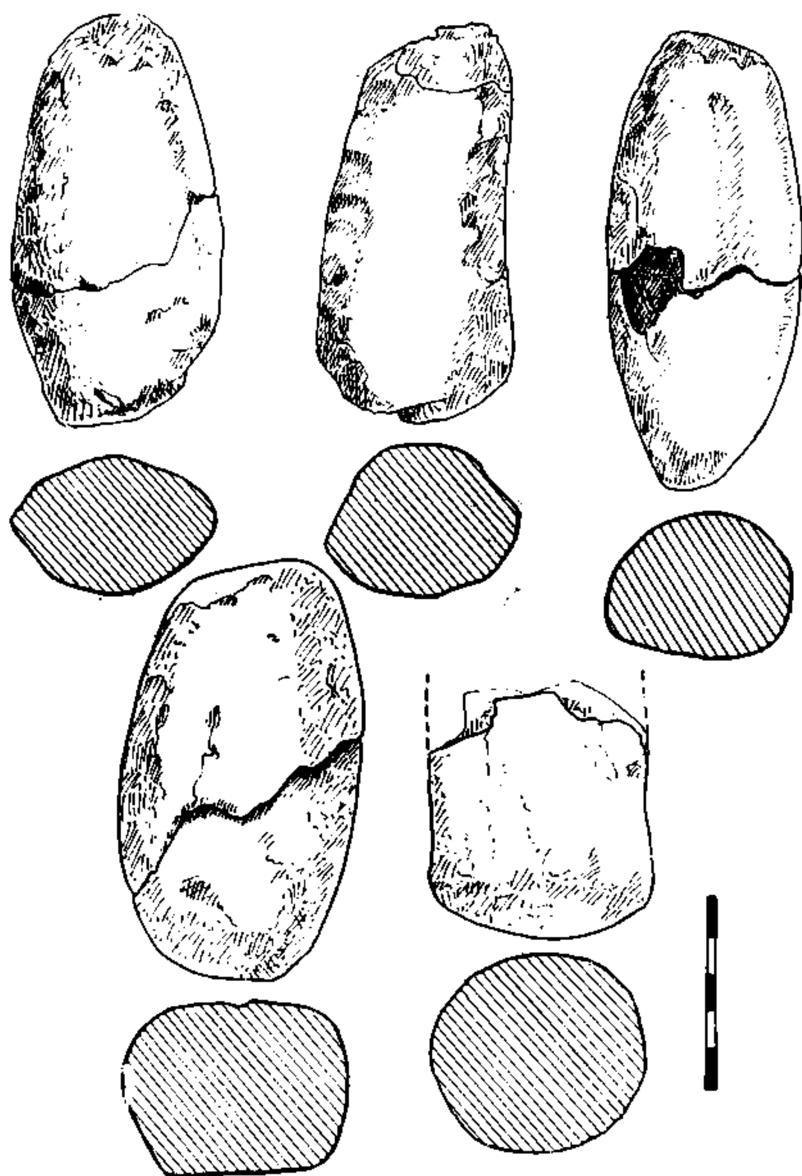

Fig. 7. — Dulceanca. Vălătuci de lut din cuptor.

etapă izvoarele istorice sînt foarte sărace şi nu ne pot fi de prea mare ajutor în reconstituirea felului de trai al localnicilor, aşa că elementul de bază cel mai autentic îl formează tot materialul arheologic.

FOUR DE POTIER DU VIe SIÈCLE DE n.è. À DULCEANCA (Dép. de Teleorman)

RÉSUMÉ

L'auteur présente un four de potier, contenant 12 vases, récemment découvert dans l'établissement du VIe siècle de notre ère, à Dulceanca (dép. de Teleorman) qui se trouve à environ 12 km de la ville de Roşiori de Vede.

Cette découverte atteste pour la première fois l'existence des artisans potiers dans cette station. Le four construit en terre et gravier est différent, par ses proportions et par sa forme, des fours trouvés dans les huttes. Les vases découverts dans le four sont travaillés au tour et à la main. Ils peuvent servir comme critère typologique et chronologique restreint, pour d'autres vases du VIe siècle de notre ère du territoire de la Munténie.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Dulceanca. Four de potier, plan et coupe stratigraphique dans la section VI.

Fig. 2. — Dulceanca. Four de potier après sa mise au jour.

Fig. 3. — Dulceanca. Les huit vases restaurés, trouvés à l'intérieur du four de potier. 1, vase travaillé au tour; 2 — 8, vases travaillés à la main.

Fig. 4. — Dulceanca. 1 — 4, vases provenant du four de potier (dessin).

Fig. 5. — Dulceanca. 1 — 4, vases provenant du four de potier (dessin).

Fig. 6. — Dulceanca. 1 — 4, vases provenant du four de potier, partiellement restaurés (dessin).

Fig. 7. — Dulceanca. Rouleaux de glaise trouvés à l'intérieur du four.

CU PRIVIRE LA O RECENTĂ ÎNCERCARE DE SINTEZĂ ASUPRA CRONOLOGIEI PREISTORICE A ORIENTULUI APROPIAT, A MEDITERANEI ŞI A EUROPEI

DE
VLADIMIR DUMITRESCU

Numărul uriaş al cercetărilor arheologice efectuate an de an în aceste vaste regiuni, imensitatea datelor obţinute şi amploarea informaţiei bibliografice fac ca aproape să nu mai fie posibil pentru un singur cercetător să cuprindă acest întreg domeniu altfel decît sub forma unei sinteze de largă respiraţie, în care să fie luate în consideraţie liniile generale ale dezvoltării social-istorice-culturale şi diferitele elemente esenţiale care au determinat-o. Dacă totuşi un singur cercetător se încumetă să îmbrăţişeze întreaga arie amintită de-a lungul întregii perioade ce începe o dată cu apusul paleoliticului şi se termină la zorile perioadei Hallstatt, el va avea nevoie, pe de o parte, să cunoască în chip direct cel puţin materialele esenţiale pe care va voi să-şi sprijine argumentaţia şi concluziile, iar pe de altă parte să fie în curent cu o bună parte a bibliografiei respective; în orice caz nu credem că se va putea mulţumi, pentru unele sau altele din regiunile şi problemele tratate, cu un număr cu totul redus de lucrări pe care să le ia drept călăuză, căci oricît de serioase ar putea fi asemenea lucrări ele nu reprezintă decît unele puncte de vedere, nu lipsite de subiectivism, şi de aceea trebuie mereu confruntate cu faptele înseşi şi cu alte puncte de vedere asupra aceloraşi probleme.

Dacă nu se respectă aceste condiţii, strict necesare după părerea noastră, multe dintre ipotezele şi concluziile unei asemenea sinteze vor fi insuficient documentate şi deci viciate organic, şi astfel de foarte multe ori greşite. Desigur, aceste observaţii preliminare nu înseamnă că sîntem împotriva marilor sinteze, ci numai că pregătirea şi realizarea lor trebuie să se bizuie neapărat pe o informaţie cît mai completă şi mai ales directă.

Aceste observaţii ne-au fost sugerate de lectura unei ample lucrări recent apărute, iar criticile pe care ne socotim îndreptăţiţi să i le facem cu prilejul analizării unora dintre capitole sînt întemeiate tocmai pe lipsa acelei informaţii cît mai complete despre care am amintit. Lucrarea la care ne referim este cartea prof. Homer L. Thomas de la Universitatea din Missouri, intitulată *Near Eastern, Mediterranean and European Chro-*

SCIV, tomul 20, nr. 1, Bucureşti, 1969, p. 125—149

nology, avînd ca subtitlu *The historical, archaeological, radiocarbon, pollen-analytical and geochronological evidence* [1].

Cele două volume ale lucrării constituie o nouă — şi ultimă, după ştiinţa noastră — încercare de a sintetiza (într-o serie de capitole şi un mare număr de tabele sincronice, în total 62) rezultatele cercetărilor arheologico-istorice şi ale unor discipline ajutătoare, pentru a stabili cronologia relativă şi absolută a întregii zone mediteraneene, a Orientului Apropiat şi a Europei, începînd de la sfîrşitul paleoliticului (circa 10000 î.e.n.) şi pînă pe la 1200 î.e.n. Cu toate că subtitlul lucrării pare a pune pe acelaşi plan folosirea datelor obţinute pe baza diferitelor discipline, este evident că, fiind vorba de o lucrare de cronologie comparată, autorul pune accentul pe — şi foloseşte cu predilecţie — datele arheologice, acordînd o importanţă fundamentală rezultatelor obţinute prin metoda C_{14}.

De la început autorul optează pentru cronologia înaltă, acceptînd toate implicaţiile ei, şi anume, pe de o parte, coborîrea serioasă a datei de sfîrşit a paleoliticului — concluzie la care, spune autorul, ar fi trebuit să se ajungă de mult pe baza datelor varvelor — iar, pe de altă parte, o dată de început mult mai timpurie pentru neoliticul din Europa. Aceste noi datări pot fi socotite după autor drept „revoluţionare", deoarece ne duc la constatarea că numai un scurt răstimp de trei milenii separă stadiul economiei de vînătoare (şi de cules — *n.n.*) de apariţia primelor comunităţi agricole. În schimb, cronologia epocii bronzului din Europa continentală nu ar fi afectată de noile rezultate, deoarece legăturile istorice, confirmate şi de datele C_{14} (ceea ce, în paranteză fie spus, este numai parţial exact, căci în tot sud-estul Europei — cu excepţia Greciei — şi în Europa centrală lipsesc asemenea date pentru epoca bronzului), continuă să arate că începutul epocii bronzului în Europa centrală trebuie plasat în secolul al XVIII-lea, iar în Europa nordică la sfîrşitul secolului al XVI-lea sau la începutul secolului al XV-lea.

Poate că, înainte de a se fi optat pentru cronologia înaltă pentru Europa, problema trebuia discutată mai pe larg spre a nu se lăsa impresia unei poziţii subiective în această problemă în care există păreri fundamental contradictorii. Căci, dacă sînt puţine motive pentru a refuza situarea începutului neoliticului în mileniul al VI-lea, ni se pare că nu există suficiente temeiuri pentru acceptarea cronologiei înalte pentru *toate* culturile epocii eneolitice şi ale perioadei de tranziţie spre epoca bronzului.

Amploarea subiectului şi numărul aproape nesfîrşit de izvoare (studii, dări de seamă despre săpături, articole etc.) şi, înainte de toate, materialele arheologice înseşi, pentru diferitele regiuni îmbrăţişate în această nouă încercare de sinteză, era firesc să constituie dificultăţi serioase pentru autor. Abia dacă mai este nevoie să amintim că, dacă o cunoaştere *directă* a materialelor din *întreaga* Asie Anterioară, Mediterana şi tot restul Europei, pentru întreaga perioadă pe care o tratează autorul, ni se pare la ora actuală practic imposibilă, ea trebuie să fie suplinită într-o măsură relativ mulţumitoare printr-o cunoaştere aprofundată a bibliografiei. Atunci cînd amîndouă aceste surse de informaţie sînt defi-

[1] Un volum text (176 p.) şi un volum de tabele sincronice (62 charts), apărute la Lund în 1967 şi constituind vol. VII 1 şi 2 din seria „Studies in Mediterranean Archaeology" editată de Dr. Paul Aström de la Institutul clasic din Lund.

citare, multe dintre rezultate trebuie puse de la început sub semnul îndoielii.

În ceea ce ne privește, nu avem de altfel intenția de a-l urmări aici pe autorul amintit în toate zonele lumii vechi luate în discuție, ci ne vom mulțumi să încercăm — prin menționarea și discutarea ipotezelor și concluziilor sale cu privire la teritoriul țării noastre și numai rareori a acelora referitoare la regiunile învecinate, legate organic de ele din punct de vedere cultural în perioada studiată de autor — să vedem în ce măsură el a depășit piedicile ce-i stăteau în cale.

Împărțită în două „secțiuni", prima tratînd problemele perioadei dintre 10000—3000 î.e.n., iar a doua între 3000—1200 î.e.n., lucrarea cuprinde o serie de capitole, dintre care ne vom opri aici, în ambele „secțiuni", asupra capitolelor 3 și 7, primul dedicat sud-estului Europei și al doilea regiunilor de stepă și de pădure din U.R.S.S. Dintre subcapitolele capitolului 3 ne interesează în primul rînd acelea privind regiunea Dunării de Jos și regiunea carpatică.

Informația sa în ceea ce privește problemele generale și cronologia neoliticului românesc este insuficientă, așa cum se reflectă atît din discuțiile din text, cît și din bibliografia citată în note. Într-un domeniu ca acesta, fără o cunoaștere cvasicompletă a izvoarelor (materiale și bibliografie) ești fatal silit să adopți unele concluzii bazate pe o informație unilaterală, în funcție aproape exclusiv de concluziile puținilor autori sau chiar singurului autor pe care l-ai consultat mai temeinic cu privire la o anumită zonă culturală.

Din întreaga bibliografie românească asupra neo-eneoliticului, autorul nu a folosit decît cîteva articole și un volum (în total 20 de titluri), omițînd referiri la imensa majoritate a numeroaselor articole, rapoarte de săpături, studii și chiar volume monografice publicate în ultimii ani în România și în străinătate; era deci aproape firesc să accepte punctele de vedere — de cele mai multe ori foarte subiective — de care a putut lua cunoștință din unele dintre puținele lucrări consultate, fără a avea posibilitatea să aleagă între două sau mai multe interpretări existente în aceeași problemă; în schimb, atunci cînd a consultat două lucrări pentru aceeași problemă, el a judecat lucrurile în chip critic și a optat în general pentru soluția justă. Chiar dacă n-ar fi menționat în introducere că, pentru problemele neoliticului din România, a folosit cu precădere unele lucrări ale unuia dintre colegii noștri, acest lucru reiese limpede din text și din tabelele cronologice, ceea ce dăunează însă expunerii și concluziilor sale. E adevărat însă că deficiența bibliografică nu decurge din vreun tratament aplicat României, căci și pentru multe alte țări (dacă nu pentru toate) bibliografia folosită nu este de loc mai bogată; ea ni se pare însă ceva mai judicios aleasă.

În altă ordine de idei, referindu-ne la planul lucrării, este evident că diferitele regiuni geografice ale României au cunoscut, în unele momente, dezvoltări diferite, unele regiuni fiind orientate mai mult într-o direcție, altele în alta. Au existat însă și perioade de unitate culturală aproape totală (ca de pildă în etapa neoliticului vechi reprezentată de cultura Criș-Starčevo), sau de întrepătrundere și filiație directă între culturile diferitelor zone geografice ale României, așa încît ni se pare că tratarea pro-

blemelor neoliticului şi ale epocii bronzului din România în paragrafe şi chiar în capitole diferite, categoric separate între ele, nu este cea mai bună soluţie, mai ales că acest criteriu nu este aplicat întotdeauna; pentru Iugoslavia problemele au fost tratate într-un singur subcapitol unitar, deşi este bine ştiut că diferenţele culturale dintre zona vestică, adriatică şi acea estică, continental-balcanică, mai ales în neolitic, sînt chiar mai mari decît acelea dintre diferitele zone ale teritoriului României.

Prima afirmaţie cu care începe paragraful consacrat Dunării de Jos din capitolul 3 (sud-estul Europei) nu mai corespunde astăzi realităţii, deoarece nu se poate afirma că epipaleoliticul (sau mezoliticul, cum preferă autorul să-i spună) nu ar fi cunoscut „in the lands along the Lower Danube" (p. 33). Desigur, autorul nu avea încă posibilitatea să cunoască foarte recentele şi excepţionalele descoperiri epipaleolitice făcute în ultimii doi-trei ani în zona Porţilor de Fier; dar el cunoaşte descoperirile de la Băile Herculane (despre care va vorbi cu alt prilej), situate destul de aproape de valea Dunării şi în orice caz direct legate de această zonă, şi ar fi fost de dorit să cunoască şi descoperirile de aspect campinian tîrziu de la Lapoş, în Muntenia, la mai puţin de 100 km nord de Dunăre.

Autorul are în schimb dreptate atunci cînd arată că nu avem încă nici o dovadă certă despre existenţa unui neolitic aceramic în Bulgaria şi în România; în această privinţă, demonstraţiile regretatului nostru coleg C.S. Nicolăescu-Plopşor pentru descoperirile epipaleolitice de la Băile Herculane sînt fără drept de apel. Dacă prezenţa neoliticului aceramic în Tesalia şi, cum cred unii, în Iugoslavia ne dă cu adevărat dreptul să ne aşteptăm şi la descoperirea unor asemenea complexe culturale şi pe teritoriul României —cum înclină să creadă autorul—aceasta este o întrebare la care numai viitorul va putea răspunde. Recentele descoperiri din zona Porţilor de Fier (la Lepenski Vir) par să arate că aici s-a dezvoltat un anumit neolitic preceramic, fără legătură însă cu cel cunoscut pînă acum în restul Peninsulei Balcanice şi fără dezvoltare ulterioară într-un neolitic cu ceramică, deoarece cultura Criş-Starčevo nu se leagă de el.

Nu înţelegem ce l-a determinat pe autor să situeze „cultura Kodjadermen" din Bulgaria în neoliticul *vechi*, alături de Karanovo I, de Kremicovci şi de Starčevo-Criş, căci se ştie prea bine că aceasta este denumirea folosită mai recent de colegii bulgari pentru cultura Gumelniţa din Bulgaria, cultură care nu poate fi atribuită neoliticului vechi, de vreme ce se situează în perioada eneolitică.

În legătură cu cultura Criş-Starčevo, cele mai vechi date C_{14} de care dispunem pentru faza Starčevo I sînt acelea de la Karanovo I, care *nu* se plasează *înainte* de circa 5353 î.e.n., în timp ce toate celelalte sînt mai degrabă *după* 5000 î.e.n.; de aceea, începutul acestei culturi n-ar trebui plasat înainte de 5 500 î.e.n. şi astfel nu ni se pare că există deocamdată elemente certe pentru situarea începutului culturii Starčevo-Criş chiar la 6000 î.e.n. Dar chiar admiţînd această dată, nu ni se pare că putem preconiza apariţia ei pe teritoriul României tot aşa de timpuriu cum face autorul (tabelul I :11). Triburile respective au pătruns desigur progresiv în această zonă şi n-au putut ocupa imediat un teritoriu atît de vast, care se pare că se întinde în nord pînă în Ungaria şi în est pînă în Ucraina aşa încît, în coloanele privind spaţiul carpato-dunărean, această cultură tre-

buia situată mai tîrziu, poate puţin înainte de 5000 î.e.n. Altfel ar trebui să admitem că această cultură a dăinuit la N de Dunăre de la 6000 pînă la circa 4500 î.e.n. (dată la care este situată şi ceramica liniară („bandceramica") din Moldova şi din Ucraina, pe baza rezultatelor C_{14} obţinute pentru această cultură în alte regiuni), adică un mileniu şi jumătate, ceea ce ni se pare neverosimil. De altfel, tot lungă ni se pare şi durata atribuită culturii liniare, „bandceramica" din Moldova în tabelul respectiv, dacă ţinem seama că nicăieri depunerile respective nu sînt prea consistente; iar cultura liniară din vestul Transilvaniei (aparţinînd de data aceasta unei faze vechi) lipseşte de pe tabelul respectiv (v. şi mai jos, p.133), după cum lipseşte din acelaşi tabel (1 :13 b) şi cultura Criş în vestul Transilvaniei.

Cît priveşte pasajul privind elementele anatoliene din Dobrogea (Hamangia I), care au putut inspira apariţia culturii Vinča-Turdaş şi a culturilor înrudite, el ni se pare neclar, căci indiferent cînd situăm cronologic cea mai veche fază a culturii Hamangia (după părerea noastră în nici un caz la nivelul aşa de vechi la care o situează descoperitorul acestei culturi), ea nu a putut avea nici o influenţă asupra formării culturii Vinča-Turdaş, a cărei arie de dezvoltare este situată la multe sute de km spre vest. Este adevărat că descoperitorul culturii Hamangia îi atribuie acesteia un rol princeps la formarea neoliticului în România la nord de Dunăre, dar acesta este un punct de vedere cu totul personal, care n-a găsit şi credem că nici nu va găsi vreun alt adept, deoarece afirmaţia nu se bazează pe nici o dovadă, iar faptele cunoscute îi sînt cu totul potrivnice.

Ceva mai departe (p. 34) citim că specia ceramică cu pictură albă din Anatolia (Chalcoliticul tîrziu 1—2 de la Beycesultan) şi alte influenţe ar fi dat naştere culturii Boian din Muntenia şi indirect culturii Vădastra din Oltenia, dar această afirmaţie nu poate fi sprijinită pe fapte şi contrazice realitatea ; este vorba de o teorie de acum 40 de ani a lui H. Frankfort, lipsită de fundament. De altfel, imediat se exprimă o părere diametral opusă, arătîndu-se că Boianul vechi are o bază Vinča-Turdaş „conditioned by late *Bandkeramik* and Anatolian influences", citîndu-l pentru această interpretare ceva mai apropiată de realitate pe D. Berciu; este totuşi mult mai probabil că cultura Boian (respectiv prima fază, Bolintineanu) s-a născut din contactul triburilor liniare ajunse pînă în Muntenia centrală cu acelea ale culturii Dudeşti din sudul Munteniei, cultură înrudită cu Vinča veche, dar pe care autorul nu o cunoaşte, şi deci nu o menţionează nici în text, nici în tabelele cronologice. Oricare ar fi fost rolul unor noi influenţe meridionale, el nu poate fi atribuit ceramicii pictate cu alb din Anatolia, întrucît această specie ceramică este absentă în cea mai veche fază a culturii Boian. Ar fi fost de altfel mult mai instructiv dacă autorul încerca să explice originea decorului excizat din culturile Boian şi Vădastra — ultima formată sigur pe baza culturii Dudeşti, în care apar la Dunărea de jos primele elemente de decor excizat — şi totodată să lămurească asemănările cu decorul excizat întîlnit pe ceramica unor culturi din Grecia, Egeea şi chiar Anatolia.

În legătură cu cultura Vădastra, felul în care ea este situată în tabelul cronologic respectiv (I :10) ni se pare necorespunzător, căci el reprezintă o transpunere fidelă a unui tabel cronologic al lui D. Berciu.

Se ştie că la Vădastra — în afară de stratul paleolitic-aurignacian — sînt două straturi culturale bine precizate, în afara depunerilor mai tîrzii. Cercetătorul din ultimii 15 ani de la Vădastra a numit aceste două straturi neo-eneolitice Vădastra I şi Vădastra II, precizînd însă că Vădastra I aparţine culturii Vinča I; aceasta înseamnă că *nu* poate figura în nici un caz pe tabelul cronologic la acelaşi nivel cu Boian, fiind anterioară acesteia şi ar fi trebuit trecută la nivelul la care a fost inserat stratul Verbicioara II, respectiv la nivelul Vinča-Turdaş. Este adevărat că H. Thomas a fost dezorientat de faptul că atît Vădastra I cît şi Vădastra II au fost împărţite de D. Berciu în cîte două orizonturi (Vădastra I—II pentru Vădastra I şi Vădastra III—IV pentru Vădastra II), deşi pentru Vădastra I nu sîntem siguri că se pot distinge realmente asemenea etape. Adevărata cultură Vădastra (II, după cercetătorul aşezării), în care într-adevăr se pot distinge două etape, trebuie paralelizată probabil cu ultimele două faze ale culturii Boian.

Culturile următoare din spaţiul sud-românesc şi bulgar sînt încadrate de autor în „Early Copper Age". Desigur, d-sa are deptate cînd afirmă că nu se mai poate folosi termenul de *neolitic tîrziu* pentru culturile Gumelniţa-Sălcuţa; în schimb, nu credem justificată înlocuirea lui cu „Early Copper Age", căci rolul cuprului în culturile respective nu este încă determinant, în timp ce uneltele de piatră, silex şi os sînt încă predominante. Singura soluţie justă este să se revină la folosirea termenului *eneolitic*, care oglindeşte fidel realitatea, rămînînd să se precizeze din ce moment al evoluţiei diferitelor culturi stadiul lor de dezvoltare ne îndreptăţeşte să le numim eneolitice.

În ceea ce priveşte pătrunderea metalurgiei din Egeea şi din SV Asiei în culturile eneolitice de la Dunărea de Jos, sugerată autorului, ca şi multor altor cercetători, de tipurile diferitelor obiecte metalice, socotim că ea corespunde realităţii, cum de altfel au susţinut mai toţi arheologii români.

Adoptînd împărţirea culturii Gumelniţa în patru faze (ca şi pe aceea a culturii Boian în cinci faze), autorul urmează *ad litteram* părerile lui D. Berciu. Lipsa informaţiei complete îl face să creadă că abia descoperirile de acum 10—15 ani de la Tangîru au dovedit că cultura Gumelniţa suprapune (şi urmează) cultura Boian (p. 35), dar această realitate stratigrafică este cunoscută de peste patru decenii. Avem aici însă prilejul să constatăm că, de îndată ce a consultat şi alte lucrări, el arată — pe bună dreptate — că nu toate afirmaţiile autorului român după care s-a călăuzit în general sînt valabile, cum este, de exemplu, în problema picturii crude şi a grafitului; ambele aceste sisteme de decor ale ceramicii se menţin şi în faza pînă acum numită Gumelniţa B_1, cum am avut prilejul să dovedim noi înşine acum cîţiva ani. Ar fi fost de altfel preferabil ca autorul să nu folosească pretutindeni siglele propuse de D. Berciu în locul celor tradiţionale, intrate de mult în literatura de specialitate.

Nu ni se pare de loc sigur că poziţia cronologică relativă a culturilor Gumelniţa-Sălcuţa-Krivodol ar putea fi fixată în parte prin apariţia bruscă a speciei ceramice cu pictură crudă (*crusted ware*) de tip Rakhmani în Tesalia şi a ceramicii negre descoperite în mormintele de incineraţie de la Souphli-Magula; căci, pe de o parte, pictura crudă este cunoscută la Dunărea de Jos încă din ultimele faze ale culturii Boian (deşi nu este prea frecvent folosită), iar pe de altă parte ea se menţine (cum

a remarcat autorul ceva mai înainte) pînă în faza Gumelniţa B_1. Chiar dacă amintitele apariţii ar trebui legate de o intrusiune a triburilor din Balcani în Grecia centrală — ceea ce trebuie încă dovedit, chiar dacă această afirmaţie a fost făcută în chip repetat de mai mulţi cercetători —, din moment ce ceramica cu pictură crudă a fost folosită timp foarte îndelungat la Dunărea de Jos şi în Balcani, ea nu mai poate indica un *anumit* moment cronologic.

Colegul M. Garašanin a arătat şi el, încă de acum zece ani, acelaşi lucru în legătură cu specia „crusted ware" de la Vinča, care apare în unele cazuri încă din faza cea mai veche şi apoi se întîlneşte şi în faza Vinča-Pločnik, şi de aceea nu poate avea vreo valoare cronologică în raport cu neo-eneoliticul din Tesalia. Şi de altfel pictura albă crudă a fost folosită în sud-vestul Anatoliei încă din chalcoliticul tîrziu, datat în a doua jumătate a mileniului al V-lea î.e.n., deci anterior culturii Gumelniţa. Despre problematica expansiune spre sud a culturii Tripolie — amintită aici în treacăt de autor —, care ar fi fost cauza „intrusiunii" spre sud a elementelor mai sus-amintite, ne vom ocupa ceva mai jos.

Arătînd că datele C_{14} pentru începutul culturilor Gumelniţa—Sălcuţa, ca şi legăturile acestor culturi cu nordul Greciei, le situează în a doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n., H. Thomas este de părere că acestă datare este cu totul în acord cu datele obţinute pentru cultura Cucuteni—Tripolie, ceea ce nu este tocmai exact. Într-adevăr, datele C_{14} indică pentru Gumelniţa A_1-A_2 prima jumătate a mileniului al IV-lea (vezi şi tabelul I : 10), pe cînd puţinele date cunoscute pentru Cucuteni—Tripolie se situează în a doua jumătate a aceluiaşi mileniu, între 3540 $\pm$ 80 (Cucuteni A = Hăbăşeşti) — 3282 $\pm$ 80 (Tripolie B I, care în fapt este tot Cucuteni A !) şi 3149 $\pm$ 60 (Cucuteni B = Valea Lupului ; vezi şi tabela I :11). Descoperirile de vase precucuteniene şi cucuteniene în diferite aşezări gumelniţene confirmă întrucîtva acest raport cronologic, arătînd că între începutul culturii Gumelniţa şi acela al culturii Cucuteni este un decalaj destul de important în favoarea primei. Faza Gumelniţa A este în parte contemporană cu ultima fază a culturii Precucuteni (III) din Moldova şi în parte cu începuturile culturii Cucuteni (faza A), în timp ce sfîrşitul fazei Gumelniţa A_2 şi faza Gumelniţa B_1 sînt contemporane cu faza Cucuteni A_3. Acest fapt este totuşi avut în vedere de autor ceva mai departe (p. 37, unde vorbeşte despre cultura Cucuteni), cînd acceptă fără rezervă aceste sincronisme propuse de noi pe baza descoperirilor relativ recente de la Gumelniţa şi Căscioarele. Aici este locul să remarcăm că tabelele cronologice (I : 10 şi I : 11) pentru România extracarpatică (Oltenia — Muntenia şi Moldova) sînt întocmite prin transcrierea fidelă a tabelelor cronologice propuse de D. Berciu, fără a se ţine seama de faptul că multe dintre sincronismele şi celelalte afirmaţii ale acestui autor nu au rezistat şi nu rezistă criticii. Dacă ne vom referi în special la Moldova, astăzi toţi cercetătorii informaţi recunosc că în această provincie *nu* poate fi vorba de cultura Boian (fazele II—IV), care ar urma culturii liniare, deoarece aşezările respective aparţin fazelor I şi II ale culturii Precucuteni ; în ceramica acestora există desigur şi o componentă Boian—Giuleşti, ceea ce este însă cu totul altceva.

În altă ordine de idei nu ni se pare firesc ca un cercetător cu cultură clasică să-şi însuşească termenii Proto—Sălcuţa urmat de Sălcuţa I şi Proto—Hamangia urmat de Hamangia I (termeni introduşi de acelaşi

cercetător român), cînd toată lumea știe că *protos* înseamnă tocmai *întîiul*.... Dacă se socotește că este într-adevăr nevoie de mai multe subdiviziuni, se pot folosi siglele I_1 și I_2 (sau Ia și Ib), evitîndu-se acest nonsens. De neînțeles ar rămîne de altfel și faptul că în tabela I : 10 așa-zisa fază Proto—Hamangia este situată la același nivel cu cultura Criș (respectiv începînd de la circa 6000 î.e.n.), iar Hamangia I la nivelul începutului culturii Vinča—Turdaș (circa 5000 î.e.n.), dacă nu am ști că și aici autorul urmează călăuza unică pe care și-a ales-o. Dar și așa, pentru o etapă *protos*, o durată de un mileniu ni se pare exagerată. De altfel pentru faza Hamangia I, singura dată C_{14} existentă indică abia sfîrșitul mileniului al V-lea (4106 $\pm$ 70), deci la aproape *două milenii* de începutul fazei „Proto—Hamangia"; această dată nu poate fi considerată valabilă însă nici din punctul de vedere al partizanilor cronologiei obținute pe baza metodei C_{14}, căci, dacă ar fi acceptată, ar trebui să credem că începutul fazei Hamangia I este abia cu puțin anterior primei faze a culturii Gumelnița (3936 $\pm$ 70 pentru așezarea de la Cunești; 4065 $\pm$ 100 pentru Karanovo V—VI din Bulgaria), ceea ce, firește, nu poate fi exact, dovedindu-se încă o dată că trebuie să fim atenți la utilizarea rezultatelor metodei C_{14}. Indiferent de celelalte fapte acumulate, credem că coloana „Dobrogea" (tabela I : 10) trebuie radical revăzută, căci astăzi se știe foarte bine că fazele culturii Hamangia sînt aproape întru totul paralele cu acelea ale culturii Boian din Muntenia și din nord-estul Bulgariei; de aceea faza Hamangia I nu poate dăinui pînă spre sfîrșitul ultimei faze a culturii Boian, care la rîndul ei ar trebui situată înainte de cea mai veche dată C_{14} pentru faza Gumelnița A (circa 3900 î.e.n.), pe care o precede.

În sfîrșit, trebuie să recunoaștem că, socotind evidente legăturile perioadei următoare (post—Gumelnița) cu unele aspecte Troia I, autorul se apropie de punctul de vedere al unor cercetători bulgari și români, deși nu credem că se poate admite că și fazele tîrzii ale culturii Gumelnița sînt anterioare culturii Troia I; dar asupra acestei probleme ne vom opri mai jos, tocmai pentru că și prof. Thomas revine asupra lor.

Trecînd la regiunea carpatică (p. 35 și urm.), semnalăm în primul rînd o inadvertență: este evident că „baza gravettiană" a „vechiului mezolitic" *nu* se află în vestul României, după cum nici „estul României" nu „este legat de azilianul din sudul Rusiei", căci însuși autorul vorbește imediat de gravettianul de la Dîrțu—Ceahlău (deci în *estul* României) și de azilianul de la Băile Herculane (deci în *vestul* României). Trebuia totuși precizat, pe de o parte, că în afară de gravettianul de tip oriental pătruns în Moldova dinspre est, și descoperit de altfel și în Transilvania, si de romanello-azilianul din sud-vestul României (venit aici dinspre sud-vest), tot din perioada epipaleolitică și tot în regiunea carpatică se cunoaște în Moldova occidentală și un swiderian de înălțime, venit dinspre nord-est, contemporan cu faza finală a gravettianului, iar în regiunea de dealuri din Muntenia un campinian arhaic (la Lapoș), despre care am mai amintit de altfel. Toate acestea sînt urmate de un tardenoasian epipaleolitic dezvoltat pe cea mai mare parte a teritoriului României (și ale căror triburi au fost desigur găsite aici la venirea primelor valuri de populație neolitică dinspre sud), fapte cunoscute din lucrările cercetătorilor români. Și, bineînțeles, s-ar putea adăuga astăzi (ceea ce autorul nu putea ști însă cînd și-a redactat lucrarea) că, în zona Porților de Fier de la Dunăre, aspectul romanello-azilian este foarte bine reprezentat, din el nelipsind

nici cele mai vechi exemple de artă decorativă geometrică de pe teritoriul României. După cum am mai amintit în treacăt, autorul are în schimb perfectă dreptate să atribuie — după C.S. Nicolăescu-Plopşor — descoperirile de la Băile Herculane culturii aziliene şi nu unui încă nedovedit la noi neolitic aceramic. E destul de semnificativ faptul că ori de cîte ori Thomas nu se mulţumeşte cu o singură informaţie (aceea a călăuzei sale), el optează pentru soluţia justă, ceea ce dovedeşte justeţea observaţiilor noastre preliminare. Totuşi nu ni se pare de loc un adevăr axiomatic că şi ,,the Carpathian region was probably occupied by an aceramic Neolithic culture'' (p. 36), numai pentru că astfel de culturi au fost descoperite în Anatolia, Grecia şi Iugoslavia. Cît priveşte afirmaţia imediat următoare, potrivit căreia aşezarea ,,Tordos'' (*sic* !) din Transilvania trebuie atribuită culturii Starčevo-Criş, nu o putem pune decît pe seama unei inadvertenţe, căci autorul arată el însuşi că, după cultura Starčevo-Criş, urmează şi în Transilvania cultura Vinča-Turdaş.

Pentru cultura ceramicii liniare (,,Bandkeramik'') din Moldova şi din ,,ţările de la N şi E'', cum spune autorul — adică Ucraina şi R.S.S. Moldovenească (regiuni pe care autorul le înglobează în întregime zonei carpatice) —, el aminteşte numai descoperirile din nivelul II de la Perieni şi pe acelea din nivelul I de la Floreşti, dînd astfel impresia că nu cunoaşte şi celelalte descoperiri, mult mai ample (ca de pildă Traian-Dealul Fîntînilor în Moldova şi Nezwisko în Ucraina) şi fără a preciza *expressis verbis* calea de pătrundere a acestei culturi în aceste regiuni, care a fost aceea pe la nord de Carpaţi. De altă parte, dacă aminteşte de descoperirile liniare din sud-estul şi centrul Transilvaniei, pe care este înclinat — cum am făcut şi noi — să le atribuie unei pătrunderi dinspre est (deci din Moldova), se pare că nu a luat cunoştinţă de importantele descoperiri de ceramică liniară *veche* din nord-vestul României, pătrunse acolo pe cale directă dinspre nord-vest şi nu pe cale ocolită, şi nici pe acelea de ceramică liniară cu note muzicale din centrul şi nord-estul Munteniei, descoperiri făcute abia în ultimii ani şi care au apropiat aşa de mult aria de răspîndire a culturii liniare de valea Dunării muntene. În privinţa lipsei informaţiilor asupra acestor ultime descoperiri, trebuie să recunoaştem de altfel că ele sînt ,,noutăţi'' pentru majoritatea cercetătorilor străini, tocmai pentru că s-a scris foarte puţin asupra lor.

Aşa-numita ,,ultimă fază a neoliticului'' ar începe în Transilvania şi Moldova cu ,,the northward movement of the Boian culture'' în aceste regiuni. Dacă mai de mult majoritatea cercetătorilor atribuiau descoperirile de factură Boian din Transilvania unei expansiuni spre nord a triburilor culturii Boian, în schimb în această problemă H. Dumitrescu a formulat de acum mai bine de zece ani o interpretare cu totul diferită, reluată recent şi de alţi cercetători ; de aceea, dacă autorul cunoştea bibliografia problemei, ar fi fost mai puţin categoric în afirmaţiile sale. Asupra necorespunzătoarei încadrări în cultura Boian a descoperirilor din Moldova ce aparţin fazelor I—II ale culturii Precucuteni am stăruit de altfel mai sus, aşa încît nu mai revenim. O scăpare din vedere l-a făcut pe Thomas să spună că în special descoperirile de la Traian-Dealul Fîntînilor arată că ,,the Boian displaced or at best overlapped the older *Bandkeramik* culture'' (p. 36), citînd în sprijinul acestei afirmaţii două lucrări în care nici unul dintre autori nu a spus acest lucru, deoarece în aşezarea Traian-Dealul Fîntînilor *nu* este reprezentată nici faza Precucuteni I nici faza Precucu-

teni II (în care se găsesc încorporate, cum am mai spus, elemente Boian), ci faza Precucuteni III.

Nu ştim de altfel la ce autor se referă Thomas (căci nu citează nici un nume de autor şi nici un titlu de lucrare) cînd spune că „it has long been argued that the Pre-Cucuteni culture of Moldavia played a majore role in the formation of the „Painted Pottery" culture through its synthesis of Boian and Bandkeramik elements", deoarece o asemenea explicaţie nu poate fi avută în vedere, întrucît autorii care au încorporat fazele Precucuteni I şi II culturii Boian (ceea ce, am mai spus, este o greşeală), recunosc că aceste faze sînt *mult anterioare* începutului procesului de formare a culturii Cucuteni ; cu atît mai mult este anterioară şi cultura ceramicii liniare („Bandkeramik"), aşa încît ultima fază (III) a culturii Precucuteni (care într-adevăr a jucat un rol la naşterea culturii Cucuteni) nu mai putea sintetiza aceste elemente. Sinteza se făcuse o dată cu naşterea culturii Precucuteni (I), deci cu mult înainte. La ora actuală, cea mai plauzibilă explicaţie pentru formarea culturii Cucuteni pare totuşi aceea pe care am formulat-o acum mai bine de cinci ani, şi anume că această cultură a luat naştere pe fondul Precucuteni III prin contopirea acesteia cu multe elemente din zona nord-estică a culturii Gumelniţa şi cu altele din cultura Petreşti din Transilvania. Cît priveşte legăturile dintre obiectele de cupru din depozitul de la Cărbuna (R.S.S. Moldovenească) şi orizontul Ubaid din Mesopotamia, ni se pare că ele ar fi trebuit să fie explicit documentate pentru a fi convingătoare, deoarece este probabil că ultima fază a culturii Precucuteni (=Tripolie A), sau chiar cea mai veche etapă a culturii Cucuteni A, sînt posterioare fazei Ubaid.

Analizînd situaţia din U.R.S.S., autorul crede că poate accepta, după T. Passek, derivarea fazei Tripolie A „from a transitional culture with Criş, *Bandkeramik* and Boian elements, such as is found in the upper level of Floreşti" (p. 37), pentru a afirma că „unfortunately there is neither stratigraphical nor direct archaeological connections to fix the relationship of the Pre-Cucuteni and Tripolie A culture". Afirmaţia că nu există legături între Precucuteni (III) şi Tripolie A este cu totul surprinzătoare, pentru simplul motiv că este vorba de una şi aceeaşi fază a aceleiaşi culturi şi de o identitate totală între ceea ce numim noi Precucuteni III şi ceea ce numesc arheologii sovietici Tripolie A.

Tot surprinzătoare ni se par şi explicaţiile următoare ale autorului, cînd spune : „To the east, southeast Transylvania and Moldavia were occupied by a Cucuteni A . . . culture and the western Ukraine by Tripolye B culture". Se ştie şi în această privinţă că nu e vorba de două *culturi* diferite, ci de două *nume* diferite ; de altfel într-o asemenea lucrare, care îmbrăţişează întreaga zonă de răspîndire a ei, era mai bine să se folosească denumirea de cultura (sau complexul cultural) Cucuteni — Tripolie. Pe de altă parte, este cu totul nefiresc ca în aceeaşi tabelă cronologică (I :11) să se folosească pentru Moldova siglele (nepotrivite de altfel !) Cucuteni I—II—III, iar pentru sud-estul Transilvaniei acelea normale, Cucuteni A, A-B şi B, căci acest procedeu duce la confuzii.

Trecînd la problemele Transilvaniei şi ocupîndu-se de cultura Petreşti, autorul nu precizează caracterul ei major de cultură cu ceramică pictată, aşa încît un cititor neprevenit nu va putea înţelege importanţa acestei culturi, care a dat loc la destule speculaţii în legătură cu originea fazei Dimini din Grecia (aşa-zisa „Dimini migration"). Admiţînd încadrarea

culturală propusă de Vlassa pentru fragmentele tricrome din nivelul II de la Tărtăria, autorul le consideră şi el de tip Cucuteni A; dar chiar dacă, la prima vedere, această atribuire părea întemeiată, o analiză mai strînsă ne duce la concluzia că aceste fragmente aparţin fie unui nivel cu ceramică tricromă proprie culturii Petreşti, fie altor elemente, însă *nu* pot aparţine unei specii Cucuteni A; şi nu pot fi nici măcar contemporane cu faza Cucuteni A, deoarece nivelul respectiv (II) de la Tărtăria este *mult mai vechi* decît faza Cucuteni A, aşa cum am avut prilejul să demonstrez, între altele, într-o comunicare ţinută la simpozionul organizat de Institutul de arheologie de la Nitra, în 1967. În schimb trebuie să ne oprim puţin asupra sugestiei autorului cu privire la poziţia stratigrafico-cronologică a gropii de la Tărtăria în care s-au găsit tabletele cu semne pictografice şi idolii de alabastru: el socoteşte că această groapă a fost mai degrabă săpată începînd din nivelul III (şi nu din nivelul I, cum a crezut Vlassa); o sugestie similară am făcut şi eu în comunicarea mai sus menţionată de la Nitra, căci numai aşa s-ar putea pune de acord datarea tabletelor la începutul mileniului al III-lea î.e.n. (cum s-a propus în general) sau la sfîrşitul mileniului al IV-lea (cum propune H. Thomas) cu cronologia înaltă care datează faza Vinča—Turdaş veche în mileniul al V-lea î.e.n. În această privinţă, rezervele făcute recent de H. Quitta asupra provenienţei mesopotamiene a tabletelor ar putea duce la rezolvarea controversei cronologico-stratigrafice, dacă, bineînţeles, punctul său de vedere va fi acceptat. De altfel, părerea autorului că data propusă de el ar fi în perfect acord cu presupusele cioburi Cucuteni A din nivelul II îşi pierde din valoare, tocmai pentru că acestea — după cum am spus — sînt mult mai vechi decît faza Cucuteni A.

Datarea începutului culturii Coţofeni (căreia i-ar aparţine groapa cu tăbliţele de la Tărtăria) la sfîrşitul mileniului al IV-lea are însă şi alte implicaţii, deosebit de serioase; într-adevăr, se ştie că această cultură aparţine perioadei de tranziţie de la sfîrşitul epocii eneolitice la epoca bronzului, ceea ce ar însemna că ar trebui să admitem pentru această perioadă de tranziţie şi pentru culturile care o reprezintă o durată de mai bine de un mileniu, aproape 1 500 de ani. Cel puţin deocamdată însă această durată ni se pare nedocumentată şi de neconceput faţă de durata altor culturi. Într-adevăr, e suficient să ne gîndim la faptul că datele C_{14} restrîng aproape întreaga evoluţie a culturii Cucuteni (toate cele trei faze A, A-B şi B cu diferitele lor etape) la circa 400—500 de ani, deşi aşezările acestei culturi sînt foarte numeroase şi cu depuneri consistente, ca să ne dăm seama cît de greu se poate admite o foarte lungă dăinuire a perioadei de tranziţie. Chiar dacă mai intercalăm, între ultima etapă a culturilor eneolitice şi cultura Coţofeni, aspectul Celei din sud-vestul Olteniei, problema rămîne tot atît de spinoasă. Pe de altă parte, chiar dacă prin sugestia sa asupra gropii de la Tărtăria socotea că a rezolvat într-o mare măsură problema, credem că autorul trebuia să discute şi eventualitatea că totuşi groapa ar fi putut aparţine într-adevăr culturii Vinča—Turdaş (respectiv nivelului I) şi totodată să examineze şi problema cronologică sub acest aspect, mai ales dacă se ţine seama de faptul că tabletele de la Tărtăria sînt folosite azi ca argument decisiv tocmai de către partizanii cronologiei foarte joase (cu care de altfel nu sîntem de acord).

În afară de inserarea în coloana Transilvania de pe tabela I : 13 a culturii Tisa (cu fazele I şi II), în text nu sînt amintite de loc descoperi-

rile aparţinînd culturilor Bükk, Tisa, Bodrogkeresztur, deşi acestea au fost identificate şi în Transilvania.

Întorcîndu-se la cultura Cucuteni—Tripolie, H. Thomas revine şi asupra presupusei presiuni spre sud-vest a acestei culturi, aşa încît trebuie să ne oprim din nou asupra problemei; el socoteşte că, dacă „the equation of Cucuteni A/B (II) with Tripolje B II is corect", se poate afirma că expansiunea culturii Tripolie explică direct sau indirect apariţia speciei ceramice „crusted" în Grecia la sfîrşitul mileniului al IV-lea î.e.n., deoarece aceasta a fost „the source of the pressure wich pushed Krivodol and Sălcuţa groupe into the upper Morava Valley, where they created the Bubanj—Hum Ia culture". Prezentate în felul acesta, lucrurile sînt mult prea simplificate şi departe de a corespunde faptelor reale. În primul rînd, despre ecuaţia *culturală* dintre faza Cucuteni A-B şi faza Tripolie B II — aşa cum a fost ilustrată şi definită aceasta din urmă — am arătat de mult că ea este numai aproximativ valabilă, deoarece în faza Tripolie II B au fost incluse elemente eterogene, unele mult mai tîrzii; cronologic însă, este adevărat că aceasta din urmă are în schema T. Passek o poziţie întru totul similară acceleia a fazei Cucuteni A-B. În al doilea rînd, dacă la începutul fazei Cucuteni A-B (iar mai spre est, în zona Niprului, chiar înainte de sfîrşitul fazei Tripolie B I, respectiv Cucuteni A) apar primele dovezi de întrepătrunderi culturale între triburile culturii Cucuteni—Tripolie şi triburile nord-pontice răsăritene, aceasta *nu* înseamnă că s-ar putea vorbi *la acel nivel cronologic* şi de o presiune dinspre est spre vest. Alte fapte decît infiltraţiile care au prilejuit apariţia speciei ceramice tip C în zona Cucuteni—Tripolie nu cunoaştem, desigur, fiindcă nu există, aşa încît nu vedem pe ce îşi sprijină H. Thomas afirmaţia că ar fi existat o presiune a culturii Tripolie spre vest sau sud-vest în această vreme, afară poate de faptul că tot H. Frankfort împărtăşea acum patruzeci de ani teoria care atribuia apariţia speciei Γ 1 (ceramica „crusted" specifică etapei Rakhmani din Tesalia) unui asemenea curent cultural şi chiar etnic. Dar în patruzeci de ani s-au cunoscut şi s-au precizat prea multe lucruri pentru ca o asemenea teorie să mai poată fi reluată, mai ales că ea se sprijinea şi se completa cu ipoteza că cultura Gumelniţa de la Dunărea inferioară şi din Balcani ar fi fost creată tocmai de triburile cucuteniene-tripoliene în drumul lor spre sud, ipoteză pe care nimeni n-ar mai putea-o reactualiza astăzi. Singura *presiune* dinspre est spre vest în zona culturii Cucuteni—Tripolie s-a petrecut abia la sfîrşitul culturii Cucuteni—Tripolie şi ea a fost, după părerea noastră, tocmai cauza dispariţiei acestei culturi. Şi chiar în ipoteza, susţinută de alţi autori, că şi cultura Gorodsk—Usatovo (respectiv Horodiştea—Folteşti I) ar reprezenta o ultimă etapă a culturii Cucuteni—Tripolie şi nu o cultură diferită, această etapă, în cursul căreia s-au petrecut cu adevărat serioase deplasări de triburi din zona nord-pontică spre sud-vest, este *mult posterioară* fazei Cucuteni A-B (Tripolie B II), aşa încît concluzia autorului nu se sprijină pe nici un fapt real, ci numai pe vechea ipoteză adoptată şi de Frankfort (care, în paranteză fie spus, cunoştea prea puţin realităţile din această zonă).

Aceeaşi problemă este de altfel reluată de autor în subcapitolul despre Iugoslavia, cînd tratează despre faza Vinča-Pločnik (p. 39 — 40) şi afirmă că spre sfîrşitul acestei faze se foloseşte şi specia ceramică „crusted", ceea ce ar însemna, spune el, că această fază, ca şi neoliticul tîrziu din Grecia, s-a continuat şi în mileniul al III-lea şi totodată că „these crus-

ted wares were probably due to the same movement affectig the Lower Danube, Thrace and northern Greece that was precipitated by the expansion of the Tripolie II culture". Este vorba, fireşte, de aceeaşi afirmaţie nesprijinită de fapte, aşa încît nu mai stăruim, căci pătrunderea elementelor răzleţe dinspre est (ceramica tip C) în zona Cucuteni-Tripolie nu a dat loc la nici o „expansiune" tripoliană. De aceea, chiar dacă într-adevăr apariţia speciei „crusted" în Grecia ar trebui legată de influenţe de la Dunărea de Jos (sau mai degrabă mijlocie, cum s-a susţinut de mulţi cercetători), aceasta nu are nimic de-a face cu presupusa, dar inexistenta expansiune a culturii Cucuteni-Tripolie la acea dată.

Discutînd problema complexului Starčevo-Criş din Ungaria (p. 42), autorul crede că se poate face o distincţie netă între cultura Starčevo cu ceramica pictată, pătrunsă pînă în sudul Slovaciei şi nordul Ungariei, şi „the most backward Körös culture". Dar indiferent de unele eventuale deosebiri regionale, aproape toţi cercetătorii sînt de acord că este vorba de aceeaşi cultură, cu trei nume diferite şi cu aspecte regionale. Se pune de altfel întrebarea în ce fel ar fi putut pătrunde purtătorii culturii Starčevo pînă în sud-estul Slovaciei şi nordul Ungariei (dacă într-adevăr au ajuns pînă acolo), dacă nu trecînd printr-o zonă locuită de triburile „culturii Criş" ?

O altă menţiune a culturilor de pe teritoriul României se face cu prilejul discutării poziţiei cronologice a culturii Tiszapolgár (p. 39), cînd se sugerează — pe baza analogiilor discurilor de aur de la Tibava, în Slovacia şi a altor elemente — un sincronism între Cucuteni A, Gumelniţa şi Bubanj Hum Ia. Pentru precizări în acest domeniu, autorului i-ar fi fost de folos să consulte studiul H. Dumitrescu asupra pandantivului de aur de la Traian, în care sînt discutate şi celelalte piese similare cunoscute şi este precizat între altele şi sincronismul parţial dintre cultura Bodrogkeresztur (care urmează fazei Tiszapolgár) şi Cucuteni A-B, ceea ce confirmă de altfel şi un sincronism parţial între Cucuteni A şi Tiszapolgár. Ar fi fost însă firesc, vorbindu-se de sincronism cu cultura Gumelniţa, să se precizeze şi faza la care se referă autorul, căci altfel indicarea sincronismului este prea vagă.

Reluînd în capitolul 3 al secţiunii a II-a (p. 98) problemele sud-estului Europei, autorul începe prin a discuta situaţia de la Dunărea de Jos în perioada numită de el *Late Copper Age*, care corespunde în fapt perioadei de tranziţie de la sfîrşitul eneoliticului la începutul epocii bronzului, datată de el la începutul mileniului al III-lea. Intensificarea influenţei anatoliene la această dată este vizibilă după autor în apariţia culturii Mihalič din Tracia de sud şi a culturii Karanovo VII (Ezero) din sud-estul Bulgariei, ca şi în transformarea culturilor Krivodol, Sălcuţa, Gumelniţa. Comparaţiile dintre elemente Karanovo VII şi Troia I—Thermi I, ca şi între pumnalele de aramă din tell-ul Dipsiska de lîngă Ezero şi cele de la Troia I şi Poliochni IV îl duc pe autor la rezultatul preconizat mai înainte de alţi cercetători şi în primul rînd de cercetătorul bulgar G. I. Georgiev. Nu înţelegem însă de ce autorul pune aşa-zisa Gumelniţa IV pe acelaşi plan cu Sălcuţa III, deoarece se ştie că aceasta din urmă a fost permanent paralelizată de D. Berciu cu Gumelniţa III ($= B_1$), după cum nu vedem ce fapte (afară de afirmaţiile lui D. Berciu) îl îndreptăţesc să susţină

că schimbările din aşa-zisa Gumelniţa IV ar fi datorate influenţelor anatoliene. În primul rînd trebuie precizat că aşa-zisa Gumelniţa IV (sau Gumelniţa D, cum i s-a spus la început) nu are nimic de-a face cu cultura Gumelniţa, ea fiind o cultură cu totul străină de mediul gumelniţean, chiar dacă în unele aşezări depunerile ei le suprapun pe acelea ale culturii Gumelniţa; în aşezarea eponimă de la Gumelniţa aceste depuneri sînt de altfel foarte sporadice. Aşa cum s-a dovedit, aceste depuneri aparţin culturii numite Cernavoda II, care nu are legătură directă sau organică nici cu cultura Gumelniţa, nici cu cultura Cernavoda I, chiar dacă în timp ea se plasează între aceasta din urmă şi cultura Cernavoda III. Cei mai mulţi cercetători ai problemei sînt astăzi de acord că Cernavoda II este acelaşi lucru cu cultura Folteşti II, pătrunsă ca o pană în aria din Muntenia de sud-est şi se datoreşte tot infiltrărilor nord-pontice. Dar ea nu s-a dezvoltat sub influenţa anatoliană şi în orice caz nu se poate spune că ceramica ei cenuşie ar avea vreo legătură cu ceramica cenuşie de la Troia II — V sau cu aceea de la Hissar II, cum crede autorul, şi cu atît mai puţin cu ceramica cenuşie-minyană din helladicul timpuriu III. Trebuie de altfel precizat cu acest prilej că nici cultura Cernavoda I *nu* poate fi considerată de origine sudică-anatoliană, cum a susţinut conducătorul săpăturilor din aşezarea eponimă. Mai mult decît atît, se pare că nici nu se mai poate vorbi despre o cultură sau un complex cultural Cernavoda I — Ezero, cele două aspecte culturale fiind diferite.

În acest capitol mai întîlnim încă o confuzie, cînd se consideră contemporane cultura Veselino şi cultura numită Kirilmetodje (fosta Sv. Kirilovo); se ştie însă acum că prima este o cultură neolitică destul de veche, identificată şi în stratul Karanovo III, iar a doua una mult mai tîrzie, aflată şi în stratul Karanovo VII ! Folosirea vasului *depas* de la Mihalič pentru situarea cronologică a culturii Mihalič nu este nici ea convingătoare, deoarece acest vas *nu* a fost găsit în strat singur şi deci nu are o poziţie stratigrafică precisă; de altfel, nici nu ar putea ajuta prea mult la datarea culturii Mihalič, ştiut fiind că vase de acest tip sînt curente în aşezările Troia II—V şi au avut deci o circulaţie de peste o jumătate de mileniu. Problema cronologiei culturii (respectiv etapei) Mihalič este deosebit de importantă şi, fără a o putea discuta aici pe larg, credem că trebuie arătate cîteva fapte. Dacă cultura Mihalič şi stratul respectiv de la Azmaska Mogila ar fi strict contemporane cu faza Troia I, ar putea rezulta că întreaga evoluţie, destul de lungă, a culturii Gumelniţa ar trebui situată înainte de Troia I; în felul acesta toate culturile eneolitice de la Dunărea de Jos şi din spaţiul carpatic ar trebui şi ele considerate anterioare aşezării Troia I, concluzie la care ni se pare că se opun o serie de descoperiri din aceste regiuni, strict dependente de Troia I—II şi de Egeea, despre care nu se poate crede că ar fi apărut în Balcani şi la nord de Dunăre înaintea acelora care trebuie considerate drept izvoare de inspiraţie. De aceea sîntem de acord cu J. Mellaart care socoteşte că pătrunderea culturii de tip troian vechi în Tracia de sud-est — Mihalič — trebuie situată mai degrabă spre sfîrşitul fazei Troia I; totodată s-ar putea să fie vorba la Mihalič şi de o cultură Troia I întîrziată şi periferică, contemporană cu Troia II din aşezarea eponimă !

Pentru rezolvarea definitivă a acestor probleme, constatările stratigrafice nu pot fi trecute cu vederea nici ele şi tocmai de aceea este regretabil că informaţiile existente pînă în prezent asupra situaţiei de la Dikili-

tash, în Tracia de sud-est, sînt oarecum contradictorii. De aceea va trebui să se precizeze cu toată claritatea din ce fază şi etapă ale culturii Gumelniţa sînt depunerile de la Ezero suprapuse de cultura Mihalič (sau de una înrudită cu ea); noi socotim că numai fazele vechi ale culturii Gumelniţa pot fi anterioare fazei Troia II, în timp ce fazele mijlocii şi mai ales tîrzii (B_1) ale acestei culturi au fost cel puţin parţial contemporane cu Troia II. Fireşte, aceasta este o problemă pe care nu o putem discuta aici mai pe larg, dar — dacă punctul nostru de vedere este exact — atunci paralelele stabilite recent între unele materiale Cernavoda I şi altele de la Troia I ar confirma părerea noastră despre un sincronism (cel puţin parţial) între Gumelniţa B şi Cernavoda I.

Este exact — cum spune autorul — că primele elemente ale stepei pătrund la Dunărea de Jos tocmai în perioada culturii Cernavoda I (deci *după* faza Gumelniţa B_1, respectiv III); chiar lor li se datoresc diferitele culturi înglobate sub denumirea de Cernavoda. Însăşi cultura Cernavoda I are o origine nord-estică, înrudită dar deosebită de grupa Cucuteni C, indiferent dacă a preluat sau nu unele elemente tîrzii gumelniţene; este de altfel aproape sigur că Cernavoda I a fost contemporană cu ultima etapă a culturii Gumelniţa (etapa B_2) ale cărei triburi se retrăseseră de la Dunăre mai spre nord-vest, acest fapt dovedind şi el că Cernavoda I nu poate fi considerată o continuare organică a culturii Gumelniţa.

Cît priveşte mormintele cu ocru — datorite fireşte tot pătrunderii unor triburi dinspre stepele nord-pontice — autorul pare a le considera răspîndite numai în Dobrogea şi Moldova, căci nu le aminteşte şi în celelalte regiuni ale României. Problema lor este destul de complexă, deoarece, dacă unele pot fi atribuite cu siguranţă culturii Folteşti I—Usatovo I (Horodiştea I—Gorodsk), altele aparţin altor complexe culturale; este deci probabil că au fost mai multe valuri succesive, la diferite intervale. Precisa apartenenţă a mormintelor cu ocru din Dobrogea nu a fost încă demonstrată, deoarece în cei cîţiva tumuli săpaţi nu s-a găsit ceramică. Piesele de silex (mai ales topoarele şlefuite) descoperite împreună cu sceptrul de piatră în mormîntul cu ocru de la Casimcea indică evident pătrunderi substanţiale de triburi dinspre stepele nord-pontice, pătrunderi care, după părerea noastră, exprimată mai de mult, au avut loc mai de timpuriu în Dobrogea decît în Moldova. Datele C_{14} pentru mormîntul cu ocru de la Baia-Hamangia sînt prea disparate (între 2716 ± 65 şi 2262 ± 160, deci aproape cinci sute de ani diferenţă !) pentru a fi probante cronologic.

Despre sceptrele de piatră similare din restul României şi din Peninsula Balcanică noi ne menţinem părerea că unele pot fi atribuite legăturilor cu stepele nord-pontice, iar altele însăşi pătrunderii triburilor stepelor în regiunile amintite, dovadă însăşi existenţa unui sceptru similar chiar la nord de Caucaz. În nici un caz ele n-ar putea fi atribuite unui curent anatolian, cum a susţinut D. Berciu, între altele şi pentru bunul motiv că asemenea piese lipsesc din Anatolia, în timp ce au fost găsite pe o arie care începe de la nord de Caucaz şi se întinde peste teritoriul României pînă în Iugoslavia de sud şi Bulgaria meridională. Socotim deci că H. Thomas are dreptate cînd adoptă punctul de vedere potrivit căruia sceptrul de la Sălcuţa este reprezentantul acestui curent cultural dinspre stepe, indiferent dacă el a fost sculptat sau nu la faţa locului şi dacă aparţine ca timp culturii Sălcuţa (cum credem noi) sau culturii Coţofeni (cum crede D. Berciu).

Urmînd însă din nou firul conducător al ipotezelor lui D. Berciu cu privire la pretinsa derivare organică a culturii Cernavoda I din cultura Gumelniţa, ca un fenomen paralel cu acela al derivării culturii Coţofeni din cultura Sălcuţa, nu este de mirare că autorul nu a putut sesiza diferenţa dintre aceste două culturi. În timp ce cultura Cernavoda I — cum am arătat mai sus — este nu numai o cultură nouă, dar şi fără rădăcini organice în eneoliticul românesc, cultura Coţofeni din Oltenia şi Transilvania s-a dezvoltat, cel puţin în parte, dacă nu chiar în primul rînd, pe un fond local. La naşterea ei au contribuit atît elemente întîrziate ale complexului Gumelniţa-Sălcuţa din Oltenia şi nord-vestul Munteniei, precum şi elementele complexului cultural Celei din sud-vestul Olteniei, identificat de curînd şi care are anumite legături atît cu Cernavoda I cît şi cu Gumelniţa tîrzie; la acestea s-au adăugat sigur şi elemente meridionale. Ne-am fi aşteptat de altfel ca, ajuns aici, autorul să trateze şi problema atît de importantă din punct de vedere istoric a indo-europenizării acestor regiuni carpato-danubiene, fenomen petrecut tocmai o dată cu pătrunderea masivă a elementelor etnice dinspre etapele pontice în această zonă şi direct legat de aceasta. Dar această problemă nu este discutată.

Înainte de a-l urmări în consideraţiile sale asupra problemelor epocii bronzului, trebuie să trecem la subcapitolul despre zona Carpaţilor (p. 100 şi urm.) pentru aceeaşi problemă a „epocii tîrzii a cuprului". Afirmaţia că „in Moldavia and Transylvania the Tripolie CI, Cucuteni B (III), and Petreşti III cultures, which began in the late forth millenium, lasted down until the first intrusion of steppe peoples" este numai parţial exactă, deoarece ultima fază a culturii Petreşti se termină înainte de Cucuteni B, ea nefiind suprapusă de nici o cultură a stepelor, ci de cultura Coţofeni, care, aşa cum am spus, are cu totul altă origine. Orizontul Bodrogkeresztur *nu* poate fi paralelizat decît în mică măsură cu Cucuteni B, căci este în special sincron cu faza Cucuteni A-B, aşa cum s-a arătat şi mai înainte, chiar dacă în faza Cucuteni B se mai folosesc unelte de cupru specifice zonei culturii Bodrogkeresztúr. Autorul împărtăşeşte de altfel părerea că atît cultura Tiszapolgár, premergătoare culturii Bodrogkeresztúr, cît şi aceasta din urmă îşi datoresc apariţia începerii şi dezvoltării relaţiilor de schimb cu Sudul, aşa cum de altfel se susţine în chip obişnuit şi pentru cultura Baden care urmează. Rămîne însă de demonstrat concret pe ce cale au ajuns tipurile metalice tocmai în zona de nord-est a Ungariei, pentru a da loc acolo unei înfloritoare activităţi metalurgice, mai ales că recent s-a susţinut independenţa metalurgiei carpato-dunărene faţă de Anatolia. Semnalăm în sfîrşit că, deşi în coloana Transilvaniei de pe tabela II : 13b autorul trece şi Decea Mureşului (pe la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.), în text nu se face nici o menţiune despre poziţia culturală a acestei importante descoperiri. O notă bună pentru autor o constituie însă faptul că *nu* o înglobează culturii Bodrogkeresztúr din Transilvania, cum s-a făcut de unii cercetători români în ultimul deceniu. În schimb este surprinzător că nu se face nici o legătură între Decea Mureşului şi cimitirul de la Mariupol, lîngă Marea de Azov, legături atît de des menţionate în ultimii patruzeci de ani; singura explicaţie am putea-o găsi în faptul că nici în text, nici în tabelele cronologice ale stepelor pontice nu figurează de loc nici Mariupol.

Continuînd discutarea problemelor legate de această etapă de tranziţie şi respectînd schema cronologică a lui D. Berciu, autorul se opreşte la unele

formulări pe care nu le putem accepta. Căci este nepotrivit să se spună că așa-zisa fază Cucuteni IV este de obicei considerată ca datînd din aceeași perioadă cu cultura Usatovo-Gorodsk (p. 100), de vreme ce este vorba de două denumiri pentru aceeași cultură, și tot atît de nepotrivit este să se spună același lucru și despre „faza" Tripolie C II, care și ea este tocmai Usatovo-Gordsk. Tot așa de nepotrivită este și introducerea unui termen încă nefolosit pînă acum de nimeni — Cucuteni B II — mai nejustificat decît Cucuteni IV, menit să provoace numai confuzii; dacă autorul a crezut că e bine să adopte nomenclatura Cucuteni I—II—III—IV (soluție pe care nu o împărtășim), era firesc să rămînă la ea fără să mai introducă și faza Cucuteni B II, alături de C IV. Oricum i s-ar spune însă acestei pretinse faze a culturii Cucuteni, ea nu este altceva decît aspectul sau cultura Horodiștea I — Folteşti I, pe care autorul o introduce însă în tabela sa cronologică (II :11) *după* Cucuteni B II și IV, ca și cum ar reprezenta o altă etapă și mai tîrzie.

Necunoașterea *directă* a faptelor și folosirea aproape exclusiv a unei singure surse de informație, lipsită ea însăși de toate datele necesare, îl duc în chip firesc pe autor să creadă că ar exista o deosebire categorică dintre situația de la Valea Lupului, unde așezarea Cucuteni B este urmată de aceea „Usatovo-Gorodsk" și aceea de la Folteşti I, care este „an assemblage with late Cucuteni peinted ware and Usatovo-Gorodsk elements"; în fapt este vorba de situații identice, deoarece (așa cum menționase de altfel ceva mai înainte chiar H. Thomas) complexul Usatovo-Gorodsk și-a însușit și a menținut unele elemente ale ceramicii pictate.

Ipoteza potrivit căreia cultura Cucuteni-Tripolie a cedat locul treptat elementelor stepelor în cursul unei perioade tranziționale de lungă durată nu ni se pare sprijinită pe fapte, căci așezările Horodiștea-Folteşti I din Moldova (corespunzătoare cu Gorodsk-Usatovo din U.R.S.S.) nu au straturi groase de depuneri arheologice și nu sînt nici prea numeroase. Iar dispariția culturii Petrești, am mai spus-o, nu trebuie atribuită aceleiași cauze, ea neavînd vreo legătură directă cu pătrunderea triburilor stepelor.

Făcînd o paranteză pentru a examina poziția stratigrafică a mormintelor culturii amforelor globulare din nordul Moldovei, descoperite la Dolhești *sub* un nivel de locuire Horodiștea, autorul amintește că la Bug ceramica amforelor globulare a fost găsită în *asociație* cu ceramica Tripolie C II (= Gorodsk-Horodiștea); dar, întrucît înspre centrul-nord al Europei amforele globulare sînt anterioare într-adevăr ceramicii decorate cu șnurul, el presupune că pot fi anterioare și culturii Horodiștea, adoptînd astfel punctul de vedere inițial al cercetătorului de la Dolhești, și le situează, potrivit cronologiei înalte adoptate în lucrare, înainte de 2600 î. e. n.

Menționăm însă că recent același cercetător român este înclinat să creadă că amforele sferice ar fi în Moldova ceva mai noi decît a socotit la început, fiind sincrone cu cultura Horodiștea I. Acest punct de vedere contrazice însă propriile-i observații stratigrafice de la Dolhești, ca și pe acelea făcute de cercetătoarea Lagadovskaia la Voitsekhovka (Ucraina), unde a constatat că materialele culturii Gorodsk sînt posterioare cistelor de piatră ale culturii amforelor sferice.

Îndată după aceasta, discutînd problema mormintelor cu ocru, Thomas revine la ipoteza că distrugerea culturii Cucuteni-Tripolie s-a petrecut în chip treptat și că au existat mai multe valuri de triburi cu astfel de în-

mormîntări. Şi deoarece peste unele aşezări Cucuteni B-Tripolie CI au fost ridicaţi tumuli cu morminte de ocru, socoteşte că se poate susţine că multe dintre aşezările culturii ceramicii pictate au luat sfîrşit cu prilejul primei expansiuni a triburilor stepelor, în timp ce supravieţuirea elementelor de ceramică pictată în faza ,,Cucuteni IV'' şi Tripolie C II s-ar datora faptului că distrugerea finală a acestei culturi s-a petrecut abia o dată cu a doua expansiune a stepelor. Fireşte, este aproape sigur că triburile stepelor, o dată declanşată mişcarea spre vest şi sud-vest, au venit în valuri succesive, la intervale pe care numai studierea mai aprofundată a problemei, prin noi săpături, le va putea preciza ; suprapunerile de morminte ale acestor triburi din necropola de la Brăiliţa constituie o primă confirmare a acestor valuri succesive. Nouă ni se pare însă că formulările autorului nu sînt suficient de clare şi de aceea în parte contradictorii. Într-adevăr, nu se acordă importanţa cuvenită faptului că însăşi cultura Usatovo a aparţinut unor triburi ale stepelor, cu înmormîntări tumulare (vezi Usatovo şi Brăiliţa), în care s-a găsit tocmai ceramică specifică culturii Usatovo. Acest grup al triburilor stepelor a ocupat probabil iniţial o zonă situată la sud-est de aria de răspîndire a culturii Cucuteni-Tripolie şi a putut fi contemporan în parte cu ultima fază a acesteia (Cucuteni B-Tripolie C I), ceea ce a putut permite şi transmiterea unora dintre elementele culturale. Ulterior, valurile succesive ale triburilor stepelor au ocupat întreaga arie de răspîndire a culturii Cucuteni-Tripolie, căreia i-au pus capăt, căci desigur, după pătrunderea masivă a triburilor stepelor pontice în această arie, această cultură n-a mai putut continua să existe. De aceea — şi pentru alte motive pe care nu le putem aminti acum — noi ne menţinem părerea că cultura Usatovo-Gorodsk (Folteşti-Horodiştea I) *nu* este o fază finală a culturii Cucuteni. Numai dacă s-ar admite că, prin pătrunderea lor treptată, triburile stepelor n-au pus capăt aşezărilor cucuteniene, ci au transformat încet cultura Cucuteni-Tripolie, printr-un amestec etnic şi cultural, s-ar putea spune că aşa-zisa fază ultimă a culturii Cucuteni-Tripolie a încorporat elemente organic străine ei (ceramică, înmormîntări tumulare etc.) şi a vehiculat mai departe, într-o măsură mai mică, unele caracteristici proprii (ceramică pictată în primul rînd), pierzîndu-şi treptat caracteristicile esenţiale atît pe linie social-economică, cît şi pe linie culturală. Dar de ce atunci, mai în nici o aşezare specific cucuteniană nu s-a găsit un strat bine conturat din faza Horodiştea-Usatovo, ci numai depuneri sporadice neconsistente? Ni se pare că aceasta înseamnă tocmai o lipsă de continuitate reală, atît în aşezări, cît şi în cultură, aşa încît putem crede că teza susţinută de partizanii continuităţii cu orice preţ este contrazisă de ponderea reală a faptelor, asupra cărora nu mai stăruim. Problema înmormîntărilor cu ocru —tumlare sau numai cu ocru —pe teritoriul României are încă nevoie, aşa cum am mai spus, de cercetări şi de multe săpături ; totuşi autorul ar fi trebuit să citească şi să folosească studiul important al lui Vl. Zirra asupra acestei probleme. În orice caz, situarea tuturor mormintelor cu ocru din Moldova şi de la Nipru (tabela II : 11) numai într-o etapă sincronă cu Folteşti II (care, reamintim, nu este ,,sincronă'' cu Cernavoda II, ci este acelaşi lucru) este insuficientă.

O parte din aceste probleme sînt reluate de autor în cap. 7, în care tratează despre regiunile stepelor şi pădurilor (subcapitolul ,,Regiunea stepelor'', p. 147 şi urm.; tabelul II : 21). Situînd prima fază a curganelor stepelor pontice (Yamno I) înainte de începutul perioadei Sub-Boreale,

început datat pe la 3130 î. e. n., autorul consideră această fază contemporană cu Tripolie A (= Precucuteni III—*n. n.*), deoarece în nivelul inferior de la Mihajlovka s-au găsit fragmente ceramice de afinitate cu Tripolie A (p. 147). Fiind partizan al cronologiei lungi, își manifestă neîncrederea pentru o dată C_{14} (2994 ± 200) obținută pentru o ceramică strîns înrudită descoperită în stratul inferior de la Gorbunovo Bog în Uralii de mijloc, strat atribuit perioadei atlantice, deoarece, desigur, această dată este de natură să pună sub semnul îndoielii datarea cu atîta siguranță în mileniul al IV-lea î. e. n. a descoperirilor de ceramică Tripolie B I (= Cucuteni A) de la Srendnij Stog II și a materialelor aparținînd fazei Yamno II din așezări Tripolie BI(= Cucuteni A). În sfîrșit, menționăm și faptul că, revenind asupra culturii Usatovo-Gorodsk, autorul afirmă că prof. Briussov are mai multă dreptate socotind-o o cultură independentă față de cultura Tripolie, spre deosebire de T. Passek; punctul de vedere al prof. Briussov este de altfel identic cu acela formulat în chip independent și în același timp (1952) și de noi, dar asupra căruia nu mai stăruim, deoarece l-am precizat și mai sus.

Înainte de a ne opri pe scurt la epoca bronzului, amintim că autorul pare a nu cunoaște descoperirile aparținînd culturii Vučedol din sud-vestul și din vestul României, descoperiri care arată că limita extremă de răspîndire spre est a acestei culturii de la sfîrșitul perioadei de tranziție și de la începutul epocii bronzului a depășit granițele țării noastre; de aceea nu le menționează nici în text nici pe tabela cronologică respectivă. În legătură cu data la care trebuie situat începutul epocii bronzului la Dunărea de Jos și în Carpați, se știe că în ultimii ani unii cercetători au preconizat fixarea ei în jurul anului 2000 î. e. n., în locul „tradiționalei" date de 1800—1700 î. e. n.; H. Thomas acceptă acest punct de vedere; dar deocamdată rămîne încă de *dovedit* cu fapte, nu cu presupuneri, că la Dunărea de jos și de mijloc epoca bronzului ar fi început pe la 2000 î. e. n.; căci, dacă este un lucru și firesc și cunoscut că introducerea noii metalurgii a bronzului a prilejuit prefaceri economice care au generat importante restructurări sociale și culturale, aceasta nu poate să însemne că prefacerile social-economice-culturale din partea finală a perioadei de tranziție trebuie datate în epoca bronzului și că putem vorbi de o epocă a bronzului înainte de introducerea produselor realizate în acest aliaj și mai ales de introducerea metalurgiei bronzului în regiunile respective. Formulînd această obiecție față de fixarea începutului epocii bronzului la 2000 î. e. n., nu înseamnă însă că ridicăm vreo obiecție și împotriva situării începutului culturii Glina-Schneckenberg (respectiv a etapei Schneckenberg A) la această dată. Nu însă pentru că această dată ar reprezenta într-adevăr începutul epocii bronzului, ci pentru că aprecierea unor anumite fapte i-a determinat pe unii cercetători să situeze începuturile culturii Glina *înainte* de începutul epocii bronzului, deci în ultimele momente (adică secole . . .) ale perioadei de tranziție, interpretare care ni se pare întemeiată. În orice caz este sigur că această cultură, răspîndită în Oltenia, Muntenia și o bună parte din Transilvania, este caracteristică în special pentru prima perioadă a epocii bronzului în sensul vechi al cuvîntului (adică post 1800 î. e. n.). Autorul face însă o deosebire prea netă între cultura Glina și cultura Schneckenberg, spunînd (p. 102) că aceasta din urmă datează din aceeași perioadă cu . . . Glina, în tabelele respective la Oltenia și Muntenia figurînd Glina III (II : 10) și la Transilvania fiind trecută Schneckenberg (II :11). Cercetă-

torii români au ajuns la concluzia că este vorba de un singur complex cultural, Glina-Schneckenberg, cu unele aspecte regionale care nu dizolvă de loc unitatea lui organică. De altfel, din bibliografia românească mai recentă autorul ar fi văzut că s-a renunţat la denumirea de Glina III (cifra romană reprezentînd numărul stratului din aşezarea eponimă), înlocuită cu aceea mai firească şi mai simplă, Glina.

Folosindu-se şi astăzi vechile sigle date în rapoartele de săpături straturilor de depuneri de la Verbicioara (V şi VI) se provoacă evidente confuzii, deoarece este bine ştiut că numerele *straturilor* de la Verbicioara nu au nimic de-a face cu acelea ale *fazelor* culturii Verbicioara; de altfel ne miră faptul că autorul — deşi citează ultima lucrare a lui D. Berciu despre cultura Verbicioara — vorbeşte numai de *patru* faze ale acesteia, deşi se ştie că D. Berciu a preconizat existenţa a cel puţin cinci faze în dezvoltarea ei. Amintind de contactul dintre cultura Verbicioara şi aceea a cîmpurilor de urne „Dubovac-Žuto-Brdo" din Banat (p. 100), autorul nu vorbeşte de loc despre grupa Gîrla Mare-Cîrna a acestui mare complex dunărean al cîmpurilor de urne, deşi cuprinzătorul material bibliografic pe care se presupune că îl avea la îndemînă nu putea justifica trecerea lui cu vederea. El a omis total bibliografia românească, în timp ce a folosit-o din plin pe aceea iugoslavă pentru aceeaşi problemă. Această lipsă nu credem că poate fi socotită suplinită prin simpla menţionare în text a intrusiunii culturilor cîmpurilor de urne din bazinul Dunării spre mijlocul secolului al XII-lea şi de faptul că în tabela cronologică II : 10, începînd după anul 1200 şi pînă spre 1000 î.e.n., „Urnefield culture" este trecută şi la rubrica Oltenia, fără altă precizare. Aşa cum am avut prilejul să demonstrăm atît eu cît şi alţi cercetători, cultura cîmpurilor de urne Gîrla Mare-Cîrna îşi are începuturile în preajma mijlocului mileniului al II-lea î.e.n. şi se dezvoltă în sud-vestul Olteniei paralel cu cultura Verbicioara, abia ultimele ei manifestări, destul de transformate de altfel, atingînd sfîrşitul mileniului al II-lea.

Neargumentată şi greşită este afirmaţia autorului că elementele culturii Monteoru din Muntenia au pătruns aici din Moldova, căci cercetătorii români care s-au ocupat cu această problemă au arătat că procesul de răspîndire a acestei culturi s-a petrecut în sens exact invers: deşi ocupă, pe lîngă regiunea de dealuri din nord-estul Munteniei, şi o parte din Moldova, zona ei de formare se situează în Muntenia, de unde s-a extins şi într-o parte din Moldova. Pe de altă parte, astăzi nu mai poate fi satisfăcătoare o tratare globală şi nearticulată a acestei culturi, căci pentru datarea, periodizarea şi caracterizarea ei stau la dispoziţie rapoarte detaliate de săpături şi studii care ar fi permis autorului să articuleze în tabloul cronologic respectiv (II : 11) întreaga ei evoluţie, nu numai să o insereze în coloana Moldova începînd de la aproximativ 1600 î.e.n. (ceea ce este exact) şi să folosească drept singură referire bibliografică (şi deci drept singur izvor de informaţie) o lucrare apărută acum 35 de ani. De asemenea, cultura Costişa-Bellopotok trebuia inserată şi în coloana Moldova de centru şi de nord, nu numai în zona Nistrului. Este apoi cu totul de neînţeles de ce, după data finală a acestor culturi, în tabelul cronologic respectiv figurează numai... semne de întrebare pentru coloanele Moldova şi Transilvania de sud-est. Căci aici îşi avea locul tocmai cultura Noua, care în tabel figurează exclusiv în centrul Transilvaniei, deşi, precum se

ştie, însăşi numele culturii este dat de o localitate din sud-estul Transilvaniei.

Cît priveşte aşa-zisa cultură „Bordei-Herăstrău'' de la Dunărea de Jos, ea nu există. Ceea ce, pe vremuri, a fost socotit ca atare în unele lucrări româneşti, era un anumit aspect hallstattian din preajma Bucureştilor ; în etapele ocupate în tabela II : 11 de această inexistentă cultură, în Oltenia îşi continuă evoluţia cultura Verbicioara, iar în Muntenia cultura Tei.

Pentru culturile epocii bronzului din Transilvania regretăm că trebuie să-i facem din nou un reproş autorului. Pe lîngă faptul că sînt folosite aproape exclusiv numai denumiri de acum mai bine de o jumătate de secol (Periamos, Pécska, în loc de Periam şi Pecica), aceste culturi sînt tratate exclusiv la capitolul privind Ungaria şi trecute pe tabelele cronologice (II : 13a şi 13b) numai în coloana consacrată sud-estului Ungariei, deşi ambele localităţi eponime pentru aceste complexe culturale se află pe teritoriul României, iar ariile lor de răspîndire cuprind şi o bună parte din acest teritoriu. La fel de anacronică este astăzi şi folosirea denumirii Cofalva, în loc de Ţufalău, localitate situată de data aceasta chiar în sud-estul Transilvaniei, ca şi denumirea de Felsöszöcs, în loc de Suciu, din nordul Transilvaniei. Cît despre cîmpurile de urnă de la sfîrşitul epocii bronzului din Transilvania, plasate de autor pe aceeaşi tabelă cronologică, după Suciu, ele sînt cu adevărat neaşteptate, căci nu există. De altfel, pentru epoca bronzului din Transilvania autorul nu foloseşte şi nu citează nici o singură lucrare a cercetătorilor români, documentaţia sa fiind şi de data aceasta insuficientă.

În sfîrşit, tratînd problema legăturilor dintre regiunile carpato-dunărene ale Hallstattului timpuriu şi Troia VII 2b, autorul ar fi avut de cîştigat dacă ar fi cunoscut şi folosit descoperirile din aşezarea de la Babadag, în Dobrogea. „Ultimele incursiuni la Troia'' din stratul VII 2b nu credem că pot fi datate în funcţie de expansiunea cîmpurilor de urne pe valea Dunării, expansiune sigur anterioară aşezării Troia VII 2b, ci tocmai în funcţie de cultura Babadag ; dar aceasta se plasează abia în Hallstatt B, avînd o arie de răspîndire destul de cuprinzătoare în zona răsăriteană a Peninsulei Balcanice ; şi din punct de vedere geografic, pe lîngă acela cronologic, legăturile ce apar evidente într-o serie de elemente ale ceramicii sînt foarte fireşti, cum a arătat pe bună dreptate cercetătorul de la Babadag.

Concluzia celor arătate în aceste pagini a fost, de fapt, formulată în preambulul lor. Dacă în cele de mai sus a trebuit să revenim în chip repetat asupra unor probleme, am fost siliţi să o facem tocmai pentru a încerca să-l urmăm pe autor cît mai îndeaproape în expunerea sa. Am fi putut stărui de altfel mai mult asupra unor probleme, dar credem că esenţialul nu a fost omis. Ar mai trebui poate să adăugăm că, în ultima vreme, chiar un cercetător care şi-a consacrat o bună parte din activitatea sa utilizării şi interpretării datelor C_{14} — ne referim la colegul H. Quitta de la Berlin — a recunoscut deschis că rezultatele obţinute pe baza acestei metode trebuie considerate cu totul provizorii, multe mai fiind de făcut pentru a se putea formula concluzii cu adevărat definitive pe baza lor

în materie de cronologie absolută; între altele şi pentru că, în timp ce aceste rezultate duc la o cronologie foarte înaltă pentru Europa, ele coboară dimpotrivă cronologia Mesopotamiei şi chiar a Egiptului, deşi pentru aceste regiuni datele istorice nu lipsesc şi nu sînt întotdeauna în concordanţă cu datele C_{14}. Interesant de semnalat în acest sens mi se pare faptul că nivelul XXXIII de la Beycesultan, în Anatolia, a fost datat prin C_{14} la circa 3000 î.e.n., deşi S. Loyd arată că nivelul respectiv ar trebui datat pe la 4500 î.e.n.!

Este desigur regretabil că un efort atît de mare ne-a prilejuit aproape numai critici, cel puţin în problemele legate de preistoria României. Şi nădăjduim că rezultatul unei asemenea experienţe îl va determina pe autor, ca şi pe oricare alt cercetător, să procedeze în prealabil la o amplă şi temeinică cercetare a tuturor izvoarelor şi numai după aceea să treacă la realizarea ei.

Din punctul de vedere al difuzării cunoştinţelor despre preistoria României în acest lung răstimp al epipaleoliticului, neoliticului, eneoliticului şi al epocii bronzului, cartea nu poate fi socotită un adevărat pas înainte şi poate chiar dezorienta pe un cercetător neprevenit, căci rezultatele la care se opreşte autorul în baza unei analize sumare a izvoarelor trebuie verificate temeinic înainte de a putea fi folosite. De aceea paginile noastre trebuie considerate mai degrabă ca o prevenire a acelora care ar fi înclinaţi să folosească această lucrare drept izvor pentru preistoria României, decît ca o critică adusă autorului, al cărui efort a fost fără îndoială foarte mare.

À PROPOS D'UNE RÉCENTE TENTATIVE DE SYNTHÈSE SUR LA CHRONOLOGIE PRÉHISTORIQUE DU PROCHE ORIENT, DE LA MÉDITERRANÉE ET DE L'EUROPE

RÉSUMÉ

De nos jours, une étude qui se propose de traiter d'une manière synthétique la chronologie préhistorique de ces vastes régions doit faire face, dès le commencement, à des difficultés presque insurmontables, étant donné le nombre toujours croissant des fouilles ainsi que des études publiées un peu partout. Seule une parfaite connaissance (directe) des matériaux archéologiques et une étude approfondie de la bibliographie pourrait permettre d'obtenir des résultats positifs aux auteurs d'une entreprise pareille. Mais lorsque les sources archéologiques ne sont connues que d'une manière incomplète et que la bibliographie utilisée se résume à quelques travaux, les conclusions seront évidemment sujettes à caution et, dans beaucoup de cas, erronées. Ces observations d'ordre méthodologique nous ont été suggérées par la lecture de l'étude du prof. Homer L. Thomas de l'Université de Missouri, intitulée *Near Eastern, Mediterranean and European Chronology*.

En effet, sans connaître *de visu* la plupart des matériaux qui font l'objet de son étude et, d'autre part, n'ayant utilisé qu'en nombre très réduit les sources bibliographiques, le professeur H. Thomas a rédigé un ouvrage de synthèse sur la chronologie préhistorique de ces vastes régions, depuis la fin du paléolithique (aproximativement 10000 av.n.è.) et jusqu'au commencement de la période du Hallstatt (1200 av.n.è.).

A en juger d'après ses conclusions concernant la préhistoire de la Roumanie (les seules sur lesquelles nous nous arrêtons ici), il nous semble que ses efforts n'ont pas été toujours couronnés de succès. Ce court résumé ne pourra signaler qu'un petit nombre des observations de notre texte roumain ; nous discuterons cependant les problèmes dans le même ordre que H. Thomas.

Si, à certains « moments » de la préhistoire, les diverses régions de la Roumanie ont connu une évolution différente du point de vue culturel, il n'est pas moins vrai qu'à d'autres « moments » (par exemple à l'époque de la culture de Criş-Starčevo) presque tout le territoire de la Roumanie a été occupé par les tribus de cette culture ; par conséquent, il nous semble qu'il eût été préférable de traiter le territoire de la Roumanie d'une manière unitaire, d'autant plus qu'on a appliqué ce critère — juste selon nous — à la Yougoslavie, bien que l'on sache que pendant presque toute la préhistoire on peut faire une très nette distinction, du point de vue culturel-historique entre ses régions occidentales, plus près de l'Adriatique et ses régions orientales, orientées vers l'Egée et l'Anatolie.

En ce qui concerne « la culture de Kodjadermen » elle ne saurait être datée du néolithique ancien (contemporaine de Karanovo I, Starčevo-Criş, etc.), car il ne s'agit que de nom bulgare de la culture énéolithique de Gumelniţa. D'autre part, si l'on peut, selon les données du C_{14}, dater la culture de Criş-Starčevo de la deuxième moitié du VIe millénaire, nous ne croyons cependant pas pouvoir dater son début — surtout en Roumanie — dès 6000 av.n.è. La même remarque est valable pour les dates assignées à la culture de Hamangia — son début étant placé à 6000 av.n.è., bien que la seule date du C_{14} pour la phase Hamangia I soit 4100 av.n.è.

La culture de Vinča-Turdaş n'a pu subir l'influence de la culture de Hamangia, non seulement parce que le début de cette dernière ne peut être placé avant la phase Vinča-Turdaş A, mais aussi parce que leurs zones de diffusion ne se touchent point. Il est vrai que l'auteur roumain qui a servi de guide à H. Thomas (il s'agit de D. Berciu) avait affirmé que la culture de Hamangia est la plus ancienne culture néolithique de Roumanie et qu'elle a joué un rôle essentiel dans la formation de néolithique au nord du Danube ; cependant, tous les faits prouvent que la culture de Hamangia date seulement de la deuxième étape du néolithique, étant contemporaine de la culture de Boian. Comme telle, elle n'a pu avoir le rôle qui lui a été attribué.

La naissance des cultures de Boian et de Vădastra ne peut être mise en relation avec le Chalcolithique récent de Beycesultan (Anatolie), justement parce que les faits connus s'opposent entièrement à cette affirmation. En effet, il n'y a plus de doute à présent que la culture de Boian soit née du contact des tribus de la céramique rubanée avec celles de la culture de Dudeşti (culture que d'ailleurs H. Thomas ne mentionne pas), et que la culture de Vădastra dérive elle aussi de la culture de Dudeşti, étant contemporaine de quelques-unes des phases de la culture de Boian.

Il ne nous semble pas indiqué de parler d'un âge du cuivre (Copper Age) pour les régions du Bas-Danube, car ce métal n'a jamais eu un rôle prédominant dans cette zone. Le terme d'énéolithique doit lui être préféré. D'autre part, il n'est pas exact que la position chronologique du complexe

Gumelniţa-Sălcuţa-Krivodol puisse être établie par rapport à l'apparition de la peinture crue (*crusted ware*) du type Rakhmani de la Thessalie : premièrement, parce que la peinture crue a été utilisée au nord du Danube même pour le décor de la céramique de Boian, ensuite, parce que cette technique s'est maintenue jusqu'au temps de la phase Gumelniţa B_1. D'ailleurs notre collègue M. Garašanin a démontré depuis longtemps que cette technique apparaît à Vinča dès la phase ancienne ; par conséquent on ne peut plus lui attribuer une valeur chronologique.

H. Thomas ne mentionne ni les découvertes de la céramique rubanée ancienne du nord-ouest de la Transylvanie, ni la céramique de la phase à notes de musique de Valachie, au nord de Bucarest. D'autre part, il a fait sienne les théories selon lesquelles ce que nous appelons la culture Précucuteni I—II de Moldavie et de Transylvanie ne serait autre chose que la preuve de l'expansion des tribus de la phase Boian—Giuleşti en Moldavie. Ce sont cependant des conclusions que nous avons eu maintes fois l'occasion de réfuter. Son affirmation selon laquelle on ne pourrait établir aucune relation stratigraphique entre Précucuteni et Tripolie A est due à un malentendu, du moment que la phase Tripolie A est exactement la même chose que la phase Précucuteni III. De même, la phase Cucuteni A n'est autre chose que la phase Tripolie B I : seuls les noms sont différents. Enfin, le fait que l'auteur utilise les sigles Cucuteni I—II—III pour la Moldavie et Cucuteni A, A-B et B pour le sud-est de la Transylvanie est non seulement injustifié, mais peut mener à des confusions.

Il en est de même, selon nous, de l'hypothèse de Thomas concernant la pression exercée par la culture de Cucuteni—Tripolie, vers le sud : ce n'est d'ailleurs qu'une ancienne hypothèse, d'il y a 40 ans, de H. Frankfort, qui croyait que la culture de Gumelniţa était due à l'avance des tribus cucuténiennes vers le sud. Il suffit de rappeler qu'à présent tout le monde est d'accord sur le fait que le début de la culture de Gumelniţa est *antérieur* à la naissance de la culture de Cucuteni (où elle a joué d'ailleurs un rôle important) pour apprécier la valeur de cette théorie. Le déplacement des tribus depuis les steppes pontiques vers l'ouest a eu lieu seulement à la fin de l'évolution de la culture de Cucuteni et non pas auparavant.

Quant aux cultures de Horodiştea—Folteşti (Gorodsk—Usatovo), l'auteur a adopté la solution juste en affirmant que celles-ci représentent des cultures nouvelles et non pas les phases finales de la culture de Cucuteni—Tripolie.

La soi-disant phase Gumelniţa IV (ou D) n'a jamais existé que sur le . . .papier ; en fait, il s'agit de découvertes appartenant à une autre culture (Cernavoda I), qui est d'ailleurs originaire du nord-est (région des steppes) et non de l'Anatolie, bien que tout récemment un auteur roumain ait précisé certains rapports chronologiques et culturels entre Cernavoda I et Troie I.

Quant au début de l'âge du bronze au Bas-Danube et dans les Carpates, il nous semble que la date de 2000 av.n.è. ne soit étayée à présent d'aucune preuve attestant, à cette époque, la métallurgie du bronze dans ces régions. Contrairement à l'affirmation de Thomas, il est connu que la culture de Monteoru a pénétré en Moldavie depuis la Valachie, et non

vice versa. Et d'ailleurs, si la date de 1600 av.n.è. pour le commencement de cette culture est exacte, il aurait fallu en détailler ses phases, vu qu'elle dure assez longtemps. De même, la culture de Noua n'est pas limitée à la Transylvanie centrale, son aire de diffusion comprenant aussi le sud-est de cette province ainsi que toute la Moldavie et, probablement, une certaine partie de la Dobrogea.

La culture de Periam-Pecica aurait dû figurer également sur les tableaux chronologiques de la Roumanie, justement parce que les stations éponymes se trouvent sur le territoire de la Transylvanie. Quant à la culture de Gîrla Mare-Cîrna, elle n'est mentionnée par l'auteur que par son nom yougoslave, bien qu'elle ait occupé une bonne partie de l'Olténie ; la bibliographie roumaine à ce sujet, assez riche d'ailleurs, ne semble guère lui avoir été familière.

Enfin, si H. Thomas avait connu les découvertes hallstattiennes de Babadag et les opinions de S. Morintz sur cette culture de l'est de la Péninsule balkanique et ses rapports avec Troie VII 2 b, ses conclusions auraient été plus nuancées et comme telles plus proches de la réalité historique.

Pour conclure, nous devons répéter, à regret, que pareilles études ne constituent pas un réel progrès pour nos recherches, car tout lecteur non prévenu pourrait obtenir une image incomplète et assez souvent inexacte de la réalité historique de nos régions, réalité historique que les patientes et longues recherches ont peu à peu mise au jour et reconstituée au moins partiellement.

NOI DOCUMENTE PRIVIND DESCOPERIREA PRIMULUI TEZAUR DE LA ŞIMLEUL SILVANIEI

DE

N. VLASSA

Descoperire de importanţă europeană, atît prin valoarea intrinsecă a obiectelor componente, cît şi prin concluziile de ordin istoric ce se pot desprinde din analiza originii, acumulării, apartenenţei şi ascunderii sale, primul tezaur de la Şimleul Silvaniei — ajuns la Viena — s-a bucurat în decursul timpului de o serie de studii tratînd probleme de ansamblu sau speciale [1].

Cu timpul, atît din cauza felului în care tezaurul a fost ţinut şi expus la Viena, cît şi din pricina unor erori strecurate în studiile diferiţilor autori (unele dintre acestea perpetuate de la un autor la altul), conţinutul *exact* al primului tezaur de la Şimleul Silvaniei a devenit destul de dificil de stabilit.

Lucrurile s-au limpezit în bună măsură o dată cu publicarea, de către L. Huszár, a tuturor documentelor ce i-au fost accesibile, privitoare la istoricul descoperirii şi ajungerii la Viena a tezaurului [2].

Pentru a fi mai clare lucrurile ce se vor expune şi discuta în continuare, ţinem să reamintim unele date generale, rezultate din coroborarea informaţiilor oferite de diferiţi autori cu documentele publicate de Huszár.

---

[1] Dintre cele mai importante, amintim : J. Arneth, *Die antiken Gold- und Silber-Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien*, Viena, 1850, p. 8—9, 19, 39, 40, 43 sqq. şi pl. G I, G X I, GXV — XVII ; Sacken-Kenner, *Die Sammlungen des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes*, Viena, 1867 ; Kenner, în *Jahrbuch der Kunsth. Sammlungen* ..., vol. IX, p. 139 — 206 şi vol. X, p. 53 — 99 ; *Magy. törl. ötvm. kiáll. lajstroma*, Budapesta, f. a. ; F. Pulszky, *Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről*, Budapesta, 1889, p. 4 — 5 ; B. de Baye, *Le trésor de Szilágy-Somlyó*, 1892 ; J. Hampel, *A régibb középkor emlékei Magyarhonban*, vol. I, Budapesta, 1894, p. 19 — 28, pl. XIV — XIX ; F. Pulszky, *Magyarország archaeologiája*, vol. II, Budapesta, 1897, p. 20 — 25 ; W. Kubitschek, *Ausgewählte römische Medaillons der kaiserlichen Münzensammlung in Wien*, 1900 ; M. Petri, *Szilágy vármegye monographiája*, vol. I, 1901, p. 46 — 50 ; J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, II, Braunschweig, 1905, p. 15 — 26 ; F. Gnecchi, *I medaglioni Romani*, vol. I, Milano, 1912, p. 12, 30, 31, 35, 36, 37, pl.5/4, 12/1, 11/8, 14/11, 15/1, 16/1, 17/1,16/3,18/2,18/4 ; N. Fettich, în *ArchHung*, VIII, 1932, p. 45 —52.

[2] L. Huszár, *Az első szilágysomlyói lelet meglalálásának és Bécsbe julásának törlénele*, în *FoliaArch*, III — IV, 1941, p. 138 — 147.

Cu această ocazie vom face şi unele precizări asupra cîtorva informaţii evident *eronate*, încercînd să explicăm originea confuziilor.

Tezaurul a fost descoperit de doi băieţi români, păstori de capre, Petru Botska şi Simon Bokor [3] în ziua de 3 august 1797. Lăsînd la o parte descrierea peripeţiilor aflării tezaurului, relatate cu mici variante de la un document la altul (sau de la un autor la altul), reţinem faptul că aproape întregul tezaur a ajuns în mîinile lui Paul Peterszky şi G. Lippert [4], funcţionari ai Oficiului regal al sării, din Şimleul Silvaniei. Primul raport oficial al acestora, dînd sumara descriere a tezaurului, condiţiile descoperirii, şi cerînd totodată instrucţiuni, datează din 7 august 1797[5]. Încă din acest prim raport se menţionează neloiala şi „josnica" procedură a subprefectului de Crasna, Şt. Kállai, care a reţinut „samavolnic" trei piese din tezaur. În cursul schimbului ulterior de documente dintre Şimleu, Buda şi Viena, soarta acestor trei piese rămîne, în cea mai mare parte, nelămurită.

Ajuns la Viena, tezaurul n-a fost păstrat ca un tot unitar. Medalioanele de aur au fost plasate la seriile numismatice ale împăraţilor respectivi, iar piesele arheologice ţinute separat. Numărul *medalioanelor* a variat în descrierile ulterioare între 13 şi 15, în funcţie de faptul că la cele 13 existente au fost socotite în plus, de unii autori, *solidus*-ul lui Maximianus şi *bulla* de aur[6] de mărimea unui medalion.

Pe de altă parte, avansînd puţin asupra celor ce vor rezulta din analiza noilor documente ce le publicăm, facem de pe acum precizarea că *toate* cele 13 medalioane ale tezaurului, precum şi *solidus*-ul şi *bulla* sînt prevăzute cu torţi tubulare (fig. 3). Acest lucru demonstrează clar că deja planşele lucrării lui Arneth sînt inexacte, ele inducînd în eroare şi alţi autori mai tîrzii [7].

Cercetările minuţioase de arhivă ale lui L. Huszár, coroborate cu informaţiile celor care au publicat tezaurul, au dus, în fine, la reconstituirea aspectului iniţial al acestuia [8]. Fără a ajunge să explice resorturile intime ale cauzei pentru care piesele „sustrase" de subprefectul Kállai n-au fost predate de acesta autorităţilor austriece, în ciuda tuturor demersurilor oficiale, L. Huszár reuşeşte să stabilească, pe baza analizei documentelor, că una din cele trei piese reţinute de subprefect trebuia să fi fost un medalion al lui Valens, de tipul : *Av.* D N VALENS P F AVG ; *Rv.* GLORIA ROMANORVM A N, piesă mult asemănătoare ca greutate şi identică în ceea ce priveşte execuţia cu medalionul nr. 4 al listei de apreciere şi expediere ce însoţea tezaurul în drum spre Viena [9].

---

[3] În grafia documentelor contemporane : Peter Botska (uneori Botskó) şi Simon Bokor. La unii autori mai tîrzii (de pildă la F. Pulszky) numele lor apare sub forma Péter Bacsó şi Simon Bohor.

[4] Grafia documentelor originale. În descrierea autorilor mai tîrzii al doilea apare şi sub forma Ferencz Lippert.

[5] L. Huszár, *op. cit.*, p. 138 — 139.

[6] J. Hampel, *A régibb középkor emlékei* ..., I, Budapesta, 1894, pl. XV/5.

[7] J. Arneth, *op. cit.*, pl. G XV — G XVII. Facem precizarea că piesele din pl. G XV/2 şi G XVI/7 — 8,11a *nu* aparţin cu certitudine tezaurului. Ca să nu mai vorbim de afirmaţia, cu totul eronată, a lui Hampel, că Arneth ar fi publicat toate medalioanele de la Şimleul Silvaniei numai pe pl. G XV — G XVI (cf. J. Hampel, *op. cit.*, p. 20). Lipsa de informaţie şi de conştiinciozitate a lui Hampel se vădeşte şi în faptul că, la un moment dat, ajunge să vorbească de nu mai puţin de 24 (? !) medalioane („... 14 medalioane romane din aur, din secolul al IV-lea, şi alte 10 medalioane de la împăratul Valens...", cf. J. Hampel, *op. cit.*, p. 20).

[8] L. Huszár, *op. cit.*, p. 143.

[9] L. Huszár, *op. cit.*, p. 140 şi 143.

Miből állyanak a' Soos Perceptor által el-vitettek, meg lehet látni ezen

A ide zárt A betű alatt lévő írásból; Szóllott is a' Monetáknak, mellyek mind fülesek, valóságos nagysága, és mértéke igazán le vagyon téve; de a' mellyek még September 23-dikán Budára a' Soos Perceptor által fel vitettek. Más nap a' Nemes Megye Tisztségének és tudtára esvén a' dolog egész szorgalmatossággal ásatni kezdette azon helly táj-ját, a' hol a' kints találtatott; de egy füles Monetánál többet, a' melly csak közel a' föld szinéhez földel bé borítva volt, nem találtak,

B a' mely darab a' mint a' B betű alatt lévő írásból ki tettzik az ezen Vmegye Ordinarius V. Ispánnyánál Vagyon.

Fig. 2. — Manuscrisul aflat în stocul *Possessionaria* al colecţiei S. Mike (micşorat faţă de original).

ki Czikkely

Nagy Szentpéteri Kincsnek le írása Mélt. Ifj. Ebeni Farkas Urnak ... Decembernek 24ik Napján 1798-ban tett Leveléből.

Ezen mostan folyó 1797dik Esztendőben, Augustus 26dik Napján Botka Péter,
és Bakor Simon nevezetü két kis Oláh Gyermekek Somlyon a Magura ne-
vü Hegynek azon a szárnyán, melly a Város derekára nyulik, nap nyugoti ol-
dalában pedig az Unitus Oláhok Temploma vagyon kecskéket őrizvén a ne-
vezett Templom kerületén kivül, a két gyermek valamelly pusztába hagya-
tott Szilva fa körül az ezen termett gyümölts le szaggatásában reggeli 9.
ora tájba a midőn foglalatoskodnának, a kissebbiknek szemébe tünt a Szil-
va fa mellett levő partba valami fényesség, mellyet a Napnak arra sütö su-
gára elevenitett, figyelmetesebben kezdvén tekénteni a fényle testre, ollyan-
nak ismérte, millyent eddig nem látott; de nem mert hozzá nyulni, hanem
társát is segittségül vévén edgyütt járultak a fényeskedő portékához, melly-
hez edgyik a bottyával hozzá döfvén ki vetődött a porbol, égy veres kövel ra-
kott kereszt, és ötös Arany darab, melly a Ló Szerszámokon levő nagy boglarokhoz
hasonlitt formájára nézve, nagysága a leg szélyesebb tenyeresek nagyságát is
fellyül mullya. Ezt meg látván, ezzel is kezdették azon helyt vájkálni, mellyb-
ől is ily Arany Portékákra találtanak a partnak égy kis üregében,
mellyeket onnat ki szedegetvén, találtak öszve tört égetetlen vastag cserép da-
rabokat, mellyek azon Edénynek voltak töredékjei, mellybe a kincs állott,
s mellyet kétség kivül az rajta való keresztül járkálás, s a viz által esett
földbéli omlások rontottak öszve. A két kis pásztor gyermek le Kincs
becsit nem ismérvén a talált portékáknak, a mint ki szedték volt a part-
bol, ugy ismét oda vissza, tsupán égy singnyi hosszuságu Arany Lántzot
hagyták magoknál, mellyen különb különbféle kézi eszközöknek u. m. Asztalo-
sok fejszéjinek, eke vasnak, Sarlonak, kőmives Szerszámoknak s. a. t. formájok-
ra veretett arany darabok fütyegnek, vége felé az hol egybe foglaltatnak
égy kis arany kéznek vagyon, benne ülő Arany ..., az végén pedig égy
jó nagy Diónyi nagyságu gömbölyü Sima fejér kő vagyon bé foglaltatva; Ezen
lántzot a nagyobbik Gyermek magához vévén, bé ment a Városba attya fiainak
őrzésre tenni a Társa kün maradván, A hir tételre az ezt meg vivő gyer-
meknek két attyafiai azon hellyhez ki mentek, a hol a kincs találtatott, de
magok a nagyobbak, kétség kivül babonás félelemből a szomszéd bokrokba
vonták meg magokot, s tsak a gyermekek által szedették ujra, s hordatták
magokhoz a talált kincset, Mellyet magokhoz vévén haza vitték, azután
egyike néhány Ora mulva, égy néhány darabot hordozni, mutagatni, és áruba
is kezdett a piatzon botsátani, és el is adott közüllök; mellyre közön-
ségessé lett szerencséjek. Ezután égy attyafiától meg intettetvén hogy in-
ne-tova a feljebbvalókhoz vinni a talált portékát, különben veszedelembe járna,
négy nagy ött darabot a Sós Perceptorhoz vitt meg mutatás végett, a ki
meg értvén, hogy még több is volna e féle kezek között, mind magához vette
és meg is tartotta. Az miket pedig el adott volt, azokat a Nemes
Megye Ordin. Vice Ispánnya el vétetvén a meg vevőtül kezekez vette

Miből álltyá

Fig. 1. — Manuscrisul aflat în stocul *Possessionaria* al colecţiei S. Mike (micşorat faţă de original).

Fig. 2. — Manuscrisul aflat în stocul *Possessionaria* al colecției S. Mike (micșorat față de original).

Az Egyik oldalon, melly in statura humana szív tájékig egy diadalmas ko-szorús fős, jobb kezét ki terjesztett ujjakkal szinte a' szájáig fele-mele emberi kép láttzik: ez az körül való Írás.

D. N. VALEN. SPE. AUG.

A tulso oldalon a' Körül valo Iras.

V. GLORIA ROMANORUM. N.

Ezen az oldalon lovagol egy ember, a Lo alatt el-nyulva fekszik dangott más ember, terdét fel-sugoritra, a' Lo elött hasonlo harmadik, térdet hajt-va, 's két kezeit öszve tett térdeire boritra, esdeklö formán, ez a' Lo lábát emelve réá, le tapotolag vagyon.

Ezen füles Moneta a' V. Spainynál vagyon. Ezen kivül egy fejes arany gyürü, melly apro veres Kövekkel vagyon meg rakva, égy tsatt forma, mellynek a' közepébe égy Statuta láttzik.

Fig. 4. — Manuscrisul aflat în stocul *Possessionaria* al colecţiei S. Mike (micşorat faţă de original).

Justeţea deducţiilor lui Huszár este întărită şi de faptul că încă Arneth semnala ajungerea în posesia guvernatorului de atunci al Transilvaniei — Gheorghe Bánffi — a unui medalion de-al lui Valens şi a altor două obiecte de aur, neprecizate mai îndeaproape [10]. Este evident că nu poate fi vorba decît de cele trei piese rămase la subprefect, care — ca un act de loialitate faţă de mai marele său, guvernatorul — le-a făcut cadou acestuia. Despre soarta ulterioară a medalionului mai avem o ultimă ştire : în anul 1798 Ladislau Bánffi, pasionat colecţionar de antichităţi, frate al guvernatorului Gheorghe Bánffi, prezintă spre determinare numismatului Michael Pap Szathmári o „monedă" de aur. Din însemnările manuscrise ale lui Szathmári reiese cu claritate că e vorba de un medalion al lui Valens, găsit la Şimleul Silvaniei împreună cu celelalte piese care, cu un an înainte, luaseră drumul Vienei [11].

Posibilitatea aflării unor noi ştiri privitoare la istoricul descoperirii primului tezaur de la Şimleul Silvaniei părea cu totul epuizată, cînd — pe neaşteptate — în arhivele Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj, au apărut cinci documente a căror prezentare va aduce, credem, unele informaţii suplimentare.

I. **Manuscris,** însumînd 6 file, aflat în stocul *Possessionaria* al colecţiei S. Mike (fig. 1—4) [12].

TRADUCERE

(p. 1) : „*Secţiunea a VI-a.* Descrierea tezaurului de la Şimleul Silvaniei. Din scrisoarea domniei-sale domnului Cserei Farkas iun. datînd din 1798, a 24-a zi a lunii de dinaintea Postului [13].

În ziua a 23-a a lunii august a anului în curs, 1797 [14], doi copilaşi români, numiţi Petru Botska şi Simon Bokor, păzind capre la Şimleu, pe acea aripă a dealului cu numele Măgura care se întinde spre mijlocul oraşului şi pe a cărui coastă apuseană se află biserica românilor greco-catolici, cei doi copii, pe cînd se îndeletniceau, în jurul orei 9 de dimineaţă, cu ruperea fructelor de pe un prun lăsat în paragină, în afara ocolului numitei biserici, cel mai mic zări în malul aflat lîngă prun ceva lucitor, înteţit de raza soarelui ce cădea pe el ; începînd a privi mai cu luare aminte corpul lucios, îşi dădu seama că e aşa ceva cum pînă atunci nu văzuse ; dar nu îndrăzni să-l atingă, ci, luîndu-şi şi tovarăşul într-ajutor, împreună se apropiară de marfa licăritoare, pe care unul lovind-o cu bîta, căzu

[10] J. Arneth, *op. cit.*, p. 9.

[11] I. Winkler, *Despre activitatea numismatică a lui Michael Pap Szathmári* (*1737 — 1812*), în *SCN*, III, 1960, p. 439 — 440.

[12] Format *in folio*, hîrtie alb-gălbuie, filigran B.I.B/CORCONY — A. G. I./1787. Documentul ne-a fost semnalat de colegul J. Dani, căruia îi aducem sincere mulţumiri şi pe această cale.

[13] Adaos ulterior, alt scris decît cel al documentului, cerneală brun-roşcată (cea a documentului e neagră). Pare-se că este vorba de „comunicarea ştiinţifică" despre tezaur, prezentată de Cserei Farkas iun. la 24. IV. 1798 la Tg-Mureş. Cf. E. Jancsó, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság iratai*, Bucureşti, 1955, p. 273.

[14] Data e, evident, eronată : 23, în loc de 3 august 1797.

din mal o bucată rotundă şi pîntecoasă de aur, bătută cu nestemate roşii, care ca formă seamănă cu marile paftale aflate pe piesele de harnaşament, iar mărimea ei întrece şi mărimea celei mai late palme. Văzîndu-o pe aceasta, începură a scurma acel loc şi cu mîna, drept care aflară numeroase asemenea lucruri de aur într-o mică scobitură a malului; pe care scoţîndu-le pe rînd de acolo, găsiră [şi] bucăţi sparte de cioburi groase, nearse [?], care erau fragmentele acelui vas în care stătuse comoara şi pe care, fără îndoială, l-au stricat umbletul peste el şi prăbuşirile din pămînt, datorate apei. Cei doi mioi copii păstori, necunoscînd nici felul, nioi valoarea lucrurilor găsite, precum le-au fost scos din mal, aşa acolo din nou [le puseră][15], lăsînd la ei numai un lanţ de aur lung de un cot, de care atîrnă bucăţi de aur bătute în forma a fel de fel de unelte manuale, şi anume ca hîrleţul, tîrnăcopul, fierul de plug, secera, uneltele de zidărie ş.a.m.d.; spre capăt, unde se împreună, este o bărcuţă de aur cu vîslaşu-i de aur şezînd în ea, iar în capăt de tot este prinsă o piatră globulară, netedă, albă, de mărimea unei bune nuci mari. Copilul mai mare, luînd acest lanţ la sine, merse în oraş a da de veste neamurilor sale, tovarăşul rămînîndu-i afară [pe cîmp]. La aflarea ştirii, două rudenii ale copilului ce-o adusese ieşiră la locul acela unde se găsise comoara; dar ei, cei mari, fără îndoială din teamă superstiţioasă, se retraseră în tufele învecinate şi puseră numai pe copii să scoată din nou şi să care la ei comoara aflată. Pe care [comoară] luînd-o la dînşii o duseră acasă, apoi unul dintre ei, peste cîteva ceasuri, începu a purta, a arăta şi chiar a şi pune în vînzare cîteva bucăţi în tîrg şi chiar a şi vîndut dintre ele; cu asta norocul lor deveni îndeobşte cunoscut. Apoi, avertizat fiind de o rudă a sa că, de nu va duce cele găsite la cei mai mari, rău ar putea s-o păţească, duse spre arătare patru sau cinci bucăţi la perceptorul sării, care, pricepînd că mai multe din astea se află în asemenea mîini, puse să-i fie aduse toate şi le şi reţinu. *Iar pe cele pe care apucase a le vinde, pe acelea subprefectul ordinar al onor. judeţ, punînd să fie luate de la cumpărător, le luă la sine*"[16].
(p. 2): „Din ce constau cele luate de perceptorul sării se poate vedea din acest act alăturat, sub litera *A*; unde, pe drept, sînt date mărimea adevărată şi măsura monedelor, *care toate sînt cu toarte*[17]; dar care încă în 23 septembrie au fost duse la Buda de către perceptorul sării. *A doua zi* [după descoperire] *aflînd şi oficialităţile onor. judeţ de cele întîmplate, a început cu toată rîvna săparea împrejurimii locului unde s-a aflat comoara*; *dar în afară de o monedă cu toartă, care era aproape de suprafaţa pămîntului, doar acoperită de pămînt, altceva nu găsiră*; *care bucată, cum se vede şi din actul aflat sub litera B, se află la subprefectul ordinar al acestui judeţ*"[18].
(p. 3—4): albe.
(p. 5): *A*
(p. 6—7): Circumferinţele medalioanelor de aur sînt date în desen. La fiecare este schiţată, schematic, toarta tubulară. Medalioanele sînt numerotate de la 1—15, incluzîndu-se printre ele *solidus*-ul lui Maximianus (sub nr. 13) şi *bulla* de aur (sub nr. 15) (fig. 3). Fiecare piesă e împăr-

---

[15] Verbul lipseşte şi în textul maghiar.
[16] Sublinierea ne aparţine, *N. V.* Fraza lămureşte modul în care St. Kállai a ajuns să pună mîna pe două dintre piesele *neajunse la Viena*.
[17] Sublinierea ne aparţine. Cf. *supra*, n. 7.
[18] Sublinierea ne aparţine.

ţită în două printr-o linie mediană, deasupra acesteia fiind dat textul (adeseori eronat !) al aversului, iar sub ea cel al reversului. Alăturat se dă o listă a medalioanelor şi a pieselor arheologice, cu greutatea însumată pe bucăţi şi în total. În ansamblu, paginile 6—7 ale documentului nostru par a constitui o variantă a documentului nr. X publicat de Huszár [19].
(p. 8) : albă.
(p. 9) : *B*
(p. 10) : Schiţa circumferinţei şi toartei medalionului de aur ajuns la subprefectul Kállai, greutatea acestuia, apoi descrierea aversului şi reversului (fig. 4). Din toate acestea rezultă clar că, într-adevăr, piesa rămasă în Transilvania era identică cu cea plecată, sub nr. 4, la Viena (cf. fig. 3, medalionul nr. 4).

Ultimul paragraf — şi cel mai important — al paginii 10 a manuscrisului sună în traducere astfel :

„Această monedă cu toartă se află la subprefect. În afara acesteia [se află la el] *un inel de aur cu capul încrustat cu pietre mici roşii* ; *un obiect în formă de cataramă, în mijlocul căruia se vede o figură umană*" [20].
(p. 11—12) : albe.

Informaţiile *noi* pe care ni le aduce documentul publicat pot fi rezumate în următoarele :

— Subprefectul Şt. Kállai ajunge în posesia inelului de aur încrustat cu „pietre roşii" (probabil almandine) şi a „catarамei" avînd în mijloc o figură umană, în urma faptului că ruda unuia dintre descoperitori apucase să le vîndă. Uzînd de autoritatea sa, subprefectul le sechestrează de la cumpărător şi — evident nu le predă lui Peterszky Paul, funcţionarul „austriac" de la Oficiul regal al sării.

— Medalionul lui Valens rămas la Kállai (ajuns apoi la guvernatorul G. Bánffi şi, în fine, în colecţia numismatică a fratelui său, L. Bánffi) n-a fost „sustras" în mod josnic de către subprefect (cum arăta, tendenţios, primul raport adresat la Viena) [21], ci a fost găsit în urma săpăturilor efectuate de oficialităţile judeţului Crasna, a doua zi după descoperirea tezaurului.

— Se clarifică definitiv componenţa celor trei piese ce n-au plecat la Viena, rămase la Kállai şi ajunse la Gheorghe (sau Ladislau) Bánffi : un medalion al lui Valens (ceea ce, de fapt, se ştia şi pînă acum), un inel încrustat cu almandine şi o piesă în formă de cataramă, avînd o figură umană în mijloc, piesă care — după părerea noastră — trebuia să fi fost *un al doilea exemplar de tipul piesei de curea din placă de aur, ajunsă la Viena* [22].

— Analiza paginilor 6—7 ale documentului (fig. 3) permite, pe baza comparării aversurilor şi reversurilor medalioanelor cu planşele lucrării lui Arneth, *identificarea exactă* a pieselor publicate de acesta şi corespondenţa lor cu numărul de ordine cu care medalioanele plecaseră la Viena. Lucrul e cu atît mai important cu cît — aşa cum arătam — planşele

---

[19] L. Huszár, *op. cit.* p. 141.

[20] Sublinierea ne aparţine.

[21] L. Huszár, *op. cit.*, p. 138 — 139.

[22] Cf. J. Hampel, *op. cit.*, p. 22 şi pl. XV/6 şi J. Arneth, *op. cit.*, pl. G XI/239.

lui Arneth (după care s-au luat şi alţi cercetători) nu sînt întotdeauna exacte. Făcînd această comparaţie, rezultă următorul tabel:

Fig. 3		*Arneth*
Medalionul nr. 1	=	pl. G XVI/10
” nr. 2	=	pl. G XV/5
” nr. 3	=	pl. G XVII/9
” nr. 4	=	pl. G. XVI/11
” nr. 5	=	pl. G XVII/17
” nr. 6 } ” nr. 7 }	=	pl. G XVII/15-16
” nr. 8	=	pl. G XV/13
” nr. 9	=	pl. G XV/6
” nr. 10	=	pl. G XV/14
” nr. 11	=	pl. G XV/ 4
” nr. 12	=	pl. G XVII/18
„Medalionul” nr. 13 (*solidus*-ul lui Maximianus)	=	pl. G XV/1 [23]
„Medalionul” nr. 14 (*bulla* de aur)	=	pl. G XI/238
Medalionul nr. 15	=	pl. G XV/ 3

În sfîrşit, putem face precizarea că medalionul de pe pagina 10 a documentului (fig. 4), fiind identic cu medalionul nr. 4 din fig. 3, trebuia să fie ca cel din pl. G XVI/11 de la Arneth.

II. **Litografia,** executată în 1872, a unui document-manuscris mai vechi. Aflată în mapa *Capitulare*, *secolul al XIX-lea*, fondul episcopiei greco-catolice din Blaj [24] (fig. 5).

Documentul constituie un tabel descriptiv al tezaurului de la Şimleul Silvaniei, în care sînt date caracterul pieselor arheologice, schiţa şi legendele medalioanelor (avers-revers). La medalioane sînt socotite şi *solidus*-ul şi *bulla*. Legendele sînt mai mult sau mai puţin corecte. Se insistă şi asupra premiului primit de descoperitori, care — după cum se ştie — atinsese 2/3 din 2 411 fl. 51 kr., sumă totală la care fusese preţuit tezaurul de către Oficiul monetar din Viena (1/3 din sumă a primit oraşul, ca proprietar al dealului Măgura) [25].

În ansamblu, se pare că avem de-a face cu o variantă tîrzie a tabelului din fig. 3 sau a documentului nr. X dat de Huszár [26]. Elemente noi faţă de alte documente referitoare la tezaur: ca an al descoperirii se dă

[23] Reversul e dat greşit în schiţa din fig. 3. Că este totuşi vorba de piesa din pl. G XV/1 a lui Arneth rezultă din documentul nr. IX publicat de Huszár, în care legenda a fost mult mai corect citită (cf. L. Huszár, *op. cit.*, p. 141, nr. 13 al tabelului).

[24] Format: două file *in folio*, hîrtie palid-verzuie. Documentul poartă pe spate următoarea notaţie manuscrisă, în româneşte: „Numi vechi aflati la Sîmleulu Silvaniei”. După cum ne informează colegul L. Ursuţiu — căruia îi mulţumim şi aici — însemnarea manuscrisă trădează toate caracteristicile grafice ale scrierii lui I. Micu Moldovan.

[25] Cf. şi L. Huszár, *op. cit.*, p. 141, documentul nr. XIV.

[26] *Ibidem*, documentul nr. X.

Szilágy Somlyón,

1798.ik évben az oláhok temploma háta mellett a Magurára vezető út bal részén talált régi romai arany emlékpénzek és egyebek.

Nº 1. 23 Lath 2 qu. — D. N. Valens P. F. Aug: — Gloria Romanorum.

Nº 2. 12 Lath 2 qu. — D. N. Valens Max: Augustus. — D. N. Valens Victor Semper Auge.

Nº 3. 12 Lath 2 qu. — D. N. Valens P. F. Aug. — Gloria Romanorum A. N.

Nº 4. 3 Lth. 3 q. 3 D. — D. N. Valens P. F. Augustus. — Pietas d. d. d. nnn Augustor Tesob.

Nº 5. 3 Lth. — D. N. Valens P. F. Aug. — Pietas d. d. d. nnn Augustor Tesob.

Nº 6. 14 Lth. 2 qu. — Gaudium Romanorum. M. C. O. N. S. — F. L. J. V. S. C. Constantius nobaus.

Nº 7. 2 L. 1 q. 2 D. — Constantius — Gloria Romanor.

Nº 8. 3 Lth. 1 qu. 3 D. — D. N. Gratianus P. F. Auge. — Gloria Romanorum. T. R. O. B. S.

Nº 9. 6 Lth. 2 qu. — Jospis kövekkel körül rakva [illegible] — Stma

Nº 10. 2 L. 3 qu. — D. N. Valens Max. Augustus. — Gloria Romanorum Roma.

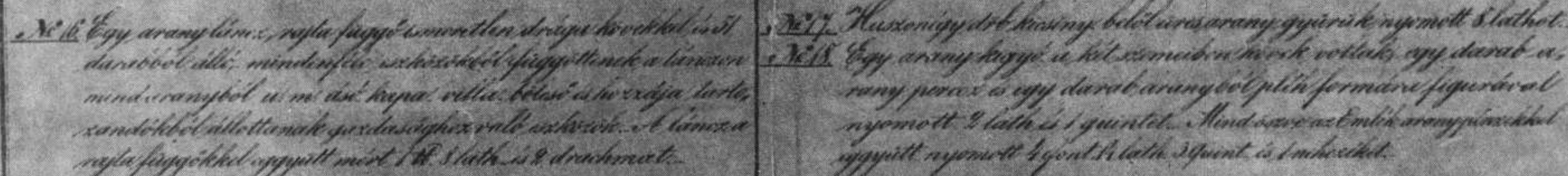
Nº 11. 1 L. 2 q. 2 D. — D. N. Valens Max. Auguste — Gloria Romanorum Roma

Nº 12. 3 Lath. — J. SERVAL Maximianus P. F. Auge. — Kövekkel körül [illegible]

Nº 13. 1 q. 2 D. — [illegible]

Nº 14. 1 L. 2 qu. — Constantinus Max. Aug. — Constantinus August.

Nº 15. 2 qu. — D. N. Valentinianus P. F. Augusti Victoria D. N. Augusto Tesor.

Nº 16. Egy arany lánz, rajta függő ismeretlen drága kövekkel öt darabból álló; mindenféle eszközökből függöttenek a lánczon mind aranyból u. m. ásó kapa villa, bölcső és kozája [illegible] zandókból állottanak gazdasághoz való eszközök. A láncza rajta függőkkel eggyütt mért 1 ft. 8 lath és 2 drachmát.

Nº 17. Huszonegy drb. kicsiny belől üres arany gyűrük nyomott 8 lathot.

Nº 18. Egy arany kigyó a két szemeiben kövek voltak, egy darab arany perecz és egy darab aranyból [illegible] formára figurával nyomott 2 lath és 1 quintet. Mind össze az Emlék aranypénzekkel eggyütt nyomott 4 font 12 lath 3 quint és 1 nehezéket.

Ezen sokat érő mind arany kincseket találta Bukur Todor [illegible] és Ploszka Péter oláh fiuk kik kecskéket őrizttek, az Oláh templom háta mellett a Magurába vezető út bal oldalán egy vízmosásba, 1798 ik esztendőben. Mindezek [illegible] a [illegible] Officium által 2411 fot 01 kra, melyből két rész a találó fiuknak, egy rész pedig 803 fot 57 kr a Kincstárnak mint a Magura tulajdonosának fizettetett ki.

Fig. 5. — Litografia aflată în mapa *Capitulare*, secolul al XIX-lea, fondul episcopiei catolice din Blaj (micşorată faţă de original).

— în mod greşit — 1798; ca descoperitori sînt indicaţi păstorii de capre români *Bukur Todor şi fratele acestuia* şi Bocska Péter. Numele de Bucur, în loc de Bokor sau Bohor, pare foarte probabil, în schimb toate documentele originale îl numesc Simon, nu Todor. De asemenea, introducerea — ca descoperitor — a unei a treia persoane este rezultatul unei confuzii.

Judecînd după grafia şi ortografia documentului după care s-a tras litografia din 1872, el nu pare să fi fost mai vechi de deceniile 3—4 ale secolului al XIX-lea.

Încercînd o identificare a medalioanelor din fig. 5 cu cele din fig. 3 (devenind posibilă în acest fel o comparaţie şi cu planşele lui Arneth), obţinem tabelul :

Fig. 5			*Fig. 3*	
Medalionul	nr. 1	=	Medalionul	nr. 1
”	nr. 2	=	”	nr. 3
”	nr. 3	=	”	nr. 4
”	nr. 4	=	”	nr. 6
”	nr. 5	=	”	nr. 7
”	nr. 6	=	”	nr. 2
”	nr. 7	=	”	nr. 9
”	nr. 8	=	”	nr. 5
„Medalionul”	nr. 9 (*bulla*)	=	„Medalionul”	nr. 14
Medalionul	nr. 10	=	Medalionul	nr. 8
”	nr. 11	=	”	nr. 10
”	nr. 12	=	”	nr. 15
„Medalionul”	nr. 13 (*solidus*-ul)	=	„Medalionul”	nr. 13
Medalionul	nr. 14	=	Medalionul	nr. 11
”	nr. 15	=	”	nr. 12

III. În dosarul protocoalelor consiliilor familiare ale familiei Bánffi de Losonc (ramurile conte şi baron), de la anul 1796 pînă la anul 1816 [27], la punctul 30 al ordinei de zi a şedinţei din 12.I.1798 există următoarea însemnare [28] :

TRADUCERE

„Ştiind prezentul consiliu al familiei noastre că acum nu de mult s-a găsit o comoară la Şimleul Silvaniei,

---

[27] *A Losonczi Groff és L. Báro Bánffi Familia Gyűléseinek Protocolluma ab Anno 1796 usq. A. 1816.*

[28] Asupra ei ne-a atras atenţia colegul L. Ursuţiu, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

DECIDE

Ca să se facă întîmpinare în pricina acelui tezaur la înălţatul Guberniu regal, ca să fie predată familiei noastre o treime a acelei găsite comori ce prin lege i se cuvine familiei, ca proprietară a Şimleului"[29].

Pentru istoricul datelor şi informaţiilor legate de tezaur, ar fi interesant de urmărit dacă întîmpinarea cu pricina a fost sau nu făcută vreodată. Un lucru rămîne cert : familia Bánffi (din care făcea parte şi guvernatorul Transilvaniei) n-a beneficiat de pe urma tezaurului, în afara celor trei piese ajunse la Gheorghe Bánffi prin subprefectul Kállai.

IV—V. În tomul XX al stocului *Miscellanea* din colecţia J. Kemény există două file (purtînd, în numerotarea respectivului volum, numărul de doc. XII) [30], care sînt replici exacte (copii) ale documentelor X şi IX publicate de Huszár [31]. Interesantă ni se pare notaţia manuscrisă a lui Kemény, care însoţeşte documentul (desenele-contur ale medalioanelor şi lista de apreciere), deoarece ea arată că respectivul procurase copiile fără a fi fost la curent cu data şi condiţiile descoperirii. În traducere: ,,Descrierea tezaurului aflat în anul 1800 (*sic* !) în nobilul comitat al Crasnei, în tîrgul Şimleul Silvaniei, sub biserica românească (?) şi expediat [la Viena]" [32].

Este evident că J. Kemény era rău informat, la data cînd şi-a scris notiţa explicativă, atît asupra anului, cît şi asupra locului exact al descoperirii. Semnificativ rămîne faptul — şi caracteristic, de altfel, pentru sistemul său de lucru lipsit de conştiinciozitate — că n-a făcut îndreptarea de cuviinţă, deşi cu cîteva zeci de file mai încolo nota în acelaşi volum :

TRADUCERE

Antichităţi aflate la *Şimleul* Silvaniei.

La 6 septembrie 1797 Gheorghe Aranka scrie la Braşov generalului de brigadă Martini următoarele: ,,La Şimleu, în Sălaj, în zilele acestea niscaiva copil, păstor de capre ‹niscaiva păstori de capre›, a găsit în coasta unei rîpe un tezaur regal [compus] dintr-un lanţ foarte scump de aur, ca la 30 de monede, toate-s din aur curat, cele mai mari de cîte 16 loţi fiecare, cele mai mici de cîte patru loţi fiecare, pe ele inscripţia : *Gloria Romanorum.* O preasenă, pe preasenă o piatră scumpă, cît un ouşor.

---

[29] ,,Tudván azt Familiánknak e'jelen valo Gyűlése, hogy most nem régiben Szilágy Somlyon Kints találtatott, *Végzés*, Hogy azon talált Kintsnek, a'Familiát, mind Somlyonak Birtokossát, tőrvényesen illető égy harmad része ki adattasson Familiánknak — azon Thesaurus dolgában találtasson meg a'Flgs Királlyi Gubernium".

[30] Ne-au fost semnalate de colegul J. Dani, căruia îi aducem sincere mulţumiri.

[31] L. Huszár, *op. cit.*, p. 140 — 141.

[32] ,,Nemes Kraszna Wgyeben Sz. Somlyo M Várossában az Oláh Templom alatt ad anum (*sic* !) 1800 találtatott és fel küldetett Kintsnek Descriptioja".

Un frîu din aur curat, pe el, ca joujou-urile, tot felul de unelte mărunte, plug, brăzdar, cuţit"[33].

Referitor la scrisoarea lui Aranka, notăm numai faptul evident că acesta luase cunoştinţă de componenţa tezaurului doar din auzite. Numai astfel se poate explica cum de ajunge să vorbească de 30 de monede şi să amintească sub trei denumiri diferite (lanţ, preasenă, frîu) *aceeaşi* piesă a tezaurului.

NOUVEAUX DOCUMENTS CONCERNANT LA DÉCOUVERTE DU PREMIER TRÉSOR DE ŞIMLEUL SILVANIEI

RÉSUMÉ

On publie cinq documents, récemment trouvés dans les Archives de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Filiale de Cluj, qui apportent de nouvelles données concernant l'histoire de la découverte du premier trésor de Şimleul Silvaniei, et le sort des pièces qui ne sont pas arrivées à Vienne, et qui sont restées en Transylvanie.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Le manuscrit se trouvant dans le stock *Possessionaria*, de la collection S. Mike (dimensions réduites).

Fig. 2. — Le manuscrit se trouvant dans le stock *Possessionaria*, de la collection S. Mike (dimensions réduites).

Fig. 3. — Le manuscrit se trouvant dans le stock *Possessionaria*, de la collection S. Mike (dimension réduite).

Fig. 4. — Le manuscrit se trouvant dans le stock *Possessionaria*, de la collection S. Mike (dimension réduite).

Fig. 5. — La lithographie se trouvant dans la mappe *Capitulare*, XIXe siècle, fonds de l'évêché catholique de Blaj (dimension réduite).

---

[33] Szilágy *Somlyon* találtatott *Régiségek*.

1797 — be Sept. 6-dikán Aranka György ezt irja Brigadéros General Martini Urnak Brassora : ,,Somlyon, a'Szilágyban égy Királyi Kintset talált valami ketske pásztor gyermek <valami ketske pásztorok>, égy igen drága arany Lántz, valami 30-ig valo Moneta, tiszta finom Arany mind, a'nagygya 16 lotot egyik egyik, a'kissebbek négy négy lotot, rajta felyülirás : *Gloria Romanorum*. Égy szügellö (*sic* !), a'szügyin égy drága kő, mint égy kis tojás. Égy féc tizsta aranybol, rajta mint a'joujou apro mindenféle eszközök, eke, szántovas, kés".

DESCOPERIRI RECENTE ŞI MAI VECHI DE MONEDE ANTICE ŞI BIZANTINE ÎN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

DE

BUCUR MITREA

Cu prezentarea de faţă intrăm în anul al unsprezecelea de cînd am început să notăm descoperirile monetare, tezaure şi aflări izolate, apărute în ţara noastră. În cadrul acestor descoperiri noi ne-am mărginit să inserăm în mod consecvent pe cele referitoare la monedele antice şi bizantine. Limitarea pe care ne-am impus-o a lăsat deoparte, nemenţionate, descoperirile monetare feudale şi moderne, care aşteaptă să fie strînse şi publicate sistematic.

Ideea unei cronici a descoperirilor monetare o datorăm lui Vladimir Dumitrescu, care a făcut propunerea cu 11 ani in urmă. Eu însumi am avut în vedere o cronică a descoperirilor monetare concepută într-un cadru cincinal şi care ar fi trebuit să apară în revista de specialitate „Studii şi cercetări de numismatică". Aş fi dorit ca această cronică, aşa cum o concepeam eu, să ofere cercetătorului toate datele esenţiale cu privire la fiecare tezaur în parte: locul şi împrejurările descoperirii, numărul total al monedelor recuperate, al celor pierdute sau risipite, metalul, nominalul şi repartiţia pe oraşe, regi, împăraţi etc., totul în mod sintetic; în cazul celor romane, data şi tipul celei mai recente monede. Aceste dorinţe nu puteau să fie înfăptuite pentru motive obiective: descoperirile monetare au rămas în studiu la diferiţi cercetători care le-au aflat. De aceea eu am găsit cu cale că e mai util să înregistrăm cu datele de care dispunem momentan toate descoperirile referitor la care avem informaţii, desigur cu rezervele pe care o asemenea documentare o cere. În cazul unor erori ce s-au strecurat şi se vor mai strecura, ele urmează să fie îndreptate în cronicile următoare, după ce vom dispune de informaţii mai sigure. În felul acesta toţi cercetătorii iau cunoştinţă de descoperirile monetare, în cadrul informaţiilor de care dispunem, rămînînd ca în urma studiilor de specialitate să revenim cu o nouă notă informativă de data aceasta definitivă, cu toate datele necesare.

Cum este şi natural, pe parcurs cronica s-a îmbogăţit şi nuanţat ca conţinut. Pe această linie este de menţionat în primul rînd: ilustrarea principalelor tipuri de monede, fie din tezaure ca şi din descoperiri izolate, ori de cîte ori am avut posibilitatea să o facem. Vom continua şi vom extinde pe viitor acest sistem, desigur în limitele posibilităţilor ce ne stau la îndemînă. Am mai adăugat apoi un scurt comentariu, în care am subliniat în trecere importanţa unor descoperiri monetare, ori de cîte ori am socotit că este cazul.

Cu acest prilej îmi fac o plăcută datorie de a aduce calde mulţumiri tuturor colegilor de la diferite muzee din ţară, care într-un fel sau altul au contribuit şi continuă să contribuie la redactarea ei.

SCIV, tomul 20, nr. 1, Bucureşti, 1969, p. 161—172

În cadrul prezentei cronici se cuvine să subliniem apariţia la sud de Carpaţi, pe linia Dunării, a tezaurului de monede din Dyrrhachium şi Apollonia. Descoperirea de la Basarabi, ca şi altele similare apărute în teritoriul getic, îngăduie să abordăm într-o manieră mai nuanţată problema şi sensul acestor monede din Dacia. Monedele geto-dacice au continuat să apară în tezaure masive atît la sud, cît şi la nord de Carpaţi. În acest sens amintim tezaurul de la Popeşti-Leordeni şi respectiv pe cel de la Bozeş, jud. Hunedoara.

O menţiune specială, în cadrul descoperirilor de monede romane republicane merită tezaurul de la Moisei, jud. Maramureş, care constituie una din rarele descoperiri de acest fel din această regiune.

Dintre tezaurele de monede romane imperiale merită să fie subliniat cel aflat la Sînbureşti, jud. Olt, şi care numără peste 4 000 de exemplare.

Din etapa bizantină se cuvine subliniată descoperirea deosebit de importantă a tezaurului de la Horgeşti, jud. Bacău, care aduce preţioase contribuţii pentru secolul al VI-lea pe teritoriul Moldovei.

I. MONEDE GRECEŞTI

1. *Aşchileul Mare* (jud. Cluj). O monedă de bronz de la Lysimach, emisă între anii 306—281 î.e.n., a fost descoperită întîmplător pe teritoriul comunei. Moneda are pe avers un cap cu coif spre dr., iar pe rv. un trofeu şi legenda ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. AE Greut. 7,05 g, diam. 21—23 mm. Se păstrează la Muzeul din Gherla. E. Chirilă, V. Lucăcel, I. Chifor, *Descoperiri monetare antice în Transilvania*, III, în *AMN*, 1966, p. 421, cu fig. 1/1.

2. *Basarabi* (jud. Dolj). Un tezaur format din 355 de drahme de argint şi contrafaceri ale oraşelor Dyrrhachium şi Apollonia a fost descoperit în localitate în anul 1968. A ajuns la Centrul de cercetare al Academiei, din Craiova.

Informaţie: Gh. Popilian, Craiova.

3. *Bistriţa (oraş)* (jud. Bistriţa Năsăud). Pe terenul arabil situat la est de oraş, pe teritoriul actualei fabrici de lactate, s-a descoperit în anul 1945 o tetradrahmă de argint, care are pe av. capul lui Herakles cu blana de leu, iar pe rv. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ [ΒΑΣΙ]ΛΕΩ[Σ], Zeus pe tron spre st., cu sceptru şi vultur. Sub tron, NO. AR. Greut. 17,06 g, diam. 25 mm. Se păstrează la Muzeul din Bistriţa.

Şt. Dănilă, *Aşezări vechi descoperite în r. Bistriţa, reg. Cluj*, p. 3 şi fig. 3/1.

4. *Brîncoveanu* (com. Odobeşti, jud. Dîmboviţa). Pe la începutul lunii noiembrie 1967, locuitorul Constantin Z. Ion, pe cînd lucra la desfundat terenul din grădina curţii sale, a descoperit, cam la o adîncime de circa 0,40 m, o cană getică de lut, care conţinea 93 de monede antice. Din acest tezaur au fost salvate 86 de exemplare. Sînt tetradrahme ale Primei Macedonii şi cetăţii Tasos, originale şi imitaţii. În plus, o tetradrahmă emisă de oraşul Byzantion, două tetradrahme ale cetăţii Odessos din secolul al II-lea î.e.n. Una din ele este o contrafacere.

Informaţie: B. Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

5. *Cîrlomăneşti* (jud. Buzău). O monedă de bronz argintat cu menţionarea cetăţii Dyrrhachium s-a aflat în localitate în anul 1967, în cursul săpăturilor sistematice conduse de Mircea Babeş.

Informaţie: Mircea Babeş, Institutul de arheologie, Bucureşti.

6. *Cluj* (jud. Cluj). Trei drahme din Dyrrhachium au fost descoperite în cartierul Gheorgheni al oraşului Cluj. Două din ele poartă numele magistraţilor Διονυσίου — Μενίσκος şi au greutăţile de 3,06 şi 3,03 g şi sînt de tipul Maier, NZ, I, 1908, p. 23, nr. 201. Cea de a treia a fost emisă sub magistraţii Φιλωδάμου — Ξένων,, are greut. de 3,21 g şi este de tip Maier, *l.c.*, nr. 388. Toate monedele se păstrează în Muzeul de istorie şi arheologie din Cluj. E. Chirilă,

V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Transilvania*, în *AMN*, IV, 1967, p. 457, nr. 6, 7, 9.

7. *Fetindia* (com. Aghireş, jud. Sălaj). O drahmă din Dyrrhachium, cu numele magistraţilor 'Αγαθίωνος-Μενίσκος şi greutatea de 3,14 g, găsită în localitate, a intrat în colecţiile Muzeului de istorie din Zălau. Este de tip Maier, p. 20, nr. 91.

E. Chirilă, V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan, *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Transilvania*, în *AMN*, IV, 1967, p. 457, nr. 5 şi fig. 5.

8. *Limanu, oraş Mangalia* (jud. Constanţa). Ca descoperite în această localitate ajung în posesiune privată 7 monede antice de bronz, ce ne-au fost prezentate spre identificare. Iată o descriere sumară a lor.

1. Filip al II-lea

Av. Cap spre dr. Rv. Călăreţ dr. Conservarea foarte slabă, moneda parţial stricată. AE. ↓. Greut. 4,70 g, diam. 18 mm.

2. Alexandru cel Mare

Av. Capul lui Heracles-Alexandru coafat cu blana de leu, dr. Rv. B A. în centru; jos măciucă orizontală spre dr., iar sus, orizontal, arc în tolbă. Sub măciucă, trident orizontal cu vîrful spre dr.
AE. ↑. Greut. 6,67 g, diam. 17 mm.

3. Callatis-autonom

AE. ↓. Greut. 3,18 g, diam. 17 mm. Perforată modern av. jos. Pick, 271.

4. Callatis-Septimiu Sever

AE. ↘ Greut. 8,62 g, diam. 25 mm. Conservarea slabă, mult tocită. Pick, 311.

5. Constanţius al II-lea

AE. ↑. Greut. 4,58 g, diam. 25 mm. Conservarea slabă, mult tocită. Cohen [2], 44 sq. Γ | / CONSΓ

6. Iustinian I

AE. ↓. Greut. 16,36 g, diam. 31 mm. Conservarea slabă, mult tocită. Wroth, *BMC* 29.
Bellinger, *Dumbarton*, p. 78, nr. 28, b 3.
Informaţie: Victor Bratu, Bucureşti.

9. *Mediaş* (jud. Sibiu). Ca descoperite pe teritoriul oraşului şi ajunse apoi într-o colecţie particulară sînt menţionate o serie de monede antice începînd cu cele greceşti (Tasos, Mesem-

bria), romane republicane, imperiale (de la Augustus la Claudius al II-lea Goticul şi încheind cu cele bizantine de la Ioan Tzimisces şi Constantin al X-lea. Informaţiile publicate sînt departe de a fi convingătoare, în forma în care sînt prezentate. Aşteptăm amănunte. Deocamdată le menţionăm sub beneficiul de strict inventar. E. Chirilă, V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan, *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Transilvania*, în *AMN*, IV, 1967, p. 457—458.

10. *Piatra Neamţ, Bîtca Doamnei* (jud. Neamţ). O drahmă din Dyrrhachium, cu magistraţii monetari Φίλων-Μενίσκου (cf. Maier, *l.c.* p. 25, nr. 306) a fost descoperită la punctul de mai sus, în anul 1967. A ajuns la Muzeul arheologic din Piatra-Neamţ (fig. 2/7).

Informaţie: V. Mihăilescu-Bîrliba, Muzeul arheologic Piatra-Neamţ.

11. *Porolissum* (jud. Sălaj). O drahmă din Dyrrhachium, cu numele magistraţilor Διονυσίου-Μενίσκος şi cu greutatea de 3,15 g, a fost descoperită în această localitate antică. Este de tipul Maier, p. 23, nr. 201. Un al doilea exemplar, cu numele aceleiaşi cetăţi emitente, dar cu legenda barbarizată, a fost descoperit în aceeaşi localitate. Are greutatea de 2,50 g. Ambele monede se păstrează în Muzeul de istorie din Zălau.

E. Chirilă, V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan, *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Transilvania*, în *AMN*, IV, 1967, p. 457, nr. 8 şi 10.

12. *Roman, împrejurimi* (jud. Neamţ). Un stater de aur de la Lysimach, regele Traciei, ca descoperit în împrejurimile acestui oraş, ajunge în posesiune privată la un locuitor din acest oraş. Alte amănunte lipsesc.

Informaţie: verbală, primită de B. Mitrea în iulie 1968.

13. *Zăbala* (jud. Covasna). O drahmă din Dyrrhachium şi un denar roman sînt semnalate ca descoperite în localitate.

Informaţie: Székely Zoltán. Muzeul judeţean Covasna.

II. MONEDE GETO-DACICE

14. *Amărăştii de Sus* (jud. Dolj). O tetradrahmă de tip Filip al III-lea Arhideul, cu legenda barbarizată, s-a descoperit în localitate. A ajuns în colecţia preotului din Amărăştii de Sus.

Moneda a fost semnalată de Maria Chiţescu în aprilie 1967 şi O. Toropu în mai 1968. Se păstrează un mulaj la Muzeul naţional de antichităţi.

Informaţie: Maria Chiţescu şi O. Toropu.

15. *Bozeş* (com. Geoagiu-Băi, jud. Hunedoara). Un tezaur de monede dacice s-a descoperit în localitate în anul 1964, cu prilejul unor construcţii gospodăreşti. Tezaurul se afla depozitat într-un vas de lut din care s-a mai păstrat partea inferioară. Din monedele descoperite au fost recuperate 39 de exemplare. Toate se încadrează în tipul de monede dacice denumit Hunedoara şi au greutatea cuprinsă între 9,70 şi 8,10 g, iar diam. între 31 şi 28 mm. Sînt confecţionate dintr-un aliaj în care argintul se găseşte în proporţie de 23,50 %, iar cuprul de 56 %. Sînt prezentate condiţiile de aflare, apoi sînt descrise, ilustrate şi comentate pe scurt toate monedele recuperate.

Traian Bălan, *Tezaurul de monede dacice de la Bozeş (r. Orăştie)*, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 51—64.

16. *Gherla* (jud. Cluj). „O monedă dacică de argint, de tip Filip al II-lea, a fost descoperită în mod întîmplător pe teritoriul castrului roman din Gherla". Este de tipul Pink B-Reiter, pl. XVI, 310.

AR. Greut. 12,38 g, diam. 25 mm. Se păstrează la Muzeul din Gherla.

O monedă dacică de argint de acelaşi tip provine din acelaşi loc. AR. Greut. 12,05 g, diam. 25 mm. Se păstrează la acelaşi muzeu. E. Chirilă, V. Lucăcel, I. Chifor, *Descoperiri monetare antice în Transilvania* (III), în *AMN*, III, 1966, p. 422.

17. *Mediaş* (jud. Sibiu). O tetradrahmă dacică de tip Filip al II-lea (Pink, pl. XVI, 296) cu greut. 12,42 g şi diam. 24 mm se pretinde că ar fi fost descoperită pe teritoriul oraşului Mediaş. Se simte nevoia unor preciziuni mai circumstanţiate. Pînă atunci o menţionăm cu toată rezerva.

E. Chirilă, V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan, *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Transilvania*, în *AMN*, IV, 1967, p. 457, nr. 1. O monedă dacică, descoperită la punctul Baia de nisip în 1955, este semnalată de I. H. Crişan şi Szuchy M. E. în *Din activitatea ştiinţifică a muzeului raional Mediaş*, 3, 1956, p. 15 cu fig. 3.

18. *Medieşul Aurit.* (jud. Satu-Mare). Din tezaurul de monede dacice descoperit în localitate în anul 1903, un singur exemplar se mai păstrează în Muzeul din Satu-Mare. Este rezumată situaţia întregii descoperiri.

Tiberiu Bader, *Descoperiri monetare în cîmpia someşană*, Baia Mare, 1967, p. 9 — 10 şi fig. 4 de la p. 14.

19. *Ocniţa* (jud. Vîlcea). O monedă geto-dacică de argint, de tipul Pink, pl. XVI, 291, 292, s-a descoperit în localitate în anul 1967. Se păstrează la Muzeul de istorie din Rîmnicu-Vîlcea. AR. Greut. 10,5 g, diam. 23 mm.

Informaţie: E. Moscalu, Institutul de arheologie, Bucureşti.

20. *Popeşti-Leordeni* (municipiul Bucureşti). Un tezaur de monede geto-dacice s-a descoperit în localitate în anul 1967, cu ocazia unor lucrări de caracter gospodăresc. După informaţiile de care dispunem, numărul monedelor descoperite ar fi fost de 15. Din această descoperire un număr de şase exemplare au ajuns într-o colecţie privată şi au fost examinate de mine. Patru din ele mai aveau încă urme de pămînt şi o patină verde, ceea ce confirmă descoperirea lor relativ recentă. Celelalte două exemplare erau curăţate. Toate exemplarele descoperite se încadrează în tipul Vîrteju-Bucureşti. Dăm mai jos elementele tehnice mai importante (fig. 21 — 6).

1. ↓ AR. Greut. 6,92 g, diam. 23 mm. Moneda uşor concav-convexă.
2. AR. ↓ .Greut. 7,33 g, diam. 23 mm. Uşor concav-convexă.
3. AR. ↑ .Greut. 8,09 g, diam. 21 mm. Plană.
4. AR. ↓ .Greut. 7,28 g, diam. 24 mm. Uşor concav-convexă. Călăreţul stilizat din trei globule.
5. AR. ↘.Greut. 7,73 g, diam. 23 mm. Uşor concav-convexă. Călăreţul este redat printr-o singură globulă.
6. AR.←.Greut. 7,14 g, diam. 23 mm. Concav-convexă.

Informaţie: prof. Gh. Nistor, Liceul Nr. 30, Bucureşti.

21. *Porolissum* (com. Jac, jud. Sălaj). „O monedă dacică de argint de tip Filip al II-lea a fost descoperită întîmplător la Porolissum. Ea aparţine tipului general descris de Pink, p. 58 şi pl. VII/129...".
AR. Greut. 13,92 g, diam. 25 mm. Se păstrează în Muzeul din Zălau. E. Chirilă, V. Lucăcel, I. Chifor, *Descoperiri monetare antice în Transilvania III*, în *AMN*, III, 1966, p. 421.

22. *Satu-Mare* (jud. Satu-Marea). O monedă de argint de tipul Filip al II-lea, poate o imitaţie locală, este semnalată ca găsită pe teritoriul judeţului, fără alte preciziuni topografice.

M. Roska, *Repertorium*, 257/37. Apud, Tiberiu Bader, *Descoperiri monetare în cîmpia someşană*, Baia Mare, 1967, p. 11.

23. *Sîntioana* (jud. Mureş). O monedă dacică de argint a fost descoperită întîmplător pe teritoriul satului. Este de tipul Pink, pl. XVII, 326. AR. Greut. 8,70 g, diam. 23 mm. Se păstrează în Muzeul din Gherla.

E. Chirilă, V. Lucăcel, I. Chifor, *Descoperiri monetare antice în Transilvania (III)*, în *AMN*, III, 1966, p. 422.

24. *Stîlpul* (jud. Buzău). O imitaţie locală după tetradrahmele lui Filip al II-lea de tip Pink, pl. VI, 108, AR. ↘. Greut. 11,33 g, diam. 22,5—24 mm, a fost găsită pe teritoriul acestei

localităţi de către locuitorul Stelian Săvulescu, în anul 1943. Acesta, prin Hortensia Dumitrescu, o dăruieşte MNA. Monede de acest tip au mai fost semnalate la Sărata Monteoru (cf. *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 174), iar mai recent la Dumbrăveni, jud. Vrancea.
Informaţie: Bucur Mitrea, dos. MNA, inv. 174.

III. MONEDE ROMANE REPUBLICANE

25. *Brîncoveanu* (com. Odobeşti, jud. Dîmboviţa). Pe teritoriul satului, la punctul denumit Voineasca, s-a descoperit la arat, în iulie 1968, un tezaur de denari romani republicani. Deocamdată au putut fi recuperaţi 14 denari, parte produşi ai atelierelor locale.

Dăm mai jos, un inventar cronologic al monedelor recuperate.

1. *L. Iulius*. AR. ↖. Greut. 3,89 g, diam. 20 mm. Sydenham, 443, anul 133 — 126.
2. *Q. Fabius Labeo*. AR. ↓ .Greut. 3,74 g, diam. 21 mm. Sydenham, 532, anul 109.
3. *L. Flaminius Cilo*. AR. ↓ .Greut. 3,74 g, diam. 18 mm. Sydenham. anul 106—105.
4. *L. Appuleius Saturninus*. AR. ↗ .Greut. 3,89 g, diam. 19 mm. Sydenham, 578, anul 100—97.
5. *C. Fundanius*. AR. ↖ .Greut, 3,77 g, diam. 20 mm. Sydenham, 583, anul 100—97.
6. *Q. Minucius Thermus*. AR. ↘ .Greut. 3,79 g, diam. 20 mm. Sydenham, 592, anul 96—95.
7. *C. Piso Frugi*. AR. ↓ .Greut. 3,88 g, diam. 18 mm. Sydenham, 650, tip. gen. anul 90—89.
8. *Anonimă*. AR. ↓ .Greut. 3,80 g, diam. 18 mm. Sydenham, 723, anul 85 — 84.
9. *Mn. Fonteius C. F.* AR. ←. Greut. 3,58 g, diam. 20 mm. Sydenham, 724, anul 84.
10. *L. Rutilius Flaccus*. AR. ↘. Greut. 3,91 g, diam. 20 mm. Sydenham, 780, anul 75.
11. *Mn. Acilius*. AR. →. Greut. 4,07 g, diam. 18 mm. Sydenham, 922, anul 55.
12. *C. Iulius Caesar*. AR. ←. Greut. 3,56 g, diam. 18 mm. Sydenham, 1006, Gallia, anul 54 — 51.
13. *Imitaţie*. AR. ↖ .Greut. 3,15 g, diam. 19,5 mm.
14. *Imitaţie*. AR. ↓ .Greut. 4,17 g, diam. 18 mm.

Informaţie: Oct. Iliescu şi B. Mitrea.

26. *Cătunul* (jud. Dîmboviţa). Un denar roman din timpul republicii, de tipul M. Cipius, Grueber, Italia, 522, anul 99 — 94 î. e. n. Sydenham, 546, anul 107 a fost găsit într-o importantă aşezare getică, aflătoare pe malul rîului Ialomiţa. Conservarea slabă, aspect barbaroid.

Informaţie: Nicolae Savu, com. Cătunul.

27. *Cernatu* (jud. Covasna). Dintr-un tezaur descoperit în anul 1941, într-un vas dacic, şi care ar fi conţinut aproximativ 1 kg de monede, ajung la muzeul judeţean local 6 denari romani din timpul republicii şi unul din timpul imperiului.

Informaţie: Székely Zoltán, Muzeul judeţean Covasna.

28. *Lăscud* (jud. Mureş). Doi denari romani din timpul republicii au fost descoperiţi în localitate în anul 1962 „în Valea Argişului". Unul a fost emis de magistratul monetar *P. Fourius Crassipes* şi este de tip Sydenham, 735, anul 83 î. e. n. şi are greut. de 3,78 g, diam. de 20 mm. Cel de al doilea poartă numele magistrului *L. Procilius*. El are greut. de 3,70 g, diam. 18 mm. şi este de tip Sydenham, 771, anul 78 — 77. Monedele se păstrează în Muzeul din Tîrnăveni.

E. Chirilă, V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan, *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Transilvania*, în *AMN*, IV, 1967, p. 458, nr. 16 — 17.

29. *Moisei* (jud. Maramureş). Un tezaur de denari romani din timpul republicii s-a descoperit în localitate în anul 1918. Monedele se aflau depozitate într-o ulcică de lut care s-a spart şi pierdut. Cinci denari au fost salvaţi din această descoperire de către învăţătorul Petre din satul Rebricea, Vaslui. Acesta se afla în acel timp în localitatea amintită. Monedele păstrate au fost prezentate lui Constantin Moisil spre identificare la 2 august 1945. Pe baza unei notiţe personale a regretatului numismat, notiţă ce ne-a fost încredinţată nouă, monedele au fost emise de către următorii magistraţi monetari :

1. *L. Piso Frugi*, Grueber, Roma, 1868, tip gen., anul 88. Sydenham, 655, anul 90—89.

2. *C. Licinius Macer*, Grueber, Roma, 2 467, anul 85. Sydenham, 732, anul 83.

3. *C. Naevius Balbus*, Grueber, Roma 2 916 tip. gen., anul 81. Sydenham, 769, anul 78—77.

4. *Ti Claudius*, Grueber, Roma, 3 096, tip. gen., anul 80. Sydenham, 770, anul 78—77.

5. *L. Procilius Filius*, Grueber, Roma, 3 147, anul 78. Sydenham, 771, anul 78 — 77.

Notiţa lui Const. Moisil se păstrează la sectorul numismatic al Institutului de arheologie.

Informaţie: Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

30. *Ocniţa* (jud. Vîlcea). În cursul săpăturilor sistematice conduse de către D. Berciu au fost descoperite mai multe monede antice. Dintre acestea notăm:

1. Denar roman republican *C. Iulius Caesar*, Grueber, Gallia 27, anul 50 — 49. Sydenham 1 006, anul 54—51. AR.↖.Greut. 3,75 g, diam. 20 mm. Tiparul este tocit av. dr. jos şi la locul corespunzător de pe rv. Foarte probabil că avem de a face cu o monedă bătută local.
2. O monedă subaerată de tipul Vespasian, BMC, 451, Ephes, anul 71. Greut. 1,42 g, diam. 17 mm.

Informaţie: D. Berciu, Institutul de arheologie, Bucureşti.

31. *Piatra Craivii* (satul Craiva, com. Cricău, jud. Alba). Doi denari romani din timpul republicii sînt semnalaţi ca descoperiţi recent în cetatea dacică în timpul săpăturilor sistematice.

D. Popescu, în *SCIV*, 19, 4, 1968, p. 684, nr. 53.

32. *Sînpetru* (jud. Mureş). Un denar roman republican, cu numele magistratului monetar *C. Cassius Longinus*, de tip Sydenham, 502, anul 119 — 110, cu greut. 3,74 g. diam. 19 mm, descoperit în localitate, a ajuns în Muzeul de istorie din Cluj.

E. Chirilă, V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan, *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Transilvania* în *AMN*, IV, 1967, p. 458, nr. 12.

33. *Zimnicea* (jud. Teleorman). Trei denari romani din timpul republicii au fost găsiţi pe teritoriul din NV oraşului, la punctul numit „În vii”.

1. *Cn. Lentulus*. AR. ↓, Greut. 3,79 g, diam. 19 mm. Conservarea bună. Grueber, Roma, 2 440, Roma, anul 86 î. e. n. Sydenham, 702, anul 87.

2. *M. Sergius Silus*

După un estampaj. Grueber, Italia, 512, anul 99 — 94. Sydenham, 544, anul 109.

3. *Magistratul neidentificat*. Av. Capul zeiţei Roma. Înapoia capului Roma. Rv. Victorie cu ramură de palmier în cvadrigă spre dr. Conservarea foarte slabă. Aspect barbaroid.

Informaţie: Profesor Corneliu Beda, Muzeul din Alexandria.

IV. MONEDE ROMANE IMPERIALE

34. *Bercu* (jud. Satu-Mare). Un denar de la împăratul Traian a fost găsit pe teritoriul comunei de locuitorul Ioan Lita. Descoperirea s-a făcut în anul 1966 şi moneda a ajuns în Muzeul din Satu-Mare.

Tiberiu Bader, *Descoperiri monetare în cîmpia Someşană*, Baia Mare, 1967, p. 5.

35. *Celei* (jud. Olt). Un tezaur de 412 monede romane imperiale de bronz, probabil din secolul IV — V, a fost descoperit în cetatea Sucidava, în campania de săpături arheologice din anul 1968. După observaţiile profesorului D. Tudor, conducătorul săpăturilor, tezaurul a fost aflat în stratul de incendiu hunic.

Informaţie: D. Tudor şi V. Barbu.

36. *Celei* (jud. Olt) Un al doilea tezaur de monede romane imperiale de bronz a fost descoperit la Sucidava, în campania de săpături din anul 1968. El constă din 137 exemplare şi a fost aflat tot în stratul de incendiu hunic.

Informaţie: D. Tudor şi V. Barbu.

37. *Cîmpulung-Muscel* (jud. Argeş). Un denar de la Octavian August a fost folosit ca ornament la un inel feudal, descoperit în săpăturile de salvare de la biserica Sf. Gheorghe-Olari din localitate. Moneda este evident în poziţie secundară. Ea poate proveni dintr-o descoperire din împrejurimi, dar din etapa feudală.

D. Popescu, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 694, nr. 120.

38. *Cluj* (jud. Cluj.). Moneda de bronz de la Crispus, Cohen [2], 46, descoperită în oraşul Cluj în anul 1966 şi menţionată în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 198, este publicată acum cu amănunte şi un bogat comentariu.

D. Radu, *O monedă din secolul al IV-lea e. n. descoperită la Cluj*, în *AMN*, IV, 1967, p. 495 — 497.

39. *Cristeşti* (jud. Mureş). O puşculiţă de lut ce conţinea 17 denari romani imperiali s-a descoperit în cadrul aşezării antice din localitate în septembrie 1964. Au putut fi salvate 13 exemplare, care se eşalonează pe împăraţi în felul următor : Vespasian (Domiţian) 1, Traian 4, Hadrian 4, Antoninus Pius 4. Cea mai recentă monedă din anul 152. Monedele se păstrează la Muzeul judeţean din Tîrgu-Mureş.

D. Protase şi A. Zrinyi, *O puşculiţă cu denari romani imperiali de la Cristeştii de Mureş*, în *AMN*, *IV*, 1967, p. 461 — 467.

40. *Dulceanca* (com. Albeşti, jud. Teleorman). O monedă de bronz de la Gallienus a fost găsită în bordeiul nr. 5 din aşezarea săpată sistematic de către Suzana Ferche.

Informaţie: D. Popescu, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 690, nr. 91.

41. *Felnac* (jud. Arad). Un denar de la Hadrian, de tip Cohen [2], 252, descoperit în localitate, ajunge în posesia învăţătorului pensionar Hamerak Anton din Sînpetru-german.

Informaţie : Ovidiu Olariu şi E. Dörner, Muzeul judeţean Arad.

42. *Homorodul de Sus* (jud. Satu-Mare). Un denar de la Antoninus Pius descoperit pe teritoriul localităţii de către locuitorul Alexandru Ardelean a fost dăruit Muzeului judeţean din Satu-Mare.

Tiberiu Bader, *Descoperiri monetare în Cîmpia Someşeană*, Baia Mare, 1967, p. 9.

43. *Ghidfalău* (jud. Covasna). Un denar roman imperial slab conservat este semnalat ca descoperit în localitate.

Informaţie: Székly Zoltán, Muzeul judeţean Covasna.

44. *Gornea* (com. Sicheviţa, jud. Caraş-Severin). Monede romane imperiale de la Traian, Septimiu Sever şi Gordian au fost descoperite în localitate, în cursul săpăturilor arheologice sistematice întreprinse de Muzeul din Reşiţa. Se pare că monedele au fost găsite în cadrul unei *villa rustica*.

Informaţie: ziarul „Scînteia", anul XXXVII, nr. 7 773 din 24 iulie 1968.

45. *Măcin* (jud. Hunedoara). Două monede de la Traian, un denar şi un bronz mijlociu, sînt semnalate ca descoperite în castrul roman din localitate în cursul săpăturilor arheologice recente. Au ajuns la Muzeul judeţean Hunedoara.

Informaţie: Valea Mircea şi Liviu Mărghitan, Muzeul judeţean Hunedoara.

46. *Micia* (jud. Hunedoara). Două monede romane imperiale din secolul al IV-lea au fost aflate în aşezarea civilă de la sud de castru. Una este de argint, emisă de Constanţius II şi este tip Cohen [2], 342, iar cealaltă este de bronz, emisă de Graţian şi este de tip Cohen [2], 23. Ambele au ajuns la Muzeul judeţean Hunedoara.

Informaţie: Valea Mircea şi Liviu Mărghitan, Muzeul judeţean Hunedoara.

47. *Moţăţei* (jud. Dolj). În anul 1965 s-a găsit în grădina locuitorului Iovănescu D. Gheorghe un tezaur format din 39 de monede romane imperiale de argint, o fibulă în formă de ancoră şi un inel. Toate de argint. Totul s-a aflat într-un vas, iar vasul s-a descoperit în cadrul unui bordei dintr-o aşezare rurală romană. Monedele se repartizează pe împăraţi în felul următor : Antoninius Pius 2, Septimius Severus 3, Gordian al III-lea 8 (dintre care 5 antoniniani), Filip

Arabul 3 exemplare, toate antoniniani. Se păstrează la Muzeul Centrului Academiei din Craiova.

Gh. Popilian, *Noi dovezi privind invazia carpilor în Oltenia*, Craiova, 1967, text dactilografiat, p. 45 — 54, cu 2 pl.

48. *Munteneşti* (jud. Vaslui). Din tezaurul descoperit în localitate în anul 1951 şi publicat de D. Tudor în *SCŞ Iaşi*, V, 1954, p. 379 şi urm., la cele 464 exemplare se mai adaugă acum alte peste 300 de monede ce-au fost achiziţionate de către Muzeul de istorie a Moldovei din Iaşi de la succesorii descoperitorului. Noul lot de monede se încadrează, în general, între aceleaşi limite cronologice.

Informaţie: Şeiva Sanie, Muzeul de istorie a Moldovei, Iaşi.

49. *Pecica* (jud. Arad). Un denar de la Traian şi o monedă de bronz mare de la acelaşi împărat au fost semnalate pe la locuitorii din comună.

Informaţie: Ovidiu Olaru şi E. Dörner, Muzeul judeţean Arad.

50. *Piscul Vechi* (jud. Dolj). Ca aflate izolate pe teritoriul localităţii după cel de-al doilea război mondial, ne-au fost prezentate spre identificare la MNA, în noiembrie 1967, un număr de şapte monede romane : un sesterţ de la Hadrian de tip BMC, 1 307, o monedă de bronz emisă de oraşul Niceea cu efigia împărătesei Iulia Domna, un denar de la Elagabal, două monede de bronz emise de oraşul Niceea sub Severus Alexander, un denar, de la Maximinus Thrax şi o monedă emisă de oraşul Viminacium sub Gordian al III-lea. Monedele de mai sus au fost strînse de locuitorul M. Caragea din localitate.

Informaţie: B. Mitrea şi dos. MNA, 3 107/1967.

51. *Pîrşani* (com. Picleşti, jud. Dolj). Un tezaur de denari romani din timpul imperiului s-a descoperit în localitatea amintită cu vreo 40 de ani în urmă. Din acest tezaur se mai păstrează într-o colecţie particulară 16 exemplare, precum urmează : Traian 1, Hadrian 1, Septimiu Sever 3, Iulia Domna 3, Caracalla 2, Elagabal 3, Iulia Maesa 1, Iulia Soemias 1 şi Severus Alexander 1.

Informaţie: Vladimir Ievreinov, Bucureşti.

52. *Podul Dîmboviţei* (com. Dîmbovicioara, jud. Argeş). În cursul săpăturilor sistematice din anul 1968 au fost găsiţi doi denari romani imperiali : unul de la M. Aurelius ↗. greut. 3,18 g, diam. 17 mm. de tip BMC, Roma, 271, anul 163 — 164, iar celălalt de la Commodus, ↓. Greut. 1,95 g, diam. 17 mm. tip BMC, Roma, 256 (?), anul 188 — 189 (?).

Informaţie: A. D. Alexandrescu şi Maria Chiţescu, Institutul de arheologie, Bucureşti.

53. *Racoşul de Jos* (jud. Braşov). Un bronz mare din timpul imperiului roman este semnalat ca descoperit în localitate. Preciziuni lipsesc.

Informaţie: Székely Zoltán, Muzeul judeţean Covasna.

54. *Reşca* (jud. Olt). Monede romane de la Hadrian la Gordian al III-lea, de argint şi bronz, în număr de 16, au fost descoperite pe teritoriul vechii cetăţi Romula. Printre ele remarcăm o monedă de bronz emisă de oraşul Niceea în timpul lui Gordian al III-lea şi o alta emisă de Viminacium, în vremea lui Filip Arabul. Toate aceste monede au intrat în colecţia ing. Serghi Alexandru din Piatra-Neamţ. Identificarea lor s-a făcut la Institutul de arheologie.

Informaţie: V. Mihăilescu-Bîrliba, Piatra-Neamţ şi Gh. Poenaru Bordea, Bucureşti.

55. *Reşca* (jud. Olt). O monedă de bronz, emisă de oraşul Byzia din Tracia, sub Filip Arabul, a fost descoperită întîmplător pe teritoriul vechiului oraş Romula. AE. ↙. Greut. 15,25 g, diam., 29 mm.

Informaţie: Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

56. *Satu-Mare*. Un denar de la Traian s-a găsit în grădina bisericii Hildegarda din acel oraş, în anul 1960. A ajuns la Muzeul de istorie din localitate.

Tiberiu Bader, *Descoperiri monetare în Cîmpia someşană*, Baia Mare, 1967, p. 10.

57. *Sarmizegetusa*. (jud. Hunedoara). O monedă de bronz, emisă de oraşul Perinth, în timpul lui Caracalla, a fost găsită la circa 500 m est de amfiteatru. Este de tip E. Schönert, 614.

A ajuns la Muzeul județean Hunedoara (fig. 2/8).

Informație: Valea Mircea și Liviu Mărghitan, Muzeul județean Hunedoara.

58. *Seliște* (jud. Mehedinți). Un antoninian de la Gordian al III-lea, de tip RIC, 6, Roma, anul 238 — 239, Cohen [2], 381, a fost descoperit în localitate la punctul „Pogara cu tei". În același punct, la diferite răstimpuri au apărut și alte monede romane imperiale de pe la mijlocul secolului al III-lea.

Informație: D. Tudor, Universitatea București.

59. *Sîmburești* (jud. Olt). Un tezaur de monede romane imperiale, în număr de peste 4 000 de exemplare, a fost descoperit în ianuarie 1968, pe teritoriul comunei, cu ocazia unor lucrări pentru a planta viță de vie. După unele informații preliminare monedele se eșalonează de la Traian la Septimiu Sever. Tezaurul a ajuns la Muzeul județean Argeș, Pitești, unde este în studiu.

Informație : R. Stancu și Eug. Popescu, Muzeul județean Argeș, Pitești.

60. *Socetu* (jud. Teleorman). Este semnalată descoperirea unui denar emis de Caracalla. AR. ↓. Greut. 2,34 g, diam. 18 mm. Conservarea foarte bună. BMC, 87 var., alt tipar monetar. Anul 213 — 217 Cohen [2], 613.

Informație: E. Moscalu, Institutul de arheologie, București.

61. *Stroiești* (com. Mușetești, jud. Argeș). Un denar de la Severus Alexander, perforat rotund din vechime, deci a fost foarte probabil folosit și ca podoabă de atîrnat, se află în posesia unui tînăr locuitor din comună, Trufășilă Marius Gheorghe. După cum ne comunică același tînăr, moneda s-a găsit pe teritoriul localității amintite, care se află la vest de *limes*-ul transalutan, deci în *cadrul provinciei Dacia.* Moneda a fost văzută de mine la institut. AR. ↑. Greut. 3,30 g, diam. 19 mm. Moneda este perforată pe av. sus.

Informație: Bucur Mitrea. Institutul de arheologie, București.

62. *Tunarii Vechi* (jud. Dolj). Tezaur de monede romane imperiale, descoperit în partea de nord a comunei, lîngă o movilă, în anul 1964. Au fost recuperate 156 de monede, care se repartizează pe împărați, precum urmează : M. Aureliu 1 denar (mai departe același nominal, în afară de cazul cînd sînt menționați antoninian), Commodus 1, Pertinax 1, Septimiu Sever 2, Caracalla 24, Geta 3, Elagabal 37, Severus Alexander 49, Maximinus Thrax 9, Gordian al III-lea 12 (din care 5 antoniniani) și Filip Arabul 3, toate antoniniani. Cea mai recentă monedă este de la Filip Arabul, de tip Cohen [2], 136, datată în anul 247. Se păstrează la Muzeul Centrului Academiei din Craiova.

Gh. Popilian, *Noi dovezi privind invazia carpilor în Oltenia*, Craiova, 1967 (text dactilografiat), p. 13 — 44, cu pl. I — II.

63. *Zimnicea* (jud. Teleorman). În apropierea cetății getice au fost aflați doi denari romani imperiali. Unul este de la Antoninus Pius. A.R.↓. Greut. 3,17 g, diam. 18 mm. Conservarea bună, moneda tocită. *BMC*, 847 (Roma). Cf. Cohen [2], 983. Anul 155 — 156. Celălalt este de la Marc Aureliu. AR.↓. Greut. 3,20 g, diam. 17 mm. Conservarea bună, moneda puțin tocită, *BMC*, 261 (Roma). Cf. Cohen [2], 468. Anul 163 — 164. În alt punct, în estul cetății getice, s-a aflat un denar de la Antoninus Pius. AR.↓. Greut. 3,49g, diam. 19 mm. Conservarea bună. *BMC*, 496. Cf. Cohen [2], 437. Anul 143 — 144.

Informație: profesor Corneliu Beda, Muzeul din Alexandria.

V. MONEDE BIZANTINE

64. *Bratei* (jud. Sibiu). Un as roman imperial puternic corodat și tocit, probabil de atribuit lui Antoninus Pius, a fost descoperit în cimitirul 3, mormîntul 218.

O monedă de bronz de la Justinian I, în valoarea de 16 nummia, ↓. Greut. 5,26 g. 21 mm, a fost descoperită în același cimitir, mormîntul 190. Este de tipul A. R. Bellinger, *Catalogue of*

the Byzantine Coins in the Dumbarton Collection, Washington, 1966, p. 104, 98 a, anul 527 — 565.

Ambele monede au fost aflate de către profesorul Ion Nestor în cursul săpăturilor din anul 1968 şi au intrat în colecţiile Institutului de arheologie.

Informaţie: Ion Nestor şi Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

65. *Călăraşi* (jud. Ialomiţa). Un *follis* bizantin de la Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea, de tipul A 2 din clasificarea Margaretei Thompson a fost găsit la punctul numit Grădiştea, situat la o distanţă de circa 2 km de oraşul Călăraşi. Moneda a fost aflată de către Niţă Anghelescu, directorul Muzeului judeţean din Călăraşi.

Informaţie: Niţă Anghelescu, Muzeul judeţean Ialomiţa.

66. *Esechioi* (com. Gîrliţa, jud. Constanţa). Un solidus bizantin de aur emis de Constantin al VII-lea şi Roman al II-lea a fost descoperit în localitate în urmă cu cîţiva ani.

AV. ↓. Greut. 4,42 g, diam. 20 mm. Conservarea bună, puţin tocit. Wroth, 60. Anul 945 —959. A ajuns la MNA.

Informaţie: Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

67. *Glina* (jud. Ilfov). În această localitate s-a găsit o monedă bizantină de aur, emisă de împăraţii Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea. Se păstrează la MNA. Este un tetarteron.

AV. ↓, Greut. 4,16 g, diam. 20 mm. Este de tip Wroth, 5.

Informaţie: Prof. Grigore Gugiu, Glina, şi Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

68. *Histria* (jud. Constanţa). În cursul săpăturilor sistematice întreprinse la cetatea Histria sub conducerea acad. Em. Condurachi, în sectorul condus de către cercetătorul Petre Alexandrescu s-a descoperit o monedă bizantină de bronz de la împăratul Focas. Ea are următoarea descriere :

Av. Bustul împăratului în faţă, cu coroană cu glob cruciger şi odăjdii de consul; ţine în dr. *mappa*, iar în st. crucea. Sus, legenda DNFOCAS PERPAV.

Rv. XX, în centru. Sus, o stea, în dr. [Ч ?] în exergă KYZB AE. ↓. Greut. 4,44 g, diam. 22 mm. Conservarea bună. *Semifollis*. *BMC*, 97 şi urm. variantă. Anul [Ч ?] = 606/7.

Informaţie: Petre Alexandrescu şi Bucur Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

69. *Horgeşti* (jud. Bacău). Un tezaur format din aproximativ 40 de monede bizantine de bronz au fost aflate în localitate în anul 1968, într-un vas de bronz. După identificări sumare, monedele ar fi emise în secolul al VI-lea de împăraţii de la Iustin pînă la Mauriciu Tiberiu. Au ajuns la Muzeul judeţean Bacău, unde se pregăteşte un studiu asupra lor.

Informaţie: Iulian Antonescu, Muzeul judeţean Bacău şi ziarul „România Liberă", XXVI, 1968, nr. 7 360 din 20 ianuarie 1968, p. 3.

70. *Malu* (jud. Ilfov). Un tezaur de monede bizantine de bronz a fost descoperit în anul 1946, pe teritoriul comunei, în malul Dunării. Anume, cu ocazia încărcării cu grîne a unui şlep, unul din muncitori a găsit, într-un mal surpat, un vas de lut ce conţinea un număr destul de mare de monede. Cea mai mare parte din monedele descoperite s-au împrăştiat printre muncitori şi locuitorii din Giurgiu. Trei exemplare din această descoperire au fost păstrate de Maria Regeni. Sînt de bronz şi au forma concavo-convexă, din vremea Comnenilor.

Informaţie: D. Vîlceanu, Institutul de arheologie, Bucureşti.

71. *Miroslava* (jud. Iaşi). O monedă bizantină de bronz de la Roman al III-lea (1028—34), după clasificarea lui Margaret Thompson, s-a descoperit în localitate în anul 1968.

AE. ↓. Greut. 6,36 g, diam. 26 × 24 mm.

Informaţie: Dan Gh. Teodor, Institutul de istorie şi arheologie, Iaşi.

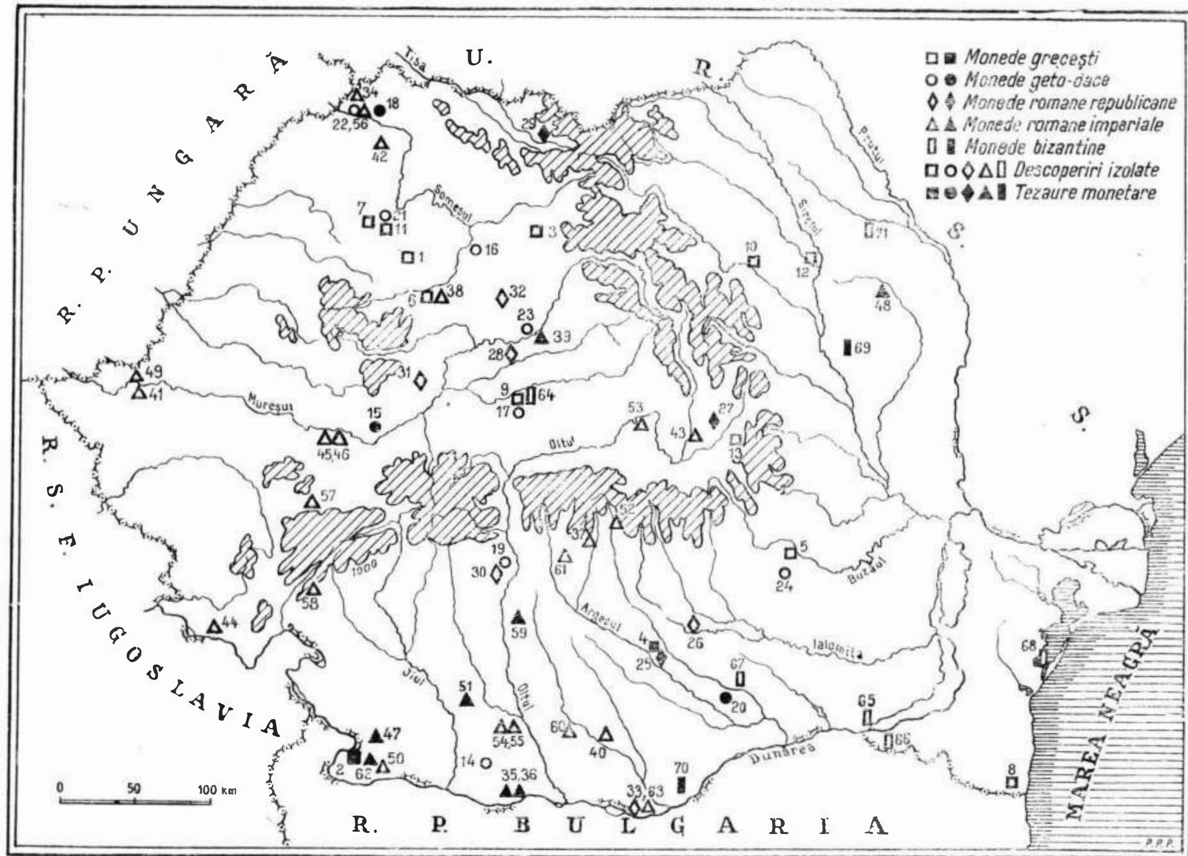

Fig. 1. — Harta cu descoperiri de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România.

Fig. 2

SEBASTIANA CONSOLO LANGHER, *Contributo alla storia della antica moneta bronzea in Sicilia*, Milano [1964], publicat sub îngrijirea Universităţii din Messina, de Editura Guiffre. 406 + XI p., CLX planşe şi A — Z, AA — AF planşe colorate.

Sub acest titlu care exclude pretenţia exhaustivităţii, autoarea prezintă pe baza unui studiu competent un mare număr de monede, analizînd în chip critic izvoarele literare şi raportîndu-le permanent la rezultatele obţinute în ultimele decenii prin cercetările arheologice în lămurirea multiplelor probleme din storia frămîntată a Siciliei antice.

Cum se relevă în introducere, datele numismatice au o deosebită însemnătate pentru elucidarea raporturilor dintre diferitele populaţii ale insulei, pentru istoria colonizării şi reconstituirea vieţii economice şi social-politice.

Prin coroborarea izvoarelor literare şi arheologice cu cele numismatice, autoarea dezbate mai amănunţit sau mai sumar în corpul lucrării problemele ridicate sub forma de întrebare în partea introductivă : „Cum se conturează pe plan economic raportul dintre elementul grec şi cel indigen ? Care a fost geneza bimetalismului ? Care e raţiunea manifestării diferite a fenomenelor în aria occidentală şi în cea orientală ? Ce semnificaţie are substituirea neaşteptată a unor emisiuni monetare convenţionale prin emisiuni cu valoare reală ... în Sicilia orientală şi cum se încadrează în istoria ei politică şi economică ? Care e semnificaţia efemerei emiteri de monede siciliene (Sikulia) şi cum se integrează în succesiunea raporturilor cu oraşele greceşti ? De ce nu există în aria sicană emisiune monetară autonomă indigenă ? Ce motive au determinat fenomenul unei emisiuni reale în bronz în zona greacă occidentală în secolul al VI-lea ? Care este dezvoltarea istorică a emisiunilor de bronz din Sicilia şi în ce limite poate fi încadrată ?" (p. X).

Tentativa de a clarifica semnificaţia dezvoltării istorice a monedei de bronz din Sicilia echivalează, după părerea autoarei, cu tentativa de a trasa, pe baza cercetărilor arheologice şi numismatice, şi pe baza rezultatelor obţinute de critica izvoarelor literare, tabloul vieţii insulei în antichitate (p. XI).

Prima parte a lucrării, *Evoluţia istorică a monedei de bronz în Sicilia antică*, e împărţită în patru capitole, ale căror subtitluri dau o imagine bine conturată a problematicii, concordante cu întrebările ridicate în introducere.

Capitolul I. *Sistemul monetar Siciliot şi problema colonizării greceşti în Occident.*

1. *Problema sistemului monetar calcidian şi caracterul expansiunii eubeice.* 2. *Sistemul ponderal eubeic în sistemul monetar al coloniilor dorice în Sicilia şi din aria creto-miceniană.*

Capitolul al II-lea. *Sistemul indigen al litrei. Emisiunile monetare de bronz în istoria Siciliei occidentale şi în Lipare pînă la invazia cartagineză.*

1. *Instituirea bimetalismului şi problema grecizării Siciliei în secolele VIII—VI î.e.n.* 2. *Emisiunile monetare de bronz în istoria cetăţilor greceşti din Sicilia sud-vestică* (*Akragas*

şi Selinous). 3. *Zona elino-punică* (*a*) *Egesta*; (*b*) *Motye*. 4. *Caracterele emisiunilor de bronz din Himera şi Lipara* (*precum şi istoria emisiunilor monetare din Lipara în a doua jumătate a secolului al V-lea şi prima jumătate a secolului al IV-lea î.e.n.*).

Capitolul al III-lea. *Emisiunile monetare de bronz în istoria Syracusei şi a Siciliei Orientale de la înlăturarea lui Thresybolus pînă la invazia cartagineză.*

1. *Problema cronologiei şi a interpretării primelor emisiuni de bronz siracuzane.* 2. *Evenimentele politice din Syracusa de la 466 pînă la conflictul cu Douketios.* 3. *Expansiunea Syracusei şi a oraşelor caladice în teritoriile indigenilor între secolele VII şi V.* 4. *Preluarea planurilor de hegemonie în Syracusa.* 5. *Siculii, ionienii şi doricii în timpul primei intervenţii ateniene în Sicilia.* 6. *Congresul de la Gela.* 7. *Evenimentele dintre 423 şi 416.* 8. *Monedele emise de siculi.* 9. *Emisiunile de bronz în Gela, Komarina şi în oraşele chalcidice.*

Capitolul al IV-lea. *De la Dionysos la Timoleon.*

1. *Reforma monetară a lui Dionysos.* 2. *Emisiunile monetare autonome din perioada dintre Dionysos al II-lea şi Timoleon.* 3. *Symachia timoleoneana şi documentarea numismatică.* 4. *Atitudinea politică a lui Timoleon după victoria de la Krimisos şi poziţia symachoii-lor. Caracterele tipologice ale noilor emisiuni.*

Printr-o tratare sistematică într-un stil sobru şi concis, S.C.L. a reuşit să prezinte clar complexul evenimentelor istorice care a determinat emiterea diferitelor serii de monede siciliote şi să releve raportul dintre diferitele tipuri şi sisteme metrologice. În centrul atenţiei se menţin permanent problemele cronologiei, care sînt de fapt problemele capitale ale numismaticii, menţinîndu-se însă proporţia corespunzătoare în ceea ce priveşte interpretarea tipurilor şi semnificaţia lor istorică.

Maniera de dezbatere a multiplelor probleme ale istoriei Siciliei din secolul al VII-lea î.e.n. pînă la Timoleon, cu unele incursiuni în perioada anterioară pentru a asigura o prezentare cît mai amplă a evoluţiei economice şi politice a insulei pe baza unei bogate documentări, analiza critică a izvoarelor şi a literaturii, concluziile interesante vădesc aportul lucrării şi o fac utilă şi pentru cei care lucrează în alte domenii ale istoriei şi ale ştiinţelor auxiliare, oferind informaţii demne de reţinut pentru studierea problemelor legate de emisiunile de bronz, care după părerea lui W. Giesecke şi E. Boehringer constituie una dintre laturile cele mai obscure ale numismaticii siciliene. Deşi de atunci — după cum se poate constata chiar din indicaţiile bibliografice date de S.C.L. — s-au publicat numeroase studii, problema monedelor de bronz emise în Sicilia continuă să fie în atenţia cercetătorilor, în rîndul căror a se înscrie şi această lucrare de vastă erudiţie.

În partea a II-a, *Seriile monetare*, sînt descrise piesele de bronz (păstrate într-o colecţie particulară din Messina), emisiuni ale oraşelor: Aetna, Agrigentum, Phintias, Agyrium, Kamarina, Catana, Centuripae, Cephaledium, Eryx, Gela, Haelaesa, Hymera, Leontini, Lilybaeum, Menaenum, Messana, Morgantina, Naxos, Panhormus, Segesta, Selinus, Solus, Syracusa, Tauromenium Tyndaris, Hispani, Lipara şi emisiunile siculiene cu caractere punice. Această parte a lucrării furnizează informaţii completive cu privire la evoluţia stilistică, tehnologică şi metrologică a monedei de bronz din Sicilia antică, studiului tiparelor folosite pentru emiterea lor.

Descrierea amănunţită a aversului şi a reversului, indicarea greutăţii, a diametrului, a poziţiei rv. faţă de av., precizările privind starea de conservare şi tehnica emiterii, fac posibilă utilizarea acestor emisiuni în diversele studii monografice, care fiind păstrate într-o colecţie particulară ar fi rămas necunoscute specialiştilor.

Autoarea nu se rezumă la o simplă descriere meticuloasă, exactă a pieselor, ci a urmărit îndeaproape problemele numismatico-istorice pe care le ridică sau le-au ridicat în trecut unele dintre piese. Sînt expuse părerile specialiştilor cu privire la piesa respectivă, combătîndu-se tezele care nu rezistă documentării actuale şi subliniindu-se cele juste, autoarea exprimîndu-şi întotdeauna punctul de

vedere personal la care a ajuns pe baza studiului istorico-stilistic al monedelor de bronz. Multe din acestea fiind expuse deja în prima parte a cărţii, se fac numeroase trimiteri, de aceea — cum e de aşteptat — observaţiile critice sînt mai ample în părţile care se ocupă cu emisiunile de după Timoleon, la care se opreşte partea I, deoarece, după părerea autoarei, ,,pentru problemele monetare care se desprind de la Agathokles pînă la instaurarea dominaţiei romane vor fi suficiente sintezele oferite în variatele comentarii din partea a II-a" (p. 203).

Studierea, descrierea şi întocmirea planşelor pentru 936 piese de bronz, însoţite de note critice, bazate pe o literatură foarte bogată, constituie unul din meritele lucrării.

Inserarea unor reproducţii mărite în culori a unora dintre piesele studiate este un procedeu ingenios, deoarece prin ele frumuseţea clasică a stilului elegant al monedelor iese mai mult în evidenţă, reflectînd talentul şi arta meşterilor care au lucrat la gravarea stanţelor.

Precizările privind genealogia fiecărui tip în parte, prototipurile folosite şi influenţele stilistico-iconografice denotă o vastă erudiţie şi o cunoaştere a emisiunilor contemporane celor siciliote.

Multe din problemele discutate atît în partea I, cît şi în partea a II-a a *Contributo alla storia della antica moneta bronzea in Sicilia*, sînt valabile, *mutatis mutandis*, şi pentru alte zone ale lumii antice, aşa încît excelentul tratat-,,monografie" al S.C.L. cîştigă într-o anumită măsură valoare de model pentru toţi care se ocupă de numismatica antică.

Iudita Winkler

LISTA PRESCURTĂRILOR
FOLOSITE MAI DES ÎN REVISTĂ

AArh	— Arta şi arheologia, Iaşi, I—XIV, 192 —1938.
ActaArch-Budapesta	— Acta Archaeologica, Budapesta.
AÉ	— Archaeologiai Értesitő.
AEM	— Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich, 1877 — —1897.
AnnÉp	— Année Épigraphique.
AR	— Archeologické Rozhledy.
ArchHung	— Archaeologia Hungarica. Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici.
ARMSI	— Academia Română. Memoriile Secţiei istorice, seria a II-a : 1886 — — 1887 — 1916/1919, seria a III-a 1922/1923 — 1944/1945.
BCMI	— Buletinul Comisiunii monumentelor istorice I — XXXVIII, Bucureşti, 1908 — 1945.
BerRGK	— Deutsches Archäologisches Institut. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.
BonnJahrb	— Bonner Jahrbücher.
CAH	— Cambridge Ancient History.
CIL	— Corpus Inscriptionum Latinarum.
DA	— Dictionnaire des antiquités grecques et romaines sous la direction de Ch. Daremberg et Edm. Saglio.
Dacia	— Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti, I — XII, 1924 — 1947; N. S., I, 1957; II, 1958 III, 1959; IV, 1960; V, 1961; VI, 1962; VII, 1963; VIII, 1964, IX, 1965; X, 1966; XI, 1967.
DIR	— Documente privind istoria României, Bucureşti.
DissPann	— Dissertationes Pannonicae.
Ebert, RL	— M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte.
ED	— Ephemeris Dacoromana, Bucureşti-Roma, I—X, 1923 — 1945.
FHG	— Fragmenta Historicorum Graecorum.
FoliaArch	— Folia Archeologica.
Histria	— Histria. Monografie arheologică. Bucureşti. I, 1954, II, 1966.
IGB	— Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, edidit. G. Mihailov, Sofia, 1956.
ILS	— Dessau, Inscriptiones latinae selectae.
Izvestiia-Institut	— Izvestiia — Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare.
JPEK	— Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst.

Materiale — Materiale arheologice privind istoria veche a R. P. R., vol. I (1953); Materiale şi cercetări arheologice, vol. II (1956), vol. III (1957), vol. IV (1957), vol. V(1959), vol. VI (1959), vol. VII (1960), vol. VIII (1962).

MIA — Материалы и исследования по археологии СССР.

PZ — Prähistorische Zeitschrift.

RE — Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft.

RÉG — Revue des Études Grecques.

RIC — H. Mattingly and E. A. Sydenham, Roman Imperial Coinage, London, 1924, sq.

SA — Советская археология.

SCIA — Studii şi cercetări de istoria artei, Bucureşti.

SCIV — Studii şi cercetări de istorie veche.

SCN — Studii şi cercetări de numismatică.

SCŞ Iaşi — Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi.

SlovArch — Slovenska Archeologia.

Wiadarch — Wiadmosci Archeologiczne.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII — REVISTĂ DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE — — IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU — MUZICĂ — CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
STUDII CLASICE

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche" paraît 4 fois par an. Le prix d'un abonnement annuel est de £ 3.6.0 ; — FF 39, — — DM 32, — Toute commande à l'étranger sera adressée à CARTIMEX, Boîte postale 134 — 135, Bucarest, Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

* * * **Istoria României**, vol. I, 1960, 891 p. + 190 fig. + 16 pl., 45 lei; vol. II, 1962. 1 159 p. + 20 pl., 45 lei; vol. III, 1964, 1 259 p. + 11 pl., 45 lei; vol. IV, 1964, 864 p. + 10 pl., 45 lei.

* * * **Din istoria Transilvaniei**, ed. a 3-a, 1963, vol. I, 336 p. + 15 pl., ed. a 2-a, vol. II, 552 p. + 1 pl., vol. I și II, 65,60 lei.

D. M. PIPPIDI și D. BERCIU, **Din istoria Dobrogei**, vol. I, Geți și greci la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană, ,,Bibliotheca Historica Romaniae", II, 1965, 344 p., 13 pl., 28 lei.

RADU VULPE – ION BARNEA, **Din istoria Dobrogei**, vol. II, Romanii la Dunărea de jos, ,,Bibliotheca Historica Romaniae", IV, 1968, 591 p., 42 lei.

C. DAICOVICIU, E. PETROVICI și GH. ȘTEFAN, **La formation du peuple roumain et de sa langue**, ,,Bibliotheca Historica Romaniae", 1, 1963, 67 p. + 1 pl., 3,25 lei (a apărut și în limba germană).

EMIL CONDURACHI, **L'archéologie roumaine au XXe siècle**, ,,Bibliotheca Historica Romaniae", 3, 1963, 104 p. + 18 pl., 7,25 lei (a apărut și în limba engleză).

D. PROTASE, **Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii**, 1966, 251 p., 31 lei.

* * * **Corpus Vasorum Antiquorum**, îngrijit de Suzana Dimitriu și Petre Alexandrescu, cu colaborarea lui Vladimir Dumitrescu. Prefață de acad. Em. Condurachi, 1965, 56 p., 43 pl., 44 lei.

D. TUDOR, **Tabula Imperii Romani Drobeta – Romula – Sucidava**, 1965, 25 p., 1 hartă, 2,50 lei.

GH. DIACONU, **Tîrgșor, Necropola din secolele III–IV e.n.**, 1965, 332 p., 2 pl., 40 lei.

D. BERCIU, **Cultura Hamangia, Noi contribuții**, vol. I, 1966, 323 p., 4 pl., legat, anvelopă, 23,50 lei.

* * * **Histria**, vol. II, sub îngrijirea acad. Em. Condurachi, 1966, 541 p., 11 pl., legat, anvelopă, 58 lei.

BUCUR MITREA, CONSTANTIN PREDA, **Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia**, 1966, 403 p., 40 lei.

* * * **Arheologia Moldovei**, vol. II–III, 1964, 530 p., 65 lei, vol. IV, 1966, 369 p., 39 lei, vol. V, 1967, 344 p., 36 lei.

ALEXANDRU VULPE, **Necropola hallstattiană de la Ferigile, monografie arheologică**, ,,Biblioteca de arheologie", XI, 1967, 208 p., 44 pl., 27 lei.

* * * **Dinogetia**, vol. I, 1967, 409 pl., 46 lei.

* * * **Inventaria Archaeologica**, fasc. 1, 1966, 17 file, 5,57 lei; fasc. 2, 1966, 10 file, 4 lei; fasc. 3, 1967, 11 file, 4 lei; fasc. 4, 1967, 14 file, 5,25 lei.

EUGENIA ZAHARIA, **Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român**, 1967, 271 p., 28 lei.

D. PRODAN, **Iobăgia în Transilvania în sec. al XVI-lea**, vol. I, 1967, 596 p., 37 lei; vol. II, 1968, 862 p., 48 lei.

N. IORGA, **Materiale pentru o istoriologie umană. Fragmente inedite publicate de Liliana N. Iorga**, 1968, 375 p., 1 pl., 23 lei.

SCIV, tomul 20, nr. 1, București, 1969, p. 1–178

I.P.I. – c. 6207

43 828

Lei 25